

Meje

Antropološki uvidi

Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar,
Katalin Munda Hirnök, Ingrid Slavec Gradišnik

Meje

Antropološki uvidi

Miha Kozorog,
Tatiana Bajuk Senčar,
Katalin Munda Hirnök,
Ingrid Slavec Gradišnik

♦efka♦

dela etnologije, folkloristike in kulturne antropologije

♦ *Urednik*: Jurij Fikfak ♦ *Uredniški odbor*: Saša Babič, Tatiana Bajuk Senčar, Maja Godina Golija, Vanja Huzjan, Barbara Ivančič Kutin, Miha Kozorog, Monika Kroječ Telban, Špela Ledinek Lozej, Dan Podjed, Saša Poljak Istenič, Ingrid Slavec Gradišnik, Katarina Šrimpf Vendramin

Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök, Ingrid Slavec Gradišnik

♦♦♦ **Meje: Antropološki uvidi** ♦♦♦

♦ *Uredila*: Ingrid Slavec Gradišnik ♦ *Recenzenta*: Nataša Gregorič Bon in Jernej Mlekuž
♦ *Jezikovni pregled*: Ingrid Slavec Gradišnik ♦ *Prevod*: Tatiana Bajuk Senčar ♦ *Oblikovanje in prelom*: Jernej J. Kroječ ♦ *Izdajatelj*: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje
♦ *Zanj*: Ingrid Slavec Gradišnik ♦ *Založnik*: Založba ZRC, ZRC SAZU ♦ *Za založnika*: Oto Luthar ♦ *Glavni urednik*: Aleš Pogačnik ♦ *Tisk*: Cicero, Begunje, d. o. o., Ljubljana
♦ *Naklada*: 300 izvodov

♦ *Fotografija na naslovni strani*: Jugoslovanski stražni stolp na meji v Hodošu (foto: Miha Kozorog, 2022).

Za prosto dostopno spletno različico prve e-izdaje veljajo določila mednarodne licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0:

<https://doi.org/10.3986/9789610505501>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

39:341.222

341.222(497.4:439)

MEJE : antropološki uvidi / Miha Kozorog ... [et al.] ; [uredila Ingrid Slavec Gradišnik]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2022. - (Efka : dela etnologije, folkloristike in kulturne antropologije, ISSN 2784-403X)

ISBN 978-961-05-0549-5

COBISS.SI-ID 62630403

ISBN 978-961-05-0550-1 (PDF)

COBISS.SI-ID 99432195

© 2022, Miha Kozorog, Tatiana Bajuk Senčar, Katalin Munda Hirnök, Ingrid Slavec Gradišnik in ZRC SAZU

♦ Izid knjige je omogočila Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS. Raziskava je bila opravljena s finančno podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije raziskovalnemu projektu *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji* (J6-8254, 2017–2020) in kot del raziskovalnih programov *Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks* (P6-0088, 2015–2021) in *Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje* (P5-0081, 2020–2025). ♦

Meje

Antropološki uvidi

Miha Kozorog,
Tatiana Bajuk Senčar,
Katalin Munda Hirnök,
Ingrid Slavec Gradišnik

Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2022

Založba ZRC

VSEBINA

Miha Kozorog in Tatiana Bajuk Senčar	
Uvod.....	8
Tatiana Bajuk Senčar	
O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji	14
Meje v antropologiji in etnologiji	15
Difuzija, kulturna območja in prostori kulture	17
Družbene ločnice in relacijsko razumevanje kulture in identitete	20
Mehiško-ameriška meja kot simbolno prizorišče raziskav mej.....	21
Migracije	23
Mejno območje kot neenak gospodarski sistem	24
Obmejne kulture in identitete.....	24
Evropske meje in nastanek sodobnih raziskav mej.....	26
Evropeizacija in evropska integracija	26
Obmejna geopolitika poznega 20. stoletja.....	27
Od skupnosti prek regij do mej.....	28
Meje in proces evropeizacije.....	29
Evropa in razvoj antropologije mej.....	31
Miha Kozorog	
Ekologija meje.....	35
Alpe kot rojstni kraj (ekološke) antropologije mej	41
Med predmetnostjo in izdelovanjem meje	47
Narava meje	62
Katalin Munda Hirnök in Ingrid Slavec Gradišnik	
Od meje do meje: Biografija slovensko-madžarske meje... 72	
Uvod	72
Metodološke opombe.....	77

O tisočletnem prostoru.....	81
Stoletje mej.....	85
Trianonska meja.....	85
V povojni Evropi.....	99
V Evropi brez mej.....	115
Stara nova meja.....	119
Za sklep: O posedanjeni in ponavzočeni preteklosti	123
Tatiana Bajuk Senčar	
Čezmejno sodelovanje in evropeizacija slovensko-madžarskega obmejnega območja.....	130
Uvod	130
Odmejevanje kot analitični koncept in predmet raziskave	132
Evropsko financiranje čezmejnih programov na slovensko-madžarskem obmejnem območju.....	138
Projekti EU na čezmejnem območju: Prakse in izkušnje..	141
Obmejno območje: Obrobnost in oddaljenost.....	142
Obrobnost, država in obmejna partnerstva.....	144
Čezmejno projektno sodelovanje	147
Sklep: Razmejevanje, odmejevanje, ponovno razmejevanje.....	152
Miha Kozorog	
Izdelovanje meje z divjadjo	156
Metoda in območje raziskovanja.....	160
Zgodovinski učinki meje.....	161
Nečloveški akterji meje v teoriji	167
Težavna divjad kot akter mreže	170
Izdelovanje meje	179
Od akterjev-mrež »nazaj« v sociologijo in politiko meje	186
Tatiana Bajuk Senčar In Miha Kozorog	
Sklep.....	189

Opombe	194
Literatura	204
Imensko in stvarno kazalo.....	231
Borders: Anthropological Insights.....	240

Miha Kozorog in Tatiana Bajuk Senčar

https://doi.org/10.3986/9789610505501_01

UVOD

Leti 2020 in 2021, ko je nastajala ta knjiga, sta leti mej, leti pandemije koronavirusne bolezni covid-19, ki je meje pripeljala v vsakdanjik številnih ljudi po vsem svetu. Zaradi virusa, ki se je zmožen širiti brezmejno, so meje vznikale vsepovsod. Tudi državljanji Evropske unije (EU), katere politični cilj je s programom schengenskega območja oblikovati »Evropo brez mej«, so ponovno občutili državne meje. Njihovo prehajanje je bilo naenkrat oteženo, občasno prepovedano. Življenje prebivalcev ob mejah se je spremenilo, ker so bile z mejo povezane vsakdanje prakse prekinjene z novimi, na hitro uvedenimi mejnimi režimi. Prav tako se je zamajala ekonomija obmejnih območij, ki je vezana na čezmejne prostore. Na ozemljih držav so bile implementirane tudi druge administrativne, ne le mednarodne meje. V Sloveniji je bilo fizično premikanje ljudi večkrat omejeno na ozemlje občin, včasih regij. Meje so torej naenkrat postale dejavnik, ki je vplival na številne ustaljene prakse in institucije.

Hkrati pa za mnoge ljudi meje niso bile zares nova stalnica vsakdanjika, saj živijo ob meji ali, bolje, z mejo. Na poseben način so meje tudi vpliven dejavnik v življenju migrantov. Ljudje, ki poskušajo slabe življenjske razmere domačega okolja zamenjati za domnevno boljše razmere nekje drugje, pogosto trčijo na oviro meje. V Sloveniji je bilo to zelo očitno leta 2015, ko je država na južni meji postavila fizično oviro. Rezilna žica ob Kolpi je takrat spodbudila odzive državljanov, ki so bodisi poudarjali pomen

varovane meje bodisi pomanjkanje človeškega sočutja v Evropi, ki je sicer naklonjena opuščanju mej.

Državljanje EU (vsaj tiste dovolj stare) je vprašanje statusa mej nagovarjalo tudi, ko se je v zadnjih desetletjih Evropa korenito spreminjala. Sintagma »Evropa brez mej« je razmeroma nedaven pojav in je končni izid niza političnih intervencij, ki so v desetletjih spreminjale evropske mejne režime. Še novejši je v državah vzhodne Evrope, ki imajo lastno zgodovinsko in politično zapuščino mej: tako na Kolpi v času Jugoslavije ni bilo državne meje, nastala je leta 1991, šele leta 2007 pa je postala schengenska meja. Slednja pomeni, da je tudi v EU občutek brezmejnega prostora omejen le na določene države, mehčanje mej »znotraj Schengena« pa je proces, vzporeden utrjevanju schengenske meje. Slednja je okrepila podobo »utrdb Evrope«, še posebej pa se je razširila z administrativnimi in fizičnimi ovirami, s katerimi se srečujejo migranti pri vstopanju v EU. Spreminjanje mejnih režimov v Evropi je torej večplasten in intenziven proces, ki zbuja številne odzive državljanov, nedržavljanov in množice institucij.

Nastajanje novih mejnih režimov zaradi aktualnih dogodkov, kot so pandemija in množične migracije, in posledična vse občutnejša navzočnost mej v življenju zelo različnih ljudi je v tem trenutku verjetno najočitnejša manifestacija teritorialnih mej. Antropološka dela o koronavirusu kot dejavniku meje že nastajajo (Higgins, Martin in Vesperi 2020; o vplivu zgodnejših različic koronavirusa na meje gl. Keck 2018), še precej bogatejša je bera raziskav o mejah kot dejavniku migracij (Driessen 2002; Stojčić Mitrović in Meh 2015; Hage 2016; Kallius, Monterescu in Rajaram 2016; Bužinkić in Hameršak 2017), saj so bile migracije sploh ena od spodbud za nastanek antropološkega raziskovanja mej (Alvarez 1995). V tej knjigi, ki je zamišljena kot uvod v antropološke in etnološke študije mej, želimo vprašanja o mejah, ki se danes odpirajo ob migracijah in varstvenih politikah, prikazati v neki širši, s trenutnimi političnimi okoliščinami manj obremenjeni luči. Z drugimi besedami, danes aktualna vprašanja o življenju ob ali z mejami, o režimih in možnostih prehajanja mej, statusu Evrope, nečloveških organizmih, ki ne prepoznavajo administrativnih

mej, politiki mej in identifikaciji z zamejenimi ozemlji ter druga vprašanja, ki danes zaposlujejo vsakdanjik mnogih ljudi, bomo predstavili kot del antropološkega korpusa, ki ima v primerjavi z aktualnimi dogodki daljše trajanje in širši domet.

Namen tega dela je pregledati antropološko in etnološko polje raziskav, ki je v mednarodnem okolju poznano kot »antropologija mej« (angl. *anthropology of borders*). O slednji lahko danes govorimo kot o poddisciplini, ki predstavlja antropološki prispevek v širše akademsko polje »raziskav mej« (angl. *border studies*). Antropologa Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (2012a: 1), vodilna raziskovalca te problematike, menita, da je danes v svetu več mej kot kadar koli prej, da te vplivajo na življenje, delo in potovanja milijonov ljudi, zato so raziskave mej zelo aktualne:

Raziskave mej so postale tehtne, ker so tako raziskovalci kot politični odločevalci spoznali, da se večina stvari, ki so pomembne v spremenljivih razmerah nacionalne in mednarodne politične ekonomije, dogaja ob mejah [...], toda nekatere od teh stvari, kakor na primer tiste, ki so povezane z migracijo, trgovino, tihotapstvom in varnostjo, lahko ob mejah najdemo v ostrejših oblikah. (Wilson in Donnan 2012a: 1)

V teh razmerah, v katerih je raziskovanje mej aktualen akademski podvig, ima antropologija posebno mesto, saj z etnografsko metodo podrobnega opisovanja vsakdanjega življenja ljudi raziskuje vlogo mej v vsakdanjiku različno pozicioniranih posameznikov in skupin. Meje se v tej luči kažejo kot pomemben dejavnik državljanstva, identifikacije, preživetja, političnih aktivnosti, zamišljanja preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, gibanja in še marsičesa v bivanju ljudi, ki živijo ob mejah ali se z njimi iz različnih razlogov srečujejo.

Antropologiji mej, kot tudi širšim raziskavam mej, je zagon dala sprememba svetovne geopolitične ureditve v 90. letih prejšnjega stoletja. Konec bipolarnega sveta in vznik EU sta spremenila status mnogih mej, sprememba pomena mej pa je stresla tudi »tla pod nogami« ljudi, živečih na z mejo povezanih ozemljih (Green 2013: 345). Takrat smo v Sloveniji spremembo mej in ozemlja doživljali tudi kot razpad Jugoslavije. V tem kontekstu je

nastala prva domača antropološka raziskava državne meje, ki jo je opravila Duška Knežević Hočevar. Ukvarjala se je s spremembo slovensko-hrvaške meje na Kolpi, ki je iz »nevidne« medrepubliške postala »vidna« meddržavna meja, s tem pa je vplivala na lokalno (Knežević Hočevar 1996) in nacionalno identifikacijo obmejnih prebivalcev (1999) ter spremenila njihove predstave o nacionalnem in širšem prostoru (2007). Teme, ki jih je obravnavala in teoretsko utemeljevala (2000), so bile v neposrednem dialogu z nastajajočo antropologijo mej v Evropi (gl. Donnan in Wilson 1994; Wilson in Donnan 1998b).

Vprašanj o mejah so se dotaknili tudi drugi etnologi in antropologi v Sloveniji, ki so raziskovali v krajih ob državnih mejah, vendar pa večinoma niso tudi načrtno raziskovali mej kot dejavnika v življenju lokalnih prebivalcev. V etnologiji gre omeniti delo Mojce Ravnik (1999, 2006), ki je raziskovala ob različnih mejah Slovenije,¹ in raziskave politične simbolizacije obmejnega prostora Jurija Fikfaka (1990, 2009, 2015), v antropologiji pa delo Boruta Brumna (2000, 2001), ki je meje obravnaval v Istri in severni Afriki, raziskave regionalnih mej Bojana Baskarja (2002), delo Irene Šumi (2000) o identifikaciji prebivalcev ob italijansko-slovenski meji in raziskave teritorialnosti Mateja Vranješa (2007). Katja Jerman je raziskovala mejo v urbanem okolju dveh Goric (2008), Nataša Gregorič Bon raziskuje ob albansko-grški meji (2017), mejo na morju v Piranskem zalivu, tudi z ekološko noto, pa Nataša Rogelja in Alenka Janko Spreizer (2017).

S tem ni izčrpan seznam domačih etnoloških in antropoloških del o mejah, ker to ni primarni namen te knjige. Želimo le poudariti, da s to knjigo o mejah nismo domači pionirji; z njo predvsem predstavljamo nastajanje tega raziskovalnega polja v mednarodnem okolju s pregledom temeljnih del, se ustavimo pri izbranih sodobnih temah, kot sta evropeizacija in ekologija, naposled pa prispevamo nekaj različnih etnografskih raziskav konkretne meje.

Prvi del knjige je tako pretežno pregledno-teoretski, drugi pa empirični. Etnografsko se v drugem delu knjige ukvarjamo s slovensko-madžarsko mejo v Prekmurju, posebej na Goričkem.² Spodbuda za raziskovanje te meje je povezana z raziskovalnim projektom o zavarovanih območjih ob slovensko-madžarski meji,

tj. Krajinškega parka Goričko v Sloveniji in Narodnega parka Őrség na Madžarskem (Fikfak in Mészáros 2019). Čeprav je bil primarni namen projekta preučiti preplet družbeno-kulturnih in naravnih dejavnikov, ki dajejo parkoma obliko in značaj, je nekatere raziskovalce začela izrazito zanimati prav državna meja. Zelo verjetno je k temu prispevalo dejstvo, da smo se z mejami, obmejnostjo in državnimi oziroma naddržavnimi administrativnimi režimi, ki sooblikujejo lokalizirane administrativne mehanizme, ukvarjali tudi že prej. Katalin Munda Hirnök je specialistka za Slovence na Madžarskem, predvsem v Slovenskem Porabju (danes je to območje del Narodnega parka Őrség), kjer Madžarska meji na Slovenijo in Avstrijo, zato se je s temi mejami že ukvarjala (Munda Hirnök in Medvešek 2016). Tokrat se je z Ingrid Slavec Gradišnik posvetila zgodovini in spominom na slovensko-madžarsko mejo na obeh straneh – v Porabju in na Goričkem (Munda Hirnök in Slavec Gradišnik 2019, 2020; Slavec Gradišnik in Munda Hirnök 2020). Tatiana Bajuk Senčar se že dlje ukvarja z evropsko integracijo (2014), zato so jo na Goričkem in v Porabju zanimali programi EU, ki spodbujajo specifične manifestacije in instrumentalizacije čezmejnega območja in slovensko-madžarske meje (2019, 2020). Miha Kozorog se je predhodno ukvarjal z italijansko-slovensko mejo na območju Beneške Slovenije v Italiji (2013a, 2014, 2019a), na Goričkem pa se je posvetil ekološkim razmerjem, ki jih je po eni strani meja spodbudila, po drugi pa prispevajo k vzdrževanju meje (2019b, 2020). Omenjeni prispevki so v tej knjigi objavljeni v temeljito predelanih različicah.

Uvodu sledita teoretsko nosilni pregledni poglavji. Sledijo tri etnografska poglavja, vsako z drugačnim fokusom, in sklepno poglavje. Tatiana Bajuk Senčar v preglednem poglavju »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji« predstavi nastajanje, osrednje tokove in temeljna dela antropologije mej. Obravnava tisto antropološko misel o mejah, ki je starejša od specializiranega polja, ki se mejam posveča v zadnjih treh desetletjih, predstavi zgodovinske kontekste, ki so v različnih delih sveta raziskave usmerjali k mejam, ter tokove raziskovanja, kakor so se izoblikovali ob nekaterih pogostejše raziskovanih mejah, kot so mehiško-ameriška in evropske meje. Miha Kozorog v preglednem poglavju »Ekologija meje«

predstavi mejo kot s strani človeka ustvarjeno entiteto z učinki na več-kot-človeške ekologije. Podlaga so starejša in novejša dela, ki se mej lotevajo z ekološko antropološko mislijo, obravnavane so naravne danosti okolja, ki že od nekdaj usmerjajo človeške izbire o poteku mej, in nekateri učinki mej kot spodbudnih ali omejitvenih dejavnikov za nečloveško življenje. Preglednima in teoretskima poglavjema sledijo etnografska poglavja. Katalin Munda Hirnök in Ingrid Slavec Gradišnik v poglavju »Od meje do meje: Biografija slovensko-madžarske meje« predstavita zgodovinsko spreminjanje slovensko-madžarske meje, presejano skoz spomine na različna obdobja meje, kakor jih izražajo obmejni prebivalci na Goričkem in v Slovenskem Porabju. Poglavje »Čezmejno sodelovanje in evropeizacija slovensko-madžarskega obmejnega območja« Tatiane Bajuk Senčar prinaša analizo vloge EU pri nastajanju projektov čezmejnega povezovanja, vplive procesov evropske integracije na dogajanja na obmejnem območju ter izkušnje lokalnih akterjev s takšnimi projekti. Miha Kozorog se v besedilu »Izdelovanje meje z divjadjo« posveča kmetom, ki v meji vidijo enega od zgodovinskih izvirov težavnih razmer kmetovanja v obmejni pokrajini, kjer naj bi se prav zaradi meje povečala množina divjadi, ki danes pustoši po njihovih poljih. V sklepnem poglavju Tatiana Bajuk Senčar in Miha Kozorog predstavita pomen antropologije mej za širšo in prihodnjo antropološko in etnološko misel.

Tatiana Bajuk Senčar

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_02

O RAZISKAVAH MEJ V ANTROPOLOGIJI IN ETNOLOGIJI

Področje raziskav mej (angl. *border studies*) je kompleksno, interdisciplinarno področje, v okviru katerega različne vede ponujajo komplementarne poglede na meje po vsem svetu. Raznoteri pristopi izvirajo iz značilnih zgodovin posamičnih ved, njihovih temeljnih vprašanj ter tudi analitičnih prioritet in metod. To velja tudi za antropologijo mej, saj je njen prispevek k raziskavam tega polja neločljivo povezan z zgodovino discipline, njenimi raziskovalnimi prioritetami in specifičnim zbirom metodoloških pristopov in orodij. Ker so študije mej v antropologiji hkrati tesno povezane s temeljnimi značilnostmi te vede, je včasih težko določno omejiti tisto, kar bi enoznačno opredelili kot raziskave mej.

V tem poglavju ne predstavljamo kriterijev in značilnosti, ki opredeljujejo, kaj sodi na področje antropologije mej in kaj ne, temveč se po predstavitvi nekaterih glavnih konceptov in vprašanj, ki so temelj za raziskave mej, posvečamo temu področju, kakor se je razvijalo v času – kot odziv na določene razmere, prakse in fenomene na terenu. V antropologiji in etnologiji so raziskave mej sicer del širše zastavljenih teoretskih disciplinarnih razprav, hkrati pa izhajajo z nekaterih obmejnih območij, ki so postala vzor(ec) za preučevanje mej. Takšna območja so mehiško-ameriška meja, meje v Evropi ali, natančneje, v Evropski skupnosti (ES) in pozneje v Evropski uniji (EU), in, kar je posebej pomembno za slovensko etnološko in antropološko raziskovanje, meje bivše Jugoslavije in Slovenije. Ta seznam še daleč ni izčrpen, vendar omenjene meje

ustvarjajo steber raziskav in rdečo nit, ki strukturirata precejšen del razprav o mejah, predvsem v primerjalnem kontekstu. Vsako obmejno območje je kulturno in zgodovinsko specifično, saj se raziskovanje, ki poteka v teh krajih, odziva na vprašanja in obmejne ureditve, ki so značilne zanje, in na to, kako se s časom spreminjajo.

MEJE V ANTROPOLOGIJI IN ETNOLOGIJI

Nekateri specialisti za problematiko mej, kot na primer Hastings Donnan in Dieter Haller, trdijo, da je poseben prispevek antropologije k raziskavam mej povezan z dejstvom, da je zanjo osrednjega pomena koncept mej, posebej še kulturna razsežnost mej. Ob tem predpostavljata, da so meje neločljivo povezane s kulturo, s tem pa se pridružujeta tistim, ki menijo, da je zarisovanje mej univerzalen element človekovega doživetja in s tem antropološka konstanta (Donnan in Haller 2000: 8). Ljudje, ki jih je Ina-Maria Greverus opredelila kot teritorialna in »meje postavljajoča bitja« (Greverus 1969, v Donnan in Haller 2000: 8), doživljajo svet v smislu podobnosti in razlik, ki se izražajo v mejah. Povedano drugače, meje niso neločljivo povezane zgolj z načinom, kako ljudje kot posamezniki vidijo in doživljajo svet, temveč so osrednjega pomena tudi pri tem, kako ljudje delujejo kot družbena bitja, namreč na podlagi skupnega zavedanja mej, ki izvirajo iz sistemov klasifikacij. Ti sistemi so podlaga za razumevanje identitete in odnosa do drugih. Sistemi in strukture pomena, ki jih opredeljuje zarisovanje mej, so bili v zgodovini vedno osrednjega pomena pri antropološkem preučevanju kultur. To sicer ne velja toliko za politične oz. mednarodne meje, ki so predmet preučevanja postale dosti pozneje.

Naslednje obsežno področje antropoloških raziskav, ki je povezano z mejami, je spreminjanje družbenih statusov. Takšne so, na primer, obravnave uveljavljenih prehajanj med različnimi kategorijami družbenega položaja v posamičnih kulturah v delih Arnolda van Gennepa (1909) in Victorja Turnerja (1967). Raziskovala sta obrede prehajanja med različnimi življenjskimi obdobji. Obrede prehoda zaznamuje občutek nedoločljivosti, nestabilnosti in nekaj, kar je van Gennep opredelil kot liminalnost,

namreč položaj, ko človek stoji na meji med starim, znanim in novim. Van Gennep in Turner sta se posvetila predvsem analizi strukture in simbolizma teh obredov. Van Gennep je pokazal, da imajo pogosto tridelno strukturo, ki olajša prehod med družbenimi položaji – ločitev, rob (*limen*) in združitev. Prva in zadnja stopnja vključujeta posameznikovo ločitev in poznejšo ponovno združitev s skupnostjo po opravljenem družbenem prehodu. Turner se je posvečal predvsem srednji, liminalni stopnji. Preučeval je njeno simboliko in funkcijo, da bi razumel, kako je v različnih kulturah mogoče prestopiti mejno črto med različnimi kategorijami identitete, ne da bi bil ob tem spodkopan uveljavljen sistem kategorij v družbi. Med obredi, ki jih je opazoval in analiziral, je bil iniciacijski obred za odraščajoče dečke pri ljudstvu Ndembu v Zambiji: dečki ali novinci gredo s plemenskimi starešinami v osamo v divjino in ko se sklene liminalna faza obreda, ki se fizično in socialno odvije zunaj mej skupnosti, se novinci vrnejo v skupnost; s tem si zagotovijo priznanje položaja odraslosti.

Naslednje zgodovinsko pomembno raziskovalno polje, povezano s simbolnimi in konceptualnimi mejami, se nanaša na t. i. mejne osebe v tradicionalnih družbah, ki imajo zmožnost, da prehajajo med različnimi kategorijami; to so na primer triksterji oz. sleparji, šamani in čarovnice (Donnan in Haller 2000), poznani v kulturnih tradicijah in družbah vseh celin.¹ Analize takšnih likov v ustnih virih in v vsakdanjih praksah so namenjene pojasnitvam, kakšen je razpon njihovih vlog in kakšen pomen imajo kot liminalni akterji. V domorodnih ameriških kulturah so triksterji – tako v mitologiji kot v vsakdanjem življenju – v svojem bistvu ambivalentni in kontradiktorni liki, medtem ko šamani občasno uresničujejo zmožnost prehajanja med človeškim in drugim svetom.

Domorodni ameriški trikster je lik praga in enotnosti. Izvaja čuden šamanizem, ki vsem svojim prigodam in nezgodam navkljub učinkovito povleče tisto od zgoraj v spodnji svet. Simultano in nehote ustvarja harmonijo med svetovoma in zagotavlja zabavne napotke, kako to harmonijo ohranjati. (Ellis 1993: 66)

Kot obrobneži, ki lahko dostopajo do različnih svetov, mejne osebe in liki omogočajo pogled na različne funkcije mej, ki delujejo

hkrati kot omejitve in pragovi. Ker delujejo kot ambivalentne osebe, hkrati pomagajo vzdrževati občutek povezanosti med sicer vzajemno izključujočimi se svetovi.

DIFUZIJA, KULTURNA OBMOČJA IN PROSTORI KULTURE

Velika večina raziskav je obravnavala meje in mejne osebe v določeni kulturi; le občasno so tudi primerjali razmere na eni in drugi strani meje. Postavlja se vprašanje, kdaj so postale središče antropoloških raziskav meje *med* kulturami, plemeni, narodi ali državami.

Na pretežno nedavno področje raziskav administrativnih in političnih mej v antropologiji so vplivale intelektualne tradicije in raziskave iz prejšnjega stoletja. Nekatere od teh so formirale tudi druge vede, povezane z raziskovanjem mej – posebej geografijo. Na raziskave mej v antropologiji in geografiji je vplivalo spoznanje o pomembnosti geografskega položaja kultur, ki je bilo osrednje vprašanje raziskav v tradiciji kulturnega difuzionizma.

Difuzionizem se nanaša na sklop medsebojno povezanih idejnih tradicij iz številnih ved tako iz Evrope kot Združenih držav Amerike (ZDA); usmeritev je prevladovala od druge polovice 19. stoletja do konca 1. svetovne vojne. Sicer širok razpon difuzionističnih smeri je povezovalo prizadevanje, da bi odgovorili na eno samo vprašanje, in sicer, zakaj se zdi, da so določene kulturne značilnosti skupne različnim kulturam? Kratek odgovor na to vprašanje je bil, da gre za razširjanje kulturnih značilnosti prek kultur, prek kulturnih mej, pojasnjevalni mehanizmi ali razlogi za takšno razširjanje pa so bili precej različni.

Najskrajnejše teorije difuzije so temeljile na podmeni, da se kulturne značilnosti širijo iz kulturnega središča in se iz tega prenašajo v druge kulture (t. i. heliocentrična difuzija). V eni najskrajnejših različic te teorije je britanski učenjak Grafton Elliot Smith (1928) zagovarjal, da so vir vse kulture antične civilizacije – posebej stari Egipt. Zmernejše teorije difuzionizma so temeljile na ideji, da kulture in kulturne značilnosti izvirajo iz omejenega števila t. i. kulturnih krogov (nem. *Kulturkreise*). Če smo natančnejši, so

zagovorniki kulturnih krogov trdili, da je bilo omejeno število grozdov kulturnih značilnosti značilno za določen zgodovinski čas in območje ter da so se te značilnosti razširile z območij, kjer so se razvile. Eden bolj znanih zagovornikov kulturnih krogov je bil nemški etnolog Fritz Graebner, ki je obstoj kulturnega kroga prvič tematiziral med terenskim delom v Oceaniji (Graebner 1903). Druga pomembna osebnost, ki je razvila teorijo kulturnih krogov in ki je posredno vplivala na kulturnozgodovinsko usmeritev narodopisja in folkloristike v Evropi (tudi v Sloveniji), je bil Wilhelm Schmidt (1937) iz t. i. dunajske kulturnozgodovinske šole.

Na ameriški celini tradicija difuzionizma izvira iz dela etnologa Franza Boasa, ki se je izobraževal v Nemčiji, vendar je odigral osrednjo vlogo pri razvoju ameriške antropologije. Boas in drugi ameriški antropologi so se še bolj odmaknili od modelov difuzije iz središča na obrobje ter zagovarjali, da kulturne spremembe izvirajo iz dveh zgodovinskih procesov – difuzije in preoblikovanja (Boas 1938 [1911]). Medtem ko difuzija lahko poteka prek različnih oblik medkulturnih stikov, pa preoblikovanje zajema številne različne, vzajemno povezane procese, vključno s prilagoditvijo fizičnemu okolju; in v tem okviru lahko preoblikovanje poteka v vsaki kulturi na svojevrsten način.²

Zagovorniki te smeri so oblikovali tudi koncept kulturnih območij, ki so skupine razmejevala z etnografskimi in geografskimi mejami (npr. Mason 1896; Wissler 1917; Kroeber 1939). Clark Wissler je bil eden prvih, ki je v prelomnem delu *The American Indian* (Wissler 1917) sistematično kartiral regionalno razširjenost kulturnih območij ameriških domorodcev v Severni in Srednji Ameriki glede na kulturne značilnosti ter povezavo med kulturnim in fizičnim okoljem.

Koncept kulturne difuzije – posebej v njenih univerzalnejših potezah – so v antropoloških raziskavah kmalu po 1. svetovni vojni nadomestili drugi poudarki. Kljub temu je medkulturni stik ostal pomemben dejavnik za razumevanje kulturnih praks in kulturnih sprememb ter antropološkega preučevanja položaja skupnosti in njihovih kulturnih posebnosti.³ Difuzionisti se sicer niso posvečali preučevanju mej *per se*, so pa poudarjali in analizirali pomen čezmejnih povezav in komunikacije za razvoj kultur in njihovih

Kroeberjev zaris kulturnih območij na ameriškem kontinentu
(Kroeber 1923; Wikimedia Commons).

geografskih položajev. V nekaterih primerih je to vključevalo preučevanje vpliva geografskega okolja na posamične kulture, pa tudi na pomen kulturne bližine in stičnosti, kar se je kazalo v ustvarjanju kulturnih območij. A predstava o difuziji kot dejavniku kulturnih sprememb se je že davno umaknila cilju razumevanja kultur »od znotraj«, iz njih samih.

DRUŽBENE LOČNICE IN RELACIJSKO
RAZUMEVANJE KULTURE IN IDENTITETE

Etnografski poudarek pri obravnavanem razumevanju kultur je pripeljal do dolgotrajne obravnave kultur kot diskretnih entitet ali celo otokov (Eriksen 1993), kar je predpostavka, ki se je na več načinov ohranila do danes. Eden od antropologov, ki je pomagal premikati poudarek s strogo definiranih ločnic med kulturami na prožnejše ločnice (angl. *boundaries*), ki jih definirajo sami člani kulture, je bil Fredrik Barth. Na terenu je raziskoval v mnogih kulturah in državah, vključno z Balijem, Novo Gvinejo in Sudanom. Najbolj pa je poznan po raziskovanju med Patani v pokrajini Swat v Pakistanu, na podlagi česar je razvil nov način preučevanja etnične pripadnosti, osredinjen na usklajevanje ločnic med etničnimi skupinami.

Barth je uredil zbornik *Ethnic Groups and Boundaries*, ki vsebuje raznovrstne etnografske razprave o interakcijah med etničnimi skupinami. Barth in njegovi kolegi so se odločno oddaljili od tedaj prevladujočega razumevanja etničnih skupin kot samostojnih, homogenih kulturnih entitet, sestavljenih iz oseb, ki so jim skupne določene kulturne značilnosti in primordialne vezi. Ni jih vodila splošna podmena, da etnične skupine obstajajo ločene ena od druge; ugotovili so, da so odločilne razlike med temi skupinami večinoma posledica dejavnosti in praks, ki potekajo v teh skupinah in v razmerju z drugimi skupinami.

[K]ategorični etnični razločki niso odvisni od pomanjkanja mobilnosti, stikov in informacij, sprožajo pa družbene procese izključevanja in vključevanja, pri čemer se ohranjajo kategorije različnosti kljub spremembam pri udeležbi in članstvu v času individualnih življenj. (Barth 1969: 9–10)

Barth je dokazal pomen stikov med skupinami, mobilnosti in interakcij za ustvarjanje in ohranjanje etnične identitete. To kaže na vzajemno povezanost etničnih identitet (in ne na njihovo medsebojno osamitev), hkrati pa je osnova za relacijski model identitete. Etnične (in tudi druge vrste) identitete so rezultat neprekinjene prakse pripisovanja in samopripisovanja, vključevanja in izključevanja, opredeljevanja sebe in drugega. To relacijsko in interaktivno razumevanje identitete je vse do danes osnova za

antropološke pristope pri preučevanju identitete in identitetnih politik. Še več, čeprav so Bartha prvenstveno zanimala družbene ločnice (te so se lahko prekrivale s fizičnimi ali političnimi mejami) med etničnimi skupinami, je bilo osrednjega pomena, da je bila mejnost postavljena v središče analiz kot pomemben element identitetnih praks in splošnega antropološkega raziskovanja.

MEHIŠKO-AMERIŠKA MEJA KOT SIMBOLNO PRIZORIŠČE RAZISKAV MEJ

Kaj je torej sprožilo premik od osredinjenosti na družbene ločnice, ki so postale podlaga za relacijsko razumevanje kulturne oz. etnične in tudi druge vrste identitet, k etnografskemu preučevanju mej med državami? Kakor je bilo uvodoma omenjeno, je bila pozornost na meje večinoma odziv na situacije, prakse in pojave, ki so jih raziskovalci opazili na terenu. Mehiško-ameriška meja, o kateri so se po vojni (1846–1848) ZDA in Mehika sporazumeli leta 1854, se v razdalji 3145 km razteza od Tihega oceana do Mehiskega zaliva in velja za eno prvih obmejnih območij, ki je predmet trajnega in sistematičnega preučevanja (Romero 2008). Kako je prav to območje postalo emblematično obmejno območje?

Omenjena koncepta difuzije in kulturnih območij, ki so ju na prehodu v 20. stoletje razvili v ameriški antropologiji, sta

Meja med ZDA in Mehiko v letu 2017 z označenimi ovirami za vozila in pešce (CCBY 3.0 - Földhegy, 2019).

pripravila teren, da je prav to območje lahko postalo pomembno prizorišče etnografskih analiz mej. Na zemljevidu kulturnih območij Severne in Srednje Amerike so bile plemenske skupnosti, ki so predvidoma kazale podobne kulturne značilnosti. Dve od teh kulturnih območij – jugozahodno in mezoameriško – zajemata južni del severnoameriške celine in večino Srednje Amerike. Po besedah Alfreda Kroeberja (1939) je bilo jugozahodno kulturno območje obsežno ozemlje, ki je vključevalo sedanjo mejo med Mehiko in ZDA.⁴

Prvim raziskavam, predvsem zgodovinarjev in sociologov, so sledili antropologi, ki so obmejno območje preučevali po 2. svetovni vojni. Sprva jih politična meja kot takšna ni pritegnila, temveč so jo brezpogojno sprejeli kot nekaj, kar je uokvirilo njihovo raziskovanje. Obmejno območje so imeli za prednjo mejo (angl. *frontier*) z divjino (Stoddard 1986; Donnan in Haller 2000: 11–12),⁵ to prepričanje pa se je prekrivalo s tedaj prevladujočim pristopom antropologov, ki so kulture imeli za zamejene, ločene entitete. Prve etnografske študije so mehiško-ameriško obmejno območje tako prikazovale kot (tedaj) relativno redko poseljeno, skupnosti so tam živele ločene druga od druge (gl. npr. Spicer in Thompson 1972). Sčasoma je nastalo vse več obmejnih naselij, naraščalo je število prebivalcev na prej pretežno praznem obmejnem ozemlju, to pa je spodbudilo premik k pozornosti nanj. Raziskovalci so začeli opazati neskladja med mejami kulturnih območij in politično mejo med Mehiko in ZDA, ki zaznamuje stik popolnoma različnih držav. Kakor je pojasnil Robert Alvarez:

Nobena druga meja na svetu ne odseva tolikšne neenakosti v moči, gospodarstvu in človeški usodi kot prav ta [...] Kompleksnost in težave, ki so inherentne takšnemu paradoksu, presegajo vsakdanja usklajevanja na ravni nacionalnih držav. Ta paradoks sega v kar najbolj lokalne kontekste in vpliva na vsakdanja življenja ljudi ob meji [...] Obsežna izmenjava dobrin, tako človeških kot materialnih, občutno vpliva na življenje in ravnanje [...], enako pa velja za nenehno premikanje in prerazporejanje ljudi, etnične pripadnosti, spolne usmerjenosti in identitete ter ekonomske hierarhije in podrejenosti. (Alvarez 1995: 451)

Poudarki etnografskih raziskav na tej meji so bili procesi in prakse, ki izvirajo iz neenakosti, razlik in neenakomernosti, kakor se kažejo ob meji. Po Alvarezu je mogoče razločiti dva različna, vendar vzajemno konstitutivna raziskovalna pristopa – »dobesednega« in »nedobesednega«. Medtem ko se »dobesedneži« osredinjajo na konkretne procese in težave, povezane z mejo, »nedobesedneže« zanima meja predvsem kot družbena ločnica in preučujejo predvsem z njo povezane prakse in identitetne dinamike (Alvarez 1995: 449). Številni med tistimi, ki so bolj podpirali prvi pristop, so sodelovali tudi v aplikativnih raziskavah, s katerimi so pripomogli k reševanju obmejnih težav. Tako so bili glavni pojavi, ki so jih antropologi preučevali (in jih še vedno), migracije, priseljevanje, zaposlovanje, in varnostni vidiki meje, pri čemer so za vse to predpostavljali, da gre za logične posledice neenakomernosti in razlik, ki so značilne za obmejno območje kot celoto. »Nedobesedno« raziskovanje mej se zanima za kompleksnost in odtenke obmejnih identitet kot tudi za razvoj obmejne kulture ali kultur.

Migracije

V 70. letih 20. stoletja so poleg naraščajoče poseljenosti (in urbanizacije) obmejnega območja migracije postale vse opaznejša obmejna praksa. Raziskovalci iz različnih ved so začeli opazovati vse več čezmejnih selitvenih premikov in tudi prve antropološke študije mehiško-ameriške meje so bile namenjene čezmejnim selitvam (mdr. Weaver in Downing 1976; Camara in Van Kemper 1979). Njihova vrednost je bila v tem, da so bili v ospredju mobilni subjekti in vzorci migracijske kulturne prakse, ki so jo zaznali na lokalni ravni. Pristop je nakazal premik v takratnih raziskavah, saj je meja postala osrednji element analize. Poleg tega je spremljanje fizičnih in družbenih praks migrantov omogočilo mapiranje kulturnih omrežij in skupnosti na nove načine. Med takšnimi raziskavami je delo Linde Whiteford (1979), ki je zasnovala koncept razširjene skupnosti, da bi zajela pomembne čezmejne razsežnosti sveta, ki so ga migranti doživljali v vsakdanjem življenju. Te razsežnosti so problematizirale prej neraziskane značilnosti, pripisane mejam kot

neprepustnim razmejitvenim črtam, ki ločujejo samostojne narode in kulture. Pozneje so etnografske študije to le še natančneje pojasnjevale s preučevanjem, v kakšnem obsegu se čezmejne prakse in ravnanja prekrivajo ali ne z geopolitičnimi razmejitvami ter mejami skupnosti in ozemelj (gl. npr. Kearney 1991).

Mejno območje kot neenak gospodarski sistem

Pomembna vrsta vprašanj, ki so povezana s čezmejno mobilnostjo in migracijami, se nanaša na gospodarske prakse, značilne za obmejno območje, ki so v tem primeru posledica občutne razlike med političnima ekonomijama obeh držav. Takšne razmere so povzročile širok razpon čezmejnih gospodarskih praks – od delovnih migracij mehiških delavcev čez mejo v ZDA do premeščanja ameriških podjetij v Mehiko. Raznovrstne prakse so znak posebne oblike transnacionalne industrializacije, značilne za obmejno območje, od konca 60. let 20. stoletja. Antropologi jih preučujejo z vidika vsakdanjega življenja prej nevidnih obmejnih subjektov, pri čemer pogosto osvetljujejo vse prej kot ugodne vidike čezmejnih gospodarskih podvigov. Bolj poznan primer takšnih raziskav je povezan z množenjem števila tovarn, imenovanih *maquiladoras*; to so podružnice ameriških podjetij na mehiški strani meje, ki izkoriščajo mehiško cenejše tržišče dela, še posebej delo žensk. María Patricia Fernandez Kelly (1983) je v pionirski etnografski študiji prikazala razmere, v katerih so Mehičanke delale v številnih *maquiladoras* v Juarezu. To je bila le prva v nizu študij o tem, kako je meja spodbudila razvoj in ohranjanje inherentno neenakopravnega gospodarskega sistema, ki je tako značilen za pozni kapitalizem (prim. Peña 1997; Salzinger 2003; Lugo 2008).

Obmejne kulture in identitete

Razmerje med čezmejnimi ali transnacionalnimi pogledi na skupnosti in geopolitičnimi opredelitvami suverenosti na podlagi mednarodnih mej je med raziskovalci mehiško-ameriške meje

zanimiva in stalna tema. Številni teoretiki so ponudili najrazličnejše koncepte in predstave, da bi z njimi zajeli posebnosti identitetne dinamike, ki presega kategorije poimenovanj, ki jih priklicuje meja. Po mnenju Josiaha Heymana (2012) sta to razpravo v zgodovinskem smislu izoblikovali dve glavni stališči: prvo poudarja vlogo meje pri pospeševanju ločevanja in polarizacije identitet, drugo pa zagovarja obstoj posebne – hibridne – obmejne kulture.

Po eni strani se precej raziskav posveča tisti vrsti kulturne dinamike, ki dokazuje vlogo meje pri opredeljevanju in polarizaciji identitet. V to kategorijo bi lahko vključili raziskave o ohranjanju in krepitvi obmejnih režimov in nadzora. Med letoma 1942 in 1965 je med Mehiko in ZDA veljal obsežen program začasne delavce, t. i. program *Bracero*, ki je lajšal zakonito mobilnost delavcev (večinoma iz Mehike v ZDA). Ukinitve programa je povzročila rast nelegalnih prehodov meje in posledično krepitev mejnega policijskega nadzora, ki so ga izvajali ameriški organi za priseljevanje (Calavita 1992). Antropologi so poleg vprašanja, kako spremembe obmejnih režimov vplivajo na vsakdanje življenje ob meji, obravnavali tudi, kako je delovanje organov za priseljevanje polariziralo razločevanje med identitetami državljanov obeh držav na osnovi možnosti legalne čezmejne mobilnosti (Heyman 1998, 2001; Andreas 2001).

Nekateri antropologi na podlagi raziskav, kakršna je bila omenjena etnografija Linde Whiteford o razširjenih skupnostih, opozarjajo na nastajanje posebnih obmejnih kultur na podlagi kulturnih procesov in formacij, ki jih opazujejo na meji in za katere ni videti, da bi se prekrivali s teritorialno in kulturno enotnostjo, na kateri naj bi temeljile meje med nacionalnimi državami (Rosaldo 1989). Koncept posebne obmejne hibridne kulture poudarja kompleksnost čezmejne razsežnosti, ki določa vsakdanje življenje na obmejnem območju (v nasprotju z nacionalnimi središči). Med prvimi predlagatelji obmejne hibridnosti je bila domača raziskovalka mej Gloria Anzaldúa (1987), ki je pokazala, kako položaj hibridne – *mestizo* – kulture spodkopava vrednotenje in razmejitve med dominantnimi kulturnimi kategorijami, ne da bi pristal na položaj drugosti. Oscar Martínez (1994a) pa je v etnografski študiji življenja ljudi ob meji ponudil kompleksno tipologijo obmejnih območij. Ko je v koncept obmejne kulture vključil etnično

pripadnost, raso, mobilne prakse in še druge podkategorije, mu je dodal precejšnjo mero razločevalnih odtenkov.

Ta kratek opis le nakazuje, kakšen je obseg z mejo povezanih tem, ki so jih antropologi preučevali prav na tej meji. Poseben poudarek na vsakdanjem življenju in procesih se kaže tudi v širokem razponu aplikativnih raziskav; njihov cilj je bil spopadanje z vprašanji in težavami zaradi meje, posebej tistimi, ki so povezani z neenakostmi, za katere se zdi, da so vraščene v obmejno območje. Za številne raziskave, ki so jih v več desetletjih izvedli ob tej prvi temeljito preučeni meji, in za pomembno vključevanje raziskovalcev mej v politiko je značilno, da so bile sprva predvsem lokalno usmerjene in brez primerjalne razsežnosti. Vendar je nadaljnji razvoj etnoloških in antropoloških raziskav mej proti koncu 90. let 20. stoletja prispeval k širjenju in ponovni oživitvi primerjalnih razprav.

EVROPSKE MEJE IN NASTANEK SODOBNIH RAZISKAV MEJ

Ameriško-mehiška meja je do zdaj najbolj raziskana meja, vendar so bile pri spodbujanju razvoja sodobnih raziskav posebej pomembne evropske meje. To je predvsem posledica prekrivanja dveh procesov: evropeizacije in evropskega integracijskega procesa po 2. svetovni vojni, ter od poznih 80. let 20. stoletja geopolitičnih sprememb, ki vplivajo na meje (tako v Evropi kot drugod po svetu). Prekrivajoče se težnje niso spodbudile analitičnih vprašanj o nobeni specifični meji v Evropi, so pa krojile vprašanja o mejah v Evropi in raziskovalne pristope na splošno. V nadaljevanju tako ni posebej obravnavana kaka določena meja, temveč so v ospredju trenutne meje na povezanem območju, kjer je zaznati podobne procese.

Evropeizacija in evropska integracija

Meje na evropski celini so se v zgodovini nenehno premikale, konec 2. svetovne vojne pa je zanje nakazal novo dobo. Na eni strani je

postavitev železne zavese ustvarila več desetletij vztrajajočo tako rekoč neprepustno delitev evropskega kontinenta (Pelkmans 2012), na drugi strani pa je ustanovitev EU sprožila niz integracijskih procesov z daljnosežnimi posledicami. EU je bila leta 1951 prvotno ustanovljena kot Evropska skupnost za premog in jeklo (ESPJ), da bi se oblikovalo enotno tržišče za surovini, potrebni za izdelavo streliva. Namen gospodarske povezanosti je bil, da bi vojna med članicami skupnega tržišča postala »ne le nepredstavljiva, ampak tudi materialno nemogoča« (Schuman 1950). EU od tedaj uporablja različne mehanizme za spodbujanje novih oblik soodvisnosti in sodelovanja med državami članicami, pri čemer je zelo pozorna tudi na meje in obmejne regije.

Prve čezmejne pobude so se začele razvijati v 60. letih 20. stoletja in so bile povezane z obmejnimi območji EU. Namenjene so bile »premagovanju nacionalnih mej, da bi zacelili zgodovinske rane« (Mozer 1973), pri čemer so se s čezmejnimi povezavami preoblikovali stiki, obremenjeni z razlikami in tudi zgodovinskimi napetostmi. EU se je sicer večala z zaporednimi širitvami, vendar je namenjala vse večji poudarek čezmejnemu sodelovanju in prilagajala svoje regionalne politike, da bi ustvarila raznovrstne čezmejne programe. Poleg tega je postavitev notranjega tržišča in schengenskega območja sredi 90. let 20. stoletja pripomogla k nečemu, kar je postala simbolna značilnost EU – območje »odprtih mej« za prost pretok dobrin, storitev, ljudi in kapitala. Območje brez mej se je do prvega desetletja 21. stoletja občutno razširilo s pristopom številnih srednje- in vzhodnoevropskih držav v EU, od katerih so nekatere postale tudi del evrskega in schengenskega območja, kjer se mejni režimi rahljajo na različnih področjih (finance, varnost idr.).

Obmejna geopolitika poznega 20. stoletja

Zadnje faze vključevanja novih držav članic v EU so potekale vzporedno s številnimi dogodki in procesi, ki so se v 80. in 90. letih 20. stoletja odvijali tako v Evropi kot po vsem svetu, ti pa so imeli pomembno vlogo pri (ponovnem) opredeljevanju mej in

spodbujanju raziskovalcev, da jim namenijo pozornost. Po eni strani so dogodki, kot sta konec hladne vojne in posledični padec železne zaves, privedli do razpada in/ali preseganja mej, hkrati so se oblikovali številni transnacionalni/regionalni trgovinski bloki,⁶ ki so tekmovali z EU. Videti je bilo, da tesneje povezujejo globalno skupnost, s tem ko ukinjajo ali presegajo meje v korist globalnim tokovom, povezavam in mobilnosti. Ti pojavi so tudi v središču številnih teorij globalizacije, ki pogosto tematizirajo takšne čezmejne tokove in njihove vplive na vsakdanje življenje (npr. Harvey 1989; Jameson in Miyoshi 1998; Appadurai 1996).

Po drugi strani je takšen razvoj spremljala tudi rastoča krepitev mej. Konec hladne vojne je z razpadom držav, kot so ZSSR, Jugoslavija in Češkoslovaška, prinesel postavitev ali ponovno oblikovanje mej. Dogodki, kakršen je bil 11. september 2011, so prispevali k še močnejši kulturi in diskurzu varnosti, ki krepí obmejne režime ob spoprijemanju z različnimi grožnjami – političnimi, okoljskimi, povezanimi z mobilnostjo ali zdravjem. Dejansko se je od leta 1989 število držav (in državnih mej) povečalo in ne zmanjšalo (Donnan, Thomassen in Wydra 2018). To kaže na še močnejšo navzočnost mej in postavlja vprašanje, ali predstava o svetu brez mej ustrezno označuje sodobni svet, v katerem živimo.

Od skupnosti prek regij do mej

Za razloček od ameriško-mehiške meje, ki je zaradi specifičnih značilnosti spodbudila omenjene raziskave, antropološko zanimanje za evropske meje v veliki meri izvira iz premika v koncipiranju etnografskih raziskav med antropologi v Evropi. Ta premik je povezan s spreminjajočimi se pogledi na njihove tradicionalne enote preučevanja, ki so bile navadno majhne, namreč vas ali podeželska skupnost, in so jih pogosto analizirali kot ločene enote na zelo podoben način, kakor je veljalo za kulture, da so statične ali po naravi nespremenljive. V poznih 60. in v 70. letih 20. stoletja so se številni antropologi začeli odmikati od tega načina razmišljanja (npr. Boissevain 1975) in so razvijali nove pristope v preučevanju skupnosti v širšem, manj statičnem okviru, katerega meje določajo

družbena, politična in gospodarska omrežja, ki jim te skupnosti pripadajo. To je privedlo k prehodu s preučevanja skupnosti na preučevanje regij (Cole 1977), pogosto obrobnih in s posebnimi kulturnimi identitetami; takšna primera sta Sicilija (Schneider in Schneider 1976) in Katalonija (Hansen 1977).

Premik k regijam v Evropi ni vključeval le spoznavanja in preučevanja povezav med regionalnimi oz. nacionalnimi ustanovami, družbenimi akterji in razvojem na ravni krajev ali skupnosti, temveč tudi medsebojnih povezav med prostorom, krajem in ozemljem, vključno z razmejitvami območij in njihovimi mejami. Študijo Johna W. Colea in Erica R. Wolfa (1974) v južnotirolski obmejni regiji⁷ pogosto navajajo kot eno glavnih del iz tradicije regionalne antropologije, ki obravnava meje. Raziskava ujemanja in neskladij med regionalnimi kulturnimi pokrajinami in spreminjajočimi se družbenimi oz. političnimi ločnicami, vključno z mejami, je postala pomembno delo, ki je spodbudilo nadaljnje raziskave mej v Evropi.

Ena zelo opaznih značilnosti etnografskih študij mej v Evropi je bila njihova pozornost do prekrivajočih se mej – kulturnih, etničnih in političnih – in njihovih sprememb v času. Takšen pristop je temeljil na vključevanju nakopičenega zgodovinskega in etnološkega znanja v etnografske analize (Bohannan in Plog 1967; Sahlins 1989; Driessen 1992). V raziskavah evropskih mej sta ostala postavljanje in umikanje mej in obmejnih režimov osrednja tema.

Meje in proces evropeizacije

Študije evropskih mej lahko v grobem uvrstimo v dve prekrivajoči se, a vendar različni smeri raziskovanja. Prva sledi smernicam, ki so jih postavili tisti antropologi, ki so od preučevanja diskretnih skupnosti napredovali k preučevanju stalnih sprememb v državah EU. Ta je s številnimi širitvami z vključevanjem vse večjega števila držav članic in z ukrepi za ustvarjanje medsebojne odvisnosti z ukinjanjem mej nenehno redefinirala širši kontekst položaja skupnosti, območij in držav. Raziskave držav EU se je enačilo s »sodobno analizo evropskih družb v nenehnih spremembah«, prioriteta teh analiz pa je bila tudi »preučevanje širših vprašanj

kulturne in narodne identitete ter simbolnih in materialnih mej, ki ločujejo in združujejo, in njihovih razmerij z dejstvi in kapricami ES« (Wilson 1993a: 5).⁸ Kulturna razsežnost spreminjajočih se mej je postajala vse pomembnejša tema raziskovanja integracijskih in globalizacijskih procesov in njihovega vpliva na evropske družbe in kulture.⁹

Antropologi so v tem kontekstu na različne načine pristopili k etnografskemu preučevanju mej. Že omenjeni Thomas M. Wilson, strokovnjak za irsko kopensko mejo in njena obmejna območja, je preučil spremenljivo vlogo in funkcijo te meje v vsakdanjem življenju obmejnih skupnosti. Del raziskav je izvedel v času, ko se je 31. decembra 1992 v Evropski skupnosti (ES) sklenilo oblikovanje notranjega tržišča, s tem pa je ES prvič omogočila prost pretok dobrin, storitev in kapitala med državami članicami. Preučeval je, kako ljudje spremenjeni mejni režim doživljajo na dnevni ravni, in raziskoval učinke spremenjene gospodarske vloge meje za povezovanje skupnosti na obmejnem območju. Posebej se je osredinil na nekaj, kar je poimenoval kulturna ločnica med Irsko in Severno Irsko. Pri tem je na obmejnem območju raziskal sovplivanje med političnimi in kulturnimi oz. simbolnimi funkcijami meje, ki spreminjajo naravo irske kopenske meje (Wilson 1993b).

Druga pomembna tema so bile drugačne oblike sprememb evropskega obmejnega režima, tj. ob padcu železne zaves. Daphne Berdahl (1999) se je usmerila na mejo med Vzhodno in Zahodno Nemčijo, na primer majhne vasi Kella ob meji med državama v času padca meje in vzhodnonemškega socialističnega režima. Mejo je obravnavala kot materialno danost in hkrati družbeno dejstvo, ki strukturira vsakdanje življenje, pri tem pa je etnografsko raziskala, kako je država vzdolž dotlej neprepustne meje oblikovala prostor in osebnosti – predvsem z vidika Vzhodnih Nemcev. Poleg tega se je trudila razumeti, kaj se je dogajalo z njihovimi identitetami, ko je meja praktično čez noč izginila, pri čemer je sledila spremembam v lokalni identiteti in kulturi ob spoprijemu z dramatičnimi transformacijami na makroravni. To je poleg preučevanja pomena odprte meje med Vzhodno in Zahodno Nemčijo v smislu čezmejnih povezav in komunikacije prineslo usmeritev pozornosti na razvoj ali vztrajanje nečesa, kar so takrat imenovali »zid v glavah

ljudi«, in razpravljanje o krepitvi ali na novo postavljenih vzorcih družbene diferenciacije.

Spremenjeni obmejni režimi v Evropi torej niso vključevali le rahljanja ali ukinitve mej, temveč tudi ustvarjanje novih. Ob razpadu dotedanjih socialističnih držav, kot so bile nekdanje Sovjetska zveza, Češkoslovaška in Jugoslavija, so nastale številne nacionalne države in nove mednarodne meje – tudi v Sloveniji. Antropologinja Duška Knežević Hočevar (1999) se je osredinila na njeno južno mejo vzdolž reke Kolpe. Na podlagi terenske raziskave med obmejnimi vaškimi skupnostmi na obeh straneh reke, ki je bila dolgo mejnik med *Kranjci* (Slovenci) in *Gorani* (Hrvati), je analizirala spremenljiva razmerja med etničnimi in nacionalnimi oblikami identitete na obmejnem območju. Preučevala je načine, kako ljudje ob reki doživljajo državnost – tako Slovincih kot Hrvatov – ter v kolikšnem obsegu in na kakšne načine to vpliva na njihove izkušnje s čezmejnim območjem in predstave o njem.

Evropa in razvoj antropologije mej

Širitev analitičnih okvirov od 60. let 20. stoletja je privedla do preusmerjanja tradicionalnih raziskav na ravni vasi, skupnosti in regij. Temeljite etnografske raziskave ob mejah so od 70. let 20. stoletja opozarjale tudi na pomen vključevanja preučevanih obmejnih skupnosti in območij v širše politike, katerih del so, vključno z nacionalno in transnacionalno ravni. Hkrati se je v antropologiji vse bolj krepila težnja po razumevanju širših geopolitičnih razmerij, ki so zgodovinsko sooblikovala kulturne skupnosti po svetu (Wolf 1998 [1982]), kar je na poseben način pozornost usmerilo tudi na meje in spremembe njihovih režimov. Raziskovanje nelokaliziranih razmerij se je nadalje razvijalo tudi kot odziv na vse večjo prevlado globalizacije kot interpretacijskega okvira sodobnega življenja. Na podlagi številnih procesov, za katere se zdi, da ustvarjajo svet »brez mej«, ta okvir raziskovanja poudarja povezave, transnacionalnost, kroženje in pretoke. Vendar so antropologi, ki so prispevali k tej smeri raziskovanja, opozarjali, da nadaljnji pomen mej in celo njihovo množenje navkljub globalizaciji zahteva poglobljenejše

razumevanje politično-gospodarske vloge mej. Takšno razumevanje naj vključuje analizo pomena držav v odnosu do mej, kar zahteva preučevanje mej kot elementov države in izrazov državne teritorialnosti in ne zgolj kot skupkov političnih, kulturnih in/ali simbolnih označevalcev. Ta pristop je ena glavnih pridobitev, ki so jih evropske raziskave mej vnesle v to, kar je postalo sodobna antropologija mej, s tem pa se je preoblikovala tudi vloga, ki je bila zgodovinsko dodeljena etnografskim raziskavam Evrope.

Etnografi sicer mednarodnih mej ne reducirajo na oblike izražanja državne oblasti, res pa trdijo, da razumevanje strukture in funkcije mej – posebej na območjih, kjer so meje spremenljive – zahteva, da ne spregledamo vloge države in njenega vpliva na vsakdanje življenje, posebej na obmejnih območjih, in na tam živeče skupnosti. To je še posebej pomembno v svetu, kjer rastoče število mednarodnih mej nujno pomeni nadaljnjo (in okrepljeno) navzočnost držav in državnih struktur, čeprav je po mnenju Wilsona in Donnana močna »zaznava, da so ljudje zdaj svobodnejši ali bolj prisiljeni, da se izmikajo omejitvam teritorialno utemeljene politike«. Trdita namreč, da takšno opažanje očitno spregleda dejstvo, da gre pri »vsaki politiki že po definiciji za izkoriščanje avtoritete in moči, da usmerja ravnanje drugih, s čimer dosega javne cilje posameznika ali skupine« (Wilson in Donnan 1998a: 2). Razumevanje medsebojnih vplivov različnih razsežnosti mednarodnih mej – kot državne strukture in tudi kot političnih, gospodarskih in družbenih označevalcev – zahteva »lokalizirano, partikularistično in teritorialno fokusirano predstavo o mejah« (Heyman 1994: 46).

Nekatere že omenjene etnografske raziskave o spremenljivosti mednarodnih mej v Evropi ukrepe na državni ravni dejansko razumejo kot kontekst za svoje raziskave. Vendar pa je zanje značilno, da državo in državno oblast postavijo v ospredje analize, hkrati pa ohranijo temeljno zanimanje za lokalno okolje, kulturni kontekst in tudi pomembnost mej v življenju tistih, ki živijo ali delajo v njihovi bližini. Prav ta analitični pristop je bil nekakšna odskočna deska za analizo številnih z mejo povezanih vprašanj.

Eno pomembnih vprašanj je identiteta – in vloge mednarodne meje kot stika dveh državnih oblasti v praksi in opredelitvi

identitete. V tem kontekstu je pogosto omenjeno delo zgodovinarja Petra Sahlinsa med Katalonci, etnično manjšino, ki živi (tudi) v Pirenejih, na čezmejnem območju med Francijo in Španijo. Sahlins je raziskoval v dolini Cerdanya, ki so jo v 17. stoletju s Pirenejskim mirom razdelili med Francijo in Španijo. Dolino »zaznamuje opazno presečišče države, naroda in etničnosti v skrbno razmejeni regiji« (Sahlins 1998: 33). Na podlagi številnih zgodovinsko-arhivskih virov in etnografskih raziskav je analiziral zgodovino meje v tej razmejeni regiji od poznega 17. stoletja do danes in načine, kako meja vpliva na opredeljevanje identitete prebivalcev doline kot lokalne, etnične in nacionalne. Sahlinsu je uporaba različnih pogledov in pristopov omogočila preučitev položaja državnih organov in obmejnih skupnosti na obeh straneh doline. Tako je lahko tudi osvetlil vlogo različnih subjektov v opredelitvi nacionalne identitete v dolini, pri tem pa je poudaril, v kolikšnem obsegu je oblikovanje nacionalne identitete tudi posledica lokalnih procesov samorazločevanja med prebivalci obmejnega območja.

Postavitev države v ospredje analiz mej in obmejnih območij ni bila uporabljena zgolj v primerih tradicionalnejših evropskih mej, temveč tudi v nenavadnejših primerih, kakor npr. ob urbani meji med Vzhodnim in Zahodnim Berlinom, katere padec leta 1989 je bil prvi korak k ponovni združitvi Nemčije. John Borneman (1992) je opravil dve leti in pol terenskega dela na obeh straneh berlinskega zidu, pri čemer je analiziral in primerjal državne diskurze o identiteti in pripadnosti in zbral življenjske zgodbe vzhodnih in zahodnih Berlinčanov. Analiza sovplivov med uradnimi državnimi diskurzi in pripovedmi o dnevni dejavnosti in izkušnjah je bila osnova za preučevanje vloge države v oblikovanju diferenciranih identitet v mestu, ki je nekoč bilo – in je spet postalo – enotno. Podrobno je preučil koncepte in mehanizme, ki sta jih nemški državi uporabili za opredelitev različnih oblik subjektivnosti med njima, in kako je to odsevalo v razumevanju povezanosti in pripadnosti, kakor so o tem pripovedovali Berlinčani na obeh straneh meje. Z analizo državno pogojenih diskurzov in identitetnih strategij, ki jih je opazil v vsakdanjem obmejnem življenju, je ponudil pomembne poglede na podobnosti in razhajanja pri predstavah o pripadnosti, ki so pustile svoje sledi tudi, ko zidu ni bilo več.

Analiza nenehno spreminjajočih se mej, obmejnih režimov in obmejnih praks je še danes osrednja tema etnografskih raziskav evropskih mej, saj so meje v EU še vedno nestalne in spremenljive ter zato nenehno preoblikujejo povezave med razumevanji teritorialnosti, identitete in lokacije (Green 2013). Sodobne evropske raziskave mej in nekatere obmejne prakse, tudi v EU, bodo obravnavane v naslednjih poglavjih.

Širše gledano so etnografske raziskave evropskih mej privedle do nenehno rastočega gradiva, ki je pomembno za razvoj antropologije mej kot takšne, pri tem pa je preseglo meje Evrope kot celine in predmeta analize. Razvoj in prehod antropologije mej v nekatere sodobne smeri raziskovanja bosta temi naslednjega poglavja.

Miha Kozorog

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_03

EKOLOGIJA MEJE

Mednarodne oziroma politične in druge administrativne meje so, če jih ne razumemo le kot črt na zemljevidu, ekološke entitete. Nekatere so npr. nastale ob upoštevanju naravnih danosti območja, ko so se njihovi načrtovalci zanašali na zemeljski relief kot relevanten dejavnik pri izbiri njihovega poteka. Vse pa so »ekološko dejstvo« (Guille-Escuret 1998 [1989]: 50) v smislu, da so postavljene v stvarno okolje, kjer njihova pojavnost na različne načine sovpliva na tamkajšnjo navzočnost človeka, drugih živih organizmov in neživih stvari ter sotvori njihova medsebojna razmerja, tj. krajevno ekologijo.

V antropologiji si meje ne moremo (in ne želimo) predstavljati zgolj kot črte, ki jo projiciramo na kopno ali vodno površino. Pojavnost takšne črte se namreč izraža v njeni neposredni okolici in zaznamuje prostor, ki se od geodetsko začrtanega poteka razteza v različne »globine« razdeljenih strani. Zato antropologija mej po pravilu obravnava obmejna območja (in ne le same meje), pa tudi širša območja, ki jih meja zaznamuje, tj. državo in naddržavne ozemeljske tvorbe. Po mnenju antropologinje Sarah Green (2018: 68) je enodimenzionalna črta, ki običajno ponazarja mejo, matematična abstrakcija. Črta je element geometrije, a življenje se odvija v konkretnem okolju. Pa vendar velik del človeštva to epistemološko abstrakcijo jemlje zares. Črta je postala osrednji pripomoček organiziranja bivanja na planetarni ravni. Ko je ponazarjanje mej s črto postalo konvencija, so nove meje ustvarjali prav z risanjem črt. To je zelo očitno v primeru kolonialnih mej,

kot so tiste v Sahari, kjer so z ravnilom, svinčnikom in zemljevidom zarisali geopolitično realnost tega območja in tam živečim prebivalcem definirali prihodnost v sistemu držav in mej (Brumen 2001). Tako je torej tudi črta, ki jo ljudje z mandatom moči le zarišejo na zemljevid, ekološko dejstvo, saj se bo prej ali slej na označenih ozemljih tudi stvarno izrazila.

Meje se ponekod razkrivajo v neposredni okoliški krajini, drugod sploh ne. Zamislimo si mejo v puščavi ali na morju: sipine in valovi prečijo mejo in jo *in situ* delajo nevidno. V tem primeru se na lokaciji meje ta ne pokaže kot krajinska razlika. Zdaj pa si zamislimo mejo v gozdu in situacijo, ko se ena država odloči za sečnjo, druga pa za ohranjanje gozda: v tem primeru se bo meja pokazala kot krajinska razlika. Kontrast je v tem primeru nastal kot posledica meje, lahko pa bi bila krajinska variacija tudi vzrok za zaris meje. V zgodovini so krajinski elementi pogosto pomagali definirati potek mej, zaradi česar je imela geografska veda pomembno politično vlogo. Utemeljitelj politične geografije Friedrich Ratzel (1844–1904) je v moderni državi videl živ organizem, nagnjen k rasti; njena meja se tako kot koža organizma lahko razteguje in v prostornino organizma vključuje vse več prostora. Že njegov učenec Otto Maull (1887–1957) je takšno ekspanzivno in posledično nestabilno mejo videl kot »slabo mejo«, medtem ko naj bi se »dobra meja« ujemala z »naravno mejo« območja (po Scott 2011: 125–127). Takšne »naravne meje« definirajo prav krajinski elementi, kot so morja, reke in gorovja, ter družbeno-kulturni vzorci, ki so se sčasoma lokalno razvili. Po tem naziranju so glavni element definiranja mej geofizične ovire, ki so v »stoletjih« razmejevale pokrajine, kjer so se razvili razmeroma intenzivna notranja komunikacija in regionalna infrastruktura, ekonomija, pravo, govor, kultura, identiteta prebivalcev idr.

Številni politični geografi so pozneje kritizirali takšno domnevno apolitičnost političnih mej (Fall 2011: 629). V Prekmurju, ki bo predmet podrobnejše obravnave, so po 1. svetovni vojni, ko je območje pripadlo Jugoslaviji, imele prav »naravne meje« pomembno politično vlogo. Pri razmejitvi prej enovitega prostora med Muro in Rabo so si namreč pomagali s hidrogeografijo in meja je stekla po razvodnici med rekama. Matija Slavič, pogajalec

za to mejo na mirovni konferenci v Parizu, je k temu pripomnil: »[T]a razvodnica [...] ne loči sveta, [...] župnije so bile urejene tako, da so imele svoje vasi na obeh straneh razvodnice. [...] Zato ta razvodnica za državno mejo ni take važnosti, kakršna se je razvodnicam navadno pripisovala v Parizu« (Slavič 1921: 86).

»Naravne meje« so torej znanstvena in politična iznajdba. Toda marsikod domačini zlahka soglašajo, kje poteka takšna meja, ker jo dojemajo, kakor da že od nekdaj predstavlja oviro pri njihovi komunikaciji s sosednjimi »drugimi«. Takšni so primeri v Alpah: visoki grebeni in globoke doline so povzročili, da je (bila) komunikacija vzdolž dolin intenzivnejša od horizontalne prek dolin, kar pa hkrati ne pomeni, da prek dolin komunikacije ni (bilo). Prebivalci sosednjih dolin so (bili) namreč v mnogih primerih sosedje na višinskih pašnikih, v švicarskih in francoskih Alpah pa so se ljudje iz različnih dolin včasih povezovali v večje politične zveze, čeprav so se dojemali kot »naravno« sklenjene skupnosti (Cole in Wolf 1999 [1974]: 37, 265).

Geofizične entitete niso bile pomembne le pri definiranju razmeroma trajnih administrativnih razmejitev, temveč tudi za »prednje meje« (angl. *frontier*; za terminološko razlago gl. Bibič 2018a), tj. premikajoče se, ekspanzivne, osvajalske in imperialne meje, katerih funkcija je (bila) integrirati nova in nova ozemlja v območje določenega vpliva. Kolonialno prodiranje trgovcev, pustolovcev in raziskovalcev na nova območja se je vsaj do neke mere opiralo tudi na reliefne oblike, kot so doline in grebeni. Fenomenološko gledano so namreč popotniki s svojimi telesi vstopali v neznani prostor, zato so si pri gibanju skozenj morali pomagati z njim že znanimi potezami krajine, ki so jim hkrati služile pri kartiranju »osvojenih« ozemelj. Tako je npr. Paul Carter imperialno zgodovino Avstralije interpretiral skozi pogled evropskega osvajalca, ki si je svojemu izkustvu tuje avstralsko okolje pomagal približati z iskanjem podobnosti z domačo izkušnjo. A to ni bilo prav enostavno, zato se je opiral na najočitnejše podobnosti: »Gore in reke so bile kulturno privlačne, priklicale so prijetne asociacije. Toda na bolj osnovni ravni so predstavljale razliko, ki je delala razliko. Nakazovale so možnost razgledov, smeri ...« (Carter, po Hirsch 1995: 3). Relief je tako pokazal nekaj lastne tvornosti v

tem procesu, ko je narekoval raziskovalčevo gibanje v neznano, izbiro poti prisvajanja, razgled za kartiranje ozemlja in nadaljnje premikanje meje.

Specifično ozaveščen posameznik, ki v gibanju zavzema določeno razmerje z reliefom in na osnovi tega razmerja premika mejo, ni le pojav preteklosti oziroma značilnost kolonialnih osvajalcev nepoznanih prostranstev. Podobno danes funkcionirajo nekatere oblike turizma, posebej tiste, ki temeljijo na ideologiji, etiki in praksah »moškega junaštva«, npr. rekreacija in preživetje v »divjini«, sestavni del katerih je avantura premagovanja telesnih in naravnih »mej« (Kozorog in Poljak Istenič 2013). Kakor je za Izrael pokazal antropolog Tom Selwyn (2004), domoljubne nevladne organizacije tam prirejajo senzorično nasičene izlete, na katerih udeleženci premagujejo reliefne ovire, medtem ko jih informirajo o mejah telesa in ozemlja. Namen takšnih urjenj je pridobiti naklonjenost in pripravljenost posameznikov za militantne cilje zaščite in premikanja mej nacionalnega ozemlja. Rekreacija ob naravnih ovirah in obramba mej sta si lahko prav nevarno blizu, kar je poznano tudi iz zgodovine slovenskega gorništvaja, ko so nacionalno zavedni planinci v avstro-ogrski monarhiji med sabo tekmovali pri osvajanju in simbolnem razmejevanju gora (Kozorog 2009: 84–90; Mikša in Zorn 2018).

Če na »prednjo mejo« pogledamo skozi prizmo politične ekonomije, se nam odpre še en vidik ekologije mej: naravni in človeški viri so bili namreč pomemben magnet kapitalističnega zasedanja novih ozemelj (Wolf 1998 [1982]). Za rast nujna akumulacija je marsikdaj in marsikod narekovala premikanje prednje meje. Geograf Neil Smith je raziskoval premikanje ene najbolj poznanih prednjih mej, tj. »ameriške meje« (angl. *American frontier*; gl. Bibič 2018b), ki je od 17. stoletja, v času prodiranja kolonistov z vzhoda proti zahodu severnoameriške celine, predstavljala »poskus ustvarjanja življenjskega prostora iz neukrotljive in nekooperativne narave« (Smith 2018 [1996]): 5). A vsak »novi val proti zahodu, na poti osvajanja narave, [je] na vzhodu povzročil pretrese v demokratizaciji človeške narave« (nav. delo: 6). Premikanje meje, ki je bilo sprva le ekstrakcija mejnih ozemelj z območja, ki so ga osvajalci razumeli kot »naravo«, je s povratnimi učinki v metropolo preraslo v nekaj več: v

»optimizem in odkrito pričakovanje glede 'meje', ki se je prevesilo v občutek samozavestnega osvajanja« (nav. delo: 7). Z mejo je tako nastajala specifična ameriška (samo)zavest, ki vidi gonilo lastnega obstoja v projekciji in osvajanju novih mej. Ta zavest se je integrirala v geopolitiko ZDA in specifično razumevanje geografije, v kateri imajo posebno mesto na eni strani svetovni naravni viri, na drugi pa ideologija širjenja demokracije in »svobode«, pogosto razumljene kot svobodno premikanje ameriške meje (Smith 2003, 2005; Harvey 2011 [2009]). Vendar pa se ameriška meja ne premika le navzven, prek planeta, temveč tudi v mejah ZDA, bodisi na podeželje, kjer gre za odkrivanje in pridobivanje novih ekološko-ekonomskih niš (Lowenhaupt Tsing 2015), ali pa v mesta, kjer so meje med soseskami gentrifikacijske meje novih kapitalskih priložnosti (Smith 2018). Tako kot so valovi stare ameriške meje prisvajanja »narave« pljuskali z »divjega zahoda« v središča zgoščanja kapitala, tako valovi sodobnejše imperialne meje pljuskajo nazaj v ZDA, bodisi kot prisvojeno bogastvo ali kot migranti z oropane zunanje meje, ki se v ZDA kot delavci vključijo v premikanje notranjih ameriških mej (Lowenhaupt Tsing 2015: 85–94; Smith 2018: 67).

Po drugi strani so prav po zaslugi »narave« kot kombinacije reliefa, podnebja in oblik življenja nekateri težje prehodni kraji sveta vse do danes ostali zunaj popolnega vpliva središč moči, četudi so na določeni zgodovinski točki formalno postali vključeni v določene državne meje. Takšen primer je t. i. Zomia, kot je zgodovinar Willem van Schendel (2002), za njim pa še antropolog James C. Scott (2009), poimenoval prostrano gorato območje, ki se razteza čez več držav jugovzhodne Azije. V nekaterih tibetansko-burmanskih jezikih z namreč pomeni »odročen«, *zomi* pa »hribovec«; tako oznaka Zomia nazorno ponazarja, da relief tam otežuje popolno integracijo ozemlja v zadeve države.

Toda vrnimo se k relativno stabilnim in trajnim mejam držav. Ob takšnih mejah se pogosto kopičijo prav določene stvari – ne le mejna infrastruktura in prav posebni predmeti, okoli mej se zgoščajo tudi specifične prakse in gibanja. Kopičenje in zgoščanje, katerih druga stran sta tudi izginjanje in odstranjevanje (vključno s skrivanjem) neželenih stvari in praks, tvori specifično ekologijo obmejnega prostora. Ta se lahko kaže kot krajinska razlika, ko je

Oster krajinski kontrast v vasi na Goričkem, kjer je na slovenski strani agrarna krajina do meje, ki jo označujejo beli stebrički, takoj za mejo je gozd (foto: Miha Kozorog).

materialna podoba ločenih strani precej drugačna, hkrati pa kot razlika med obmejnim in kakšnim drugim območjem neke države. Grajeno okolje meje npr. sestavljajo mejni kamni, nadzorne postaje, ograje in zapornice, ceste do meje in vzdolž nje, smerokazi in drugi dodatki, katerih funkcija je označevanje, električne napeljave, digitalna tehnologija itn. Kompozicija elementov, ki nimajo vedno ali izključno nadzorne funkcije, temveč tudi ekonomsko (trgovske, industrijske, obrtne in finančne cone ob mejah) ali ekološko (obmejna zavarovana območja), vselej do neke mere sooblikuje bivanje ljudi in drugih živih bitij ob meji. Kjer mejo opazuje policija, ki se v določenem ritmu giblje po obmejni cesti, njeno gibanje zelo verjetno odmeva v ritmičnih gibanjih civilistov, živali in rastlin na tem območju. A tudi kjer takšne infrastrukture ni in kjer državni organi meje ne opazujejo sistematično, je meja države meja državne jurisdikcije, ki narekuje specifična ravnanja, gibanja in možnosti poseganja v prostor. Ker že samo zavedanje meje do neke mere določa ravnanje ljudi ob njej, je njeno okolje zelo pogosto ekološko specifično.

***

Do zdaj so bile nakazane nekatere mogoče smeri raziskovanja ekologije meje in navedeni izbrani primeri, ki govorijo o tem, zakaj je meja ekološki dejavnik in zakaj se ob mejah pogosto oblikujejo prav posebne lokalne ekologije. V nadaljevanju so ekološke dimenzije državnih mej obravnavane v treh okvirih. V prvem so razgrnjeni zametki ekološkoantropološkega odkrivanja mej v ameriški kulturni ekologiji; v drugem je pozornost namenjena materialnosti mej in človeškemu angažiranju z mejami ter seznanitvi z vplivnim delom antropologinje Sarah Green; v sklepnem delu poglavja pa bo osvetljeno, kako so meje povezane z nečloveškim življenjem. Vsi obravnavani pristopi so osnova za eno od etnografskih poglavij v nadaljevanju knjige.

ALPE KOT ROJSTNI KRAJ (EKOLOŠKE) ANTROPOLOGIJE MEJ

∞∞

Ena od akademskih poti, ki so vodile k oblikovanju antropološke poddiscipline o mejah, izvira iz kulturne ekologije, katere temelje je postavil ameriški antropolog Julian H. Steward.¹ Spraševal se je o naravnem okolju, ki narekuje omejene kulturne izbire in variabilnost. Kljub poudarku na omejitvenih dejavniki okolja, ki naj bi načeloma zavirali spreminjanje kultur, je Steward na kulturo gledal razvojno, natančneje, večsmerno evolucijsko: v človeški zgodovini v vsakem okolju nastajajo inovacije in spremembe, specifične glede na omejitve konkretnega okolja. Do takšne razlage razvoja kulture pa so bili nekateri njegovi učenci kritični: Roya A. Rappaporta so bolj od kulturnih sprememb zanimala funkcionalna ujemanja oziroma dopolnjevanja med ekološkimi in kulturnimi dejavniki, ki jih je razumel kot osnovo vztrajnosti neke kulture. V znamenitem delu *Pigs for Ancestors* (Prašiči za prednike, Rappaport 1968) je za preučevano skupnost s Papue Nove Gvineje opisal ekvilibristični model vzročno-posledičnih zvez med človeškimi in okoljskimi dejavniki, ki omogočajo replikacijo kulture skozi čas. Takšno iskanje homeostaze med družbo in njenim okoljem je

postalo zanimiva tema med takratnimi antropologi. Za odgovor na opisani interes kakor tudi na Stewardov poudarek na lokalnem okolju, je drugi Stewardov učenec, Eric R. Wolf, iskal razlage, ki bi poleg neposrednega okolja skupine upoštevale tudi prostorsko, časovno in družbeno bolj oddaljene akterje in dejavnike vpliva. Pri tem ni zanemarljivo, da se je Wolf ukvarjal z Evropo, kjer so bile lokalne skupnosti precej intenzivneje integrirane v državo v primerjavi s tistimi na Novi Gvineji, kjer je raziskoval Rappaport. Wolf je s svojim učencem in sodelavcem Johnom W. Coleom raziskoval v tirolskih Alpah, kjer sta ugotavljala, da je enako kot mikroekologija kraja pomembna tudi »politična ekologija«; tako sta poimenovala državne in imperialne politike, interese in strategije mobilnega kapitala ter nacionalna in mednarodna razmerja moči, ki bistveno sooblikujejo lokalno okolje. Toda, paradokсно, njun obsežen študij zgodovine in sodobnosti raziskovanega kraja je pokazal, da se je kljub stalnim intervencijam vanj v različnih zgodovinskih časih prav prek lokalnih ekoloških in kulturnih razmerij ohranjalo določeno ravnovesje, ki ga je mogoče opisati kot mejo, ki deli obravnavani kraj.

Knjiga Colea in Wolfa *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (Skrita meja: Ekologija in etničnost v alpski dolini) iz leta 1974 (Cole in Wolf 1999) velja za enega od temeljnih kamnov antropologije mej (Wilson in Donnan 2012a: 7; Green 2018: 73), čeprav – strogo vzeto – sploh ne govori o državni meji, saj obravnava sosednji vasi na severu Italije:² nemško govoreči St. Felix in italijansko govoreči Tret. Njuni vaščani so v daljšem zgodovinskem trajanju vzajemno prepoznavali etnično razliko in vzdrževali etnično mejo (gl. Barth 1969). Poleg vernakularnega jezika je vasi razločevala še vrsta drugih kulturnih posebnosti, npr., da je bil St. Felix razložena, Tret pa strnjena vas, da so bile družabnosti nekoliko različne, da so imeli prebivalci različna politična prepričanja itn. Etnografa je posebej zanimalo, v kakšnem razmerju so v obeh vaseh kulturne posebnosti in prilagoditve v kmetijstvu na skupno alpsko okolje. Ugotovila sta, da je bil tehnološki odziv na okolje docela enak, da so kmetje obeh vasi z istimi metodami, npr. s sezonsko distribucijo dela na kmetiji, izkoriščali dane razmere, npr. različne višinske pasove. Precejšnje nasprotje

pa se je po drugi strani kazalo na nazorski oziroma moralni ravni, saj so vaške norme spodbujale različne idealne izbire. To je bilo posebej očitno v primeru dedovanja: v St. Felixu je za ideal veljal integralni prenos posestva na tistega moškega potomca, ki je kazal visoko pripravljenost in sposobnosti za upravljanje kmetije, v Tretu pa, da mora gospodar posestvo enakomerno porazdeliti med vse potomke in potomce. Vendar so se prakse odmikale od idealov, saj so specifične razmere alpskega sveta narekovale ravno pravnjo velikost kmetije, zaradi česar je prihajalo tako do združevanja premajhnih kot do delitve prevelikih posesti. V zadnji instanci je torej ekologija izničila kulturno razliko, ko je akterje silila v enako agropastoralno prilagoditev.

Toda norma, ki je usmerjala, a ni povsem uresničila dednih idealov, je imela precej večji učinek na političnem polju. Na kmetijah St. Felixa je namreč ideologija privilegiranega dediča ustoličevala avtoriteto enega gospodarja, medtem ko je ideologija enakovrednih dedičev v Tretu potomce silila k iskanju dogovorov, sklepanju zavezništev v in zunaj družine ter oblikovanju širših mrež, prek katerih si je posameznik skušal spogajati položaj in stabilno prihodnost. Ta razloček se je pokazal kot osrednji pri vključevanju prebivalcev vasi v širše, nadlokalne okvire, npr. v državno politiko. Za Tretčane je bila socialna mreža sredstvo posameznikovega preživetja. Mreža se je prek sorodnikov in drugih zvez pletla iz vasi do bližnjega mesta in naprej do izseljencev v velikih industrijskih središčih in tujini, ki so predstavljali vir posameznikovih priložnosti in prosperitete. Vas, kmetija in posameznik so bili tako del številnih mrež, ki so se raztezale zelo široko, brez oziranja na državo in skupno dobro. V tem okviru je bila politika zasebna zadeva; vsak se je zase odločal, kako bo v danih okoliščinah ravnal, ali in kako se bo vključeval v javne zadeve, socialne vezi pa so bile bolj sredstvo kakor cilj, kar je hromilo skupnostne strategije na ravni kmetije in celotne vasi. Tretčan je bil torej individualist, strateško povezan z akterji v in zunaj vasi. V sosednji vasi pa je bil naslednik na kmetiji avtoritativna figura, ki je zagotavljala trajnost kmetije in ji je bilo zato vse na kmetiji podrejeno. Gospodar ni bil odgovoren le za zasebno sfero, ampak je kot »glava družine« nastopal tudi v javnosti. V tem okviru ni bilo popolnoma zasebnih zadev, dogajanje na kmetiji

je bilo treba skrbno upravljati, da ne bi ogrozilo njenega dobrega imena. Hkrati so se »glave« skupaj, kot vaška občina, odločale o zadevah lokalne skupnosti, s skupnimi interesi in zahtevami pa so tudi nastopali do države. Tako je bil St. Felix nase osredinjena, toda močno politizirana in do države angažirana skupnost, Tretčani pa so se za svoje partikularne interese usmerjali k nižinskim mestom, država zanje niti ni imela prave legitimnosti, saj »obstaja 'nad' in 'onstran' socialne mreže« (Cole in Wolf 1999: 275); zaradi tega jim za politično delovanje ni bilo prav dosti mar.

Dnevno so prebivalci dveh vasi (kot tudi drugih primerljivih vasi na tem območju) lahko opazovali, ne le, da so si etnično in kulturno različni, temveč tudi, da do širšega sveta nimajo enakega odnosa, da različno dojemajo državo ter da bodo ob zgodovinskih krizah in priložnostih zelo verjetno ravnali različno. Medetnično zaupanje je sicer obstajalo v okviru vsakdanjih praks, ne pa tudi na bolj reflektirani, ideološki ravni (Cole in Wolf 1999: 272–273): na tej je medsebojna razlika prerasla zgolj etnično mejo. Ker so se kontrastne kulturne preference izražale na polju politike, so postavljale tudi politično mejo; ta je že zgodovinsko značilna za Tirolsko, ki je najprej nastala kot samostojna politična entiteta, nato pa se je utrdila v okviru Habsburškega imperija (nav. delo: 36–37). Po 1. svetovni vojni, ko je del Tirolske pripadel Kraljevini Italiji, sta St. Felix in Tret pripadla dvema različnima italijanskima provincama (nav. delo: 2), med 2. svetovno vojno pa so vaščani St. Felixa izražali močno naklonjenost vključenosti v Tretji rajh. Prav najbližji sosede so v zgodovini vaščane opominjali, da si ne morejo popolnoma zaupati, ker tako domačo vas kot državo razumejo precej različno. Latentna politična meja med vasema je na obmejno območje vnašala nestabilnost, vzdrževala je potencial, ki bi ga lahko povlekel, tako kakor se je v zgodovini že dogajalo, bodisi proti germanskim političnim silam na severu bodisi proti italijanskim urbanim središčem na jugu.

Sklep k povzetku tega pomembnega antropološkega dela je ugotovitev, da medtem ko se je velika večina antropoloških raziskav mej ukvarjala z danimi administrativnimi mejami in njihovim vplivom na življenje ljudi, sta Cole in Wolf – nasprotno – pokazala na ljudi, ki so s svojimi normami in načinom življenja vzdrževali

mejo. Ta meja ni imela običajne očitnosti administrativnih mej, na prvi pogled se ni kazala kot politična meja, temveč kot etnična meja. Toda ko so etnično različni prebivalci v specifičnih ekoloških razmerah kmetovanja ohranjali medsebojno družbeno-kulturno razdaljo, je ta odmevala tudi na političnem prizorišču. Rezultanta naravnih, kulturnih in politično-ekonomskih silnic je bila meja, ki jo je (bilo) mogoče politično instrumentalizirati.

Kulturna ekologija je bila tudi teoretska podlaga delu ameriško-norveškega antropologa Roberta Garyja Minnich, ki je med letoma 1981 in 1986 raziskoval pašništvo v obmejnem pasu v Karnijskih Alpah in samorazumevanje domačinov na tromeji med Italijo, Avstrijo in Slovenijo. Kljub Wolfovemu vplivu, posebej glede razumevanja družbenega položaja in politične vloge kmetov v moderni državi, je Minnich precej manj pozornosti namenil »oddaljenim« dejavnikom (država, kapital, urbana središča, geopolitika) in večji pomen pripisal lokalnim naravnim, kulturnim in etničnim dejavnikom (Minnich 1993, 2002, 2006). Ni sicer mogoče trditi, da »oddaljenih« dejavnikov sploh ni upošteval, vendar jih je imel za historično drugotne pojave, ki se na neki zgodovinski točki vmešajo v ekološko zakoreninjene družbene ureditve in z naravnim okoljem usklajene kulturno-tehnološke rešitve. Po takšni interpretaciji si država prizadeva integrirati ekološko nadvse raznovrstna območja v skupne, uniformne programe, ne more pa v njih izničiti temeljnih ekoloških adaptacij, ki so se kulturnoevolucijsko pokazale za najprimernejše glede na naravne razmere. Minnichov pristop tako predstavlja nekakšno vrnitev h kulturnoekološkim osnovam, tj. k Stewardovemu modelu kulturne evolucije in prilagoditve, ki ga je za alpski prostor prikrojil Robert K. Burns (Minnich 2002; Baskar 2014). Alpske skupnosti so po tem naziranju skozi stoletja iznašle rešitve, ki so enkratne in se dobro prilagajajo naravnemu okolju (tudi tako, da so ga preoblikovale), zato se v teh praksah še danes kaže kontinuiteta z davno preteklostjo (Minnich 1993: 67–86). Po Minnichu sta temeljna ekonomsko-družbena stebra kulturne vztrajnosti v Alpah družinska kmetija in agropastoralna lokalna skupnost. Ker imata ti instituciji in z njima povezane prakse značaj trajanja, jih je obravnaval kot indikatorje navzkrižja lokalnih interesov s tistimi centralizirane države (2002: 123–126; 2006: 22–25).

Skupaj z državo so tudi meje na lokalnem prizorišču poznejši oziroma pozen fenomen. Meja se pri Minnichu pojavi v dveh odtenkih. Po eni strani je v kmečkih skupnostih videl marginalni subjekt moderne države (Minnich 1993: 34); njegovo raziskovanje na gorati državni meji, torej glede na obris države (meja) in relief (gore) na dvojnem robu, implicitno evocira družbeno marginalnost preučevanih ljudi – gorjanski obmejci so korelat družbenega obrobja. Po drugi strani pa je Alpe razumel kot prostor sosedstva v primeru, ko so prebivalci južne strani gorske verige – vas Ukve v Italiji – souporabljali višavje z domačini severne strani – vas Bistrica v Avstriji. Zaradi pičle obdelovalne zemlje v dolini je bilo preživetje Ukljanov močno odvisno od sezonske paše živine v visokogorju, pašnik pa se je »razteza[1] preko okroglastih vrhov karnijskega grebena v avstrijsko ozemlje« (nav. delo: 73). Ukljani in Bistričani so se med sabo tudi poročali in obiskovali (2002: 126). V ta sosedska razmerja pa je na neki zgodovinski točki zarezala državna meja. Meja kot poseg države je tako preuredila razmerja med ljudmi in okoljem, saj je na primer spremenila legalni status ekoloških niš, kot so višinski pašniki, s tem pa tudi prakse in sosedska razmerja. Lokalne skupnosti so se na to odzvale tako, da so svoje institucije in prakse omejile na lastni nacionalni (državni) prostor (2006: 23). Hkrati so začeli posamezniki svoje znanje o domačem terenu kapitalizirali prav s pomočjo meje, tako da so kot posredniki, trgovci ali tihotapci izkoriščali razliko, ki jo je postavila meja (2002: 129). Eno glavnih Minnichovih sporočil o obmejnih krajih je, da skuša centralizirana država upravljati z okoljem, ki ga v resnici ne pozna, ali vsaj ne tako dobro, kakor ga poznajo njegovi »tradicionalni« uporabniki. Prav zato v obmejnih krajih nastajajo konflikti in se krepí občutek marginalnosti pri ljudeh, ki vztrajajo s tradicionalnimi preživetvenimi praksami in se ne podredijo zlahka »zunanjim«, državnim interesom, željam in zakonom.

Obravnavana primera iz Alp kažeta na določeno izbiro pri antropologih z ekološko orientacijo. Gre za izbiro, kako obravnavati dejavnike, ki učinkujejo na krajevno ekologijo, čeprav ne izvirajo iz oziroma niso neposredno del lokalnega okolja. Primer takšnih dejavnikov so državne politike in meje. Minnich je pozornost posvetil tradicionalnim prilagoditvam alpskemu okolju

in v primerjavi z njimi je meja drugotni pojav; je zgodovinska intervencija, ki preoblikuje, ne pa tudi ogrozi kulturne tehnologije odzivanja na okolje. Zato so slednje po njegovem mnenju primarni in pomembnejši predmet etnografskega preučevanja. Cole in Wolf pa sta v svoji politični ekologiji enakovredno obravnavala tako tradicionalne dejavnosti, specifične za preučevano območje, kakor široko razpredene socialne mreže, ekonomske odnose ter državne in meddržavne politike, ki funkcionirajo kot niz vezi med krajem in širšim svetom. Meja je v tem drugem zastavku tako »od zgoraj« vpeljan instrument upravljanja kot tudi politična entiteta, s katero po lastnih interesih upravljajo lokalni prebivalci. Obravnavani primer iz Prekmurja bo bliže drugi izbiri.

MED PREDMETNOSTJO IN IZDELOVANJEM MEJE

Nekatere novejšje antropološke raziskave mej so se osredinile na krajevno ekologijo, ki nastaja kot rezultat meje. Če se je v primerih iz Alp meja pojavljala kot zgodovinski dejavnik, s katerim so se lokalni akterji srečevali v okviru tradicionalnih preživetvenih praks in načinov življenja, je v novejši literaturi meja obravnavana kot neusahljiv dejavnik sprememb materialnega sveta in raznoterega življenja v svojem okolju. V predstavljenih primerih je bila dejavnik, ki je nastopil v nekem zgodovinskem trenutku, po katerem je zaznamoval celotne epohe, saj so ga domačini vključili v svoj vsakdanjik, tu pa je zanimiva kot dejavnik s stalnimi, spremenljivimi in neposrednimi ekološkimi učinki. Meja je v tem drugem pogledu nenehno produktivna, saj se njena navzočnost sproti odsljuje v okoliški krajini, odzivih ljudi in drugih vidikih lokalnega življenja.

V tem raziskovalnem okviru so meje po eni strani zanimive kot skupek predmetov, ki mejo predstavljajo *in situ* (Jansen 2013), po drugi strani pa z vidika odzivanja človeških in nečloveških akterjev na predmetnost meje (ljudje se seveda odzivajo že ob zavedanju, da nekje poteka meja, zato materialna reprezentacija meje na njeni lokaciji ni predpogoj za njihove odzive). Akterji pa so s svojimi telesi in gibanjem tudi sami del njene predmetnosti. Konkretnije: raziskovalno postanejo zanimivi mejni prehodi z varnostnimi

tehnologijami (Maguire 2009), dokumenti za legitimiranje oseb in stvari, ograje in druge ovire na mejnih prehodih, razgledni stolpi in signalizacijski pripomočki, vojašnice in policijske postaje v bližini meje, obmejne ceste in poti, občestni znaki za usmerjanje gibanja in ravnanja, policijska in vojaška vozila, živali, ki pomagajo pri nadzoru, specifične konfiguracije krajine za potrebe upravljanja z mejo, dediščinske reprezentacije preteklega značaja neke meje idr. Med materialne poteze meje spada torej vse, kar jo zastopa (neposredni znaki, npr. mejni kamni), ali po čemer jo prepoznamo (posredni znaki, npr. pogostost policijskih patrolj) v prostoru, kjer poteka. Hkrati s predmetnostjo pa v takšno analizo ekologije meje vstopijo ljudje in druga živa bitja, katerih življenje, ravnanje in gibanje sodoloča meja, in tudi tisti ljudje, ki predmetnost meje upravljajo od daleč. Konkretno: nekateri ljudje mejo prečkajo legalno, drugi ilegalno, nekateri ob njej živijo, drugi so tam le zaposleni ali prihajajo v njeno bližino zaradi rekreacije, nekateri se z njeno fizično pojavnostjo srečujejo dnevno, drugi nikoli, a jo vseeno oblikujejo z zakoni, priporočili in mnenji. Poleg ljudi so v stiku z mejo še živali in rastline, ki ob nekaterih mejah najdejo zatočišče, ob drugih pa pri gibanju in rasti trčijo na ovire. Kadar se z mejo srečujejo ljudje, ko jo prek različnih praks zaznavajo in se nanjo odzivajo, kadar torej meja postane nekaj oprijemljivega (»realnost«) v posameznikovem ali kolektivnem bivanju, takrat v antropologiji govorimo o izdelovanju meje (angl. *border work* oz. *borderwork*). V nadaljevanju bo orisano razmerje med predmetnostjo in izdelovanjem meje.

Ena od teženj v sodobnem antropološkem raziskovanju mej je torej nekakšna mikroekologija meje. Predmet opazovanja postane gosta množica razmerij, ki se med ljudmi, drugimi živimi bitji in stvarmi spletajo okoli izbrane mejne lokacije, in različna ravnanja in gibanja, ki jih meja spodbuja ali zavira (Cunningham in Heyman 2004). Meja je v tem kontekstu tvorna entiteta, ki trajno ali začasno, predvsem pa konstantno in neposredno, generira odzivanje ljudi, živali in rastlin, premike predmetov ter razmerja med elementi meje in z njimi povezanimi entitetami. Takšno zamišljanje meje je izraz antropološkega »relacijskega mišljenja« (Ingold 2000: 3–4), tj. predstave o svetu, ki ni skupek vnaprej danih in individualiziranih

Predmet, ki je nastal zaradi meje. Da bi pobegnil z Madžarske, je nekdo ustvaril obutev, ki v podlagi pušča sledi živali namesto človeka, s čimer naj bi odvrnil pozornost vojaških opazovalcev meje. Predmet hrani muzejska zbirka Stražarji ob meji v Števanovcih (foto: Peter Simonič).

entitet – ljudi, drugih živih bitij, nadnaravnih bitij, stvari, pojmov –, temveč zbir nikoli dokončnih entitet oziroma entitet v relacijskem postajanju (Strathern 2018). Razmerje je v tem pogledu entiteti notranje, je njen sestavni del, a ne le njen, ampak hkrati tudi sestavni del druge, povezane entitete, zato se prek razmerja entiteti nenehno spreminjata. Dogodkov, ravnanj, stvari in pojmov, ki jih etnografi opazijo v vsakdanjiku gostiteljev, zato ne bi smeli klasificirati po vnaprejšnjih, raziskovalcu domačih kategorijah (Da Col in Graeber 2011), ampak jih je treba podrobno opisati v njihovem dinamičnem spreminjanju. V takšnem relacijskem pogledu meja ni nekaj vnaprej danega in znanega, ampak jo gre obravnavati kot proces, ki se poraja iz razmerja med njeno predmetnostjo in (človeškim) izdelovanjem meje. Kakor opozarja Stef Jansen (2013) in kakor bo razvidno iz enega od etnografskih poglavij v nadaljevanju, pa v analitičnem pogledu to razmerje ni prav enostavno.

Na sodobne antropološke obravnave mej so vplivali različni premisleki discipline. Z relacijskim pogledom je tesno povezana posthumanistična misel, ki problematizira ustaljeno ločnico med naravo in kulturo ter poudarja uravnoteženo analitično pozornost do človeka, živih in nadnaravnih bitij ter materialnega sveta (Latour 1993 [1991]; Ingold 2000; Henare, Holbraad in Wastell 2007; prim. Jansen 2013). Poleg tega se je kot izraz relacijskega mišljenja okrepilo raziskovanje afekta. Afekt kot neozaveščena napetost, ki jo v ljudeh sprožajo stvari, dogodki in hipno okolje (Stewart 2007), je pustil vidno sled tudi v antropologiji mej (Navaro-Yashin 2012). Vsi ti pristopi etnografe usmerjajo v čim podrobnejše opisovanje specifičnih, pogosto hipnih okoliščin meje in njenih mnogovrstnih, živih in neživih entitet z zmožnostjo delovanja (angl. *agency*), kar naj bi prispevalo k boljšemu razumevanju mnogotere pojavnosti vsake meje (Reeves 2014).

Sodobno antropologijo mej je teoretsko morda najmočnejše zaznamovala antropologinja Sarah Green. Posvečala se je tako političnim in identitetnim implikacijam mej (Green 2013) kakor tudi tu obravnavani materialnosti in izdelovanju mej, predvsem pa je mejo povezala s prostorskimi koncepti. Z mejo je prišla v stik, ko se je pridružila interdisciplinarnemu projektu o naravnih in antropogenih dejavnikih, ki so povzročili degradacijo zemljišč

v pokrajini Epir na grško-albanski meji. Kot antropologinja naj bi raziskala lokalne percepcije drsenja tal; raziskava je torej imela očiten ekološkoantropološki cilj. Vendar pa se je v monografiji (Green 2005) bolj posvetila identiteti prebivalcev hribovite obmejne pokrajine, predvsem vprašanju, zakaj se počutijo obstranci. Čeprav bi bil preprost odgovor, da prav zato, ker živijo v okolju s slabšimi preživetvenimi razmerami, pa še na robu države, daleč od središč z vzvodi upravljanja in vplivanja (prim. Minnich zgoraj), se s tem ni zadovoljila. Dodatno razlago je našla v domačinski percepciji kraja prebivanja, v katerem sogovorniki niso videli prav ničesar posebnega. Raziskava obstranskosti se je tako bolj kot z lego in naravnimi danostmi obmejnega gorskega območja ukvarjala s tem, zakaj in kako se ljudje mentalno, emotivno in materialno angažirajo s krajem, kjer živijo, ter zakaj in kako ustvarjajo svoj kraj (angl. *place-making*). Slednje so počeli zato, da bi s krajem ustvarili prostorsko razliko, da bi torej kot ljudje »iz kraja« postali vsaj v nečem izjemni (prim. Kozorog 2013b). Njihova težnja je bila torej ustvariti iz v ničemer posebnega po nečem poseben kraj, ali, z besedami Sarah Green, spremeniti »lokacijo« lastnemu kraju. S konceptom »lokacije« je namreč, sledeč relacijski antropologiji Marilyn Strathern, opisala pozicioniranje ljudi v svetu z razmerjem med »svojim« in drugimi kraji. Ker pa je navsezadnje raziskovala ob meji, je tako tudi v raziskovanje mej pripeljala prostorsko antropološko misel. Prav prostor je bil po njeni oceni v raziskavah mej namreč preveč spregledan (Green 2018: 72–74).

Njen pomemben prispevek antropologiji mej je tridelna matematika, ki jo je predstavila leta 2009, najprej za potrebe mednarodne mreže raziskovalcev mej v vzhodni Evropi, ki jo je ustanovila leta 2006. Za boljše razumevanje meje je ponudila hkratni premislek s tremi koncepti: črta (angl. *line*), sled (angl. *trace*) in nivo (angl. *tidemark*) (Green 2018). Vsi trije so prostorski koncepti: prvi se nanaša na geometrijski, drugi na materialni, tretji pa na občuteni oziroma utelešeni prostor. Pravzaprav gre za variacijo materialnosti (sled) in izdelovanja meje (nivo), toda ob upoštevanju geometrije (črta) z izrazitejšim poudarkom na prostoru.

Črta je geometrijska entiteta, ki pa, čeprav gre za enodimenzionalno abstrakcijo, učinkovito ponazarja ozemlja in njihove meje.

Kako daljnosežne implikacije ima, se jasno izrazi ob spremembi njenega statusa. Ko neki meji spremenijo pomen – ko se npr. schengenska meja spremeni v notranjo mejo EU –, takrat se tako entitetam »znotraj« začrtanega ozemlja kot tistim »zunaj« zgodi »relokacija« (Green 2013). »Znotraj« in »zunaj« postaneta novi »lokaciji«, novi izhodišči za samorefleksijo, status in delovanje ljudi. Silovito moč mejna črta pokaže tudi, ko ni popolnoma jasno, kje sploh poteka (gl. Reeves 2014), oziroma se o njenem poteku pogajajo različne državne in druge entitete ali pa lastniki zemljišč. Črta ima močno interpelacijsko moč, saj lahko tisti, ki se sklicujejo nanjo, sprožajo obrambne odzive in zbujejo previdnost na nekem nacionalnem ali nadnacionalnem območju. Črta je enostavna ponazoritev, tudi ko gre za zamišljanje kulturnih in naravnih razlik v prostoru, zato se pojavlja v političnem govoru o vzdrževanju in obrambi teh razlik. A čeprav lahko s črto nago-varjamo celotne človeške populacije na njenih ločenih straneh, je v praksi pomembna tudi bližina oziroma oddaljenost akterjev od lokacije, kjer ta črta »poteka«. Včasih ljudje, ki upravljajo s črto, ne vedo ničesar o tem, kako je živeti v njeni bližini ali se ji približati na njeni lokaciji.

Druga komponenta matrike je sled. Na kraju samem črto ponazarjajo mejni kamni, zidovi, žice in druge oblike materialne reprezentacije meje, ki jih Sarah Green imenuje sledi. Ne črta, ampak tridimenzionalni elementi krajine ljudem sporočajo, da so ob meji. Predmetnost meje je ponekod vidnejša, drugod uprizarjanja mejne črte sploh ni zaznati. Vendar pa pri sledih ne gre le za označevanje črte; na mejo lahko opozarjajo tudi z mejo posredno povezani predmeti in poteze krajine. Tako npr. odtisi stopal opazovalcu sporočajo, da je nekdo tam hodil, zavržen kos obleke v zapuščenem skednju pa daje slutiti, da je tam prespal. V času množičnega poročanja o migracijah lahko takšni prizori zbujejo občutek, da je meja blizu. Predmeti in poteze krajine, ki bi jih nekje daleč od meje verjetno sploh ne povezali z njo, dobijo v njeni bližini status njenega emblema. Vse trajne ali naključne poteze okolja, ki v zavest priključijo mejo, so torej njene sledi. Za slednje je – v nasprotju s črtami – značilno, da se v njih izraža minevanje časa. S črtami lahko povežemo čas nastanka (in z nekaterimi tudi

čas spremembe njenega statusa ali konca), ne pa tudi sledi časa, tako kot jih sledi meje: odvržena obleka razpade, odtis stopala izginja, mejni kamen prekrije mah, žica rjavi, ograjo preraste gošča itn. Hkrati črta učinkuje z omejeno sporočilnostjo, saj predvsem ponazarja, kje se neko ozemlje in nanj vezana pravila začnejo oziroma končajo, medtem ko sledi dopuščajo več interpretativne svobode. Zavržena obleka, ki jo opazovalec pripiše migrantu, lahko sproži številna vprašanja o tem, zakaj je hodil prav tam, kako je prečkal mejo, kaj si je oblekel, ko je zavrzel staro obleko, kako je preživel, kje je zdaj in kam sploh gre. Sledi ustvarjajo predstave in zgodbe, vendar ne zbuja le simbolnih odzivov (pripisovanje pomenov in pripovedovanje o meji), ampak delujejo tudi fizično in afektivno: zavržena obleka kliče po ukrepanju, z njo je treba nekaj narediti, hkrati pa lahko povzroča nerazumljivo nelagodje, ker jo je nosil neznanec.

Vendar s črto in sledmi, po prepričanju Sarah Green, še ni zaobjeta celotna pojavnost meje, potrebno je vključiti še (fenomenološko) razsežnost – nivo, ki se nanaša na prakse izdelovanja in intenzivnost občutenja meje. Zamisel o nivoju je izpeljala iz metafore plimovanja morja: mejo (tako kot morje) v njeni bližini občutimo bolj, kakor če se od nje oddaljimo, a včasih (ob plimi, posebej pa s pljuski in valovi) njen vpliv seže daleč v notranjost. Pozorni smo torej na to, kako močno je meja občutena v vsakdanjiku ali specifičnih trenutkih življenja ljudi in na kakšne načine se z njo angažirajo. Angažiranje, ki ga v tem poglavju opredeljujemo kot »izdelovanje meje«, pa vključuje tako ljudi v njeni neposredni bližini kot tudi bolj oddaljene akterje, vključno s pristojnimi uradniki in političnimi odločevalci. Družbeno, prostorsko in časovno je torej nivo meje neenakomerno porazdeljen, hkrati pa niha glede na specifične dogodke, ki mejo pripeljejo v središče neke prakse. Če to ponazorimo z mejo v Piranskem zalivu (Rogelja in Janko Spreizer 2017), je njen nivo za tamkajšnje ribiče stalno relativno visok, višji kakor npr. za ribiče na Dravi, a v določenem trenutku, ko meja postane del dnevnih novic, njen nivo zraste tudi za nekatere ribiče na Dravi, ki se čutijo poklicani razpravljati o njej kot pripadniki nacionalne entitete. Meja je z vidika nivoja torej izrazito dogodkovna (Radu 2010; Reeves 2014), kajti ni vsakdo, vselej in

povsod z njo angažiran, njena navzočnost v življenju ljudi pa je lahko razmeroma stalna ali zgolj priložnostna.

Omenjene tri razsežnosti meje so med sabo povezane, zato jih moramo tudi analizirati skupaj, vendar ima vsaka specifične materialne učinke. Črta dela razliko med »znotraj« in »zunaj«, prostorsko učinkuje na celotne teritorije, ki jih »vključuje« oziroma »izključuje«, sledi pa učinkujejo predvsem neposredno ob meji. Žice, zidovi, stražnice, vojaki s psi in prebežnikovo ognjišče delajo obmejno okolje drugačno od kakšnega drugega okolja, deloma zato, ker so določeni predmeti ali poteze krajine neposredno povezani z označevanjem, upravljanjem, urejanjem meje ipd., deloma zato, ker nekatere materialne sledi ljudje asociativno povežemo z mejo. Ob zavedanju, da smo blizu meje, torej več stvari vidimo kot njen sestavni del, hkrati pa so te stvari tudi osnova zavedanja meje (prim. Miller 2016 [2010]: 84–103). Prav zato je raven aktivnosti, povezanih z mejo, v njeni bližini pogosto višja in intenzivnejša kakor pa nekje v oddaljenosti.

Meje se po materialni pojavnosti razlikujejo. V okoliških sledeh in na ravni odzivanja so izrazitejše strožje zastražene meje, t. i. »trde meje«, za razloček od »mehkih mej«, ki so razmeroma lahko prehodne. Zdi se, da so se antropologi raziskovanja materialnosti mej – verjetno prav zaradi večje prijemljivosti fizičnih sestavin in njihovih učinkov – največkrat lotevali ob trdih mejah. Domnevam pa, da bi raziskovanje strategij in praks, ki (načrtno) ustvarjajo nevidno mejo oziroma prekrivajo sledi meje – npr. rekreativne dejavnosti v čezmejnem prostoru, ki v ospredje postavljajo hipno izkustvo okolice v gibanju (Ingold 2011: 148), kateremu naj se umakne zavest o bližini meje –, lahko pomembno dopolnilo dozdejšnje raziskovanje materialnosti mej (prim. Kozorog 2019b).

Kakor koli že, trše meje zagotovo generirajo posebno okolje oziroma ekologijo, ki deluje afektivno, če sledimo obravnavi Yael Navaro-Yashin (2012), ki je raziskovala na Cipru. Tam je leta 1963, tj. tri leta po osamosvojitvi od Združenega kraljestva, prišlo do krvavih obračunov med Turki in Grki, čemur je s posredovanjem Združenih narodov sledila etnična razdelitev prebivalstva po enklavah, po vojaškem vdoru Turčije na severni del otoka leta 1974 pa je med severom in jugom otoka nastala meja. To priznava le ena

stran – priznavata jo leta 1983 razglašena Turška republika Severni Ciper in Turčija, Republika Ciper, ki ima s podporo večine držav sveta *de jure* mandat nad celotnim otokom, pa ne. Kljub simbolni dvoumnosti, ko za tiste na severu otoka mejna črta obstaja, za tiste na jugu pa ne (Green 2018: 69), se je z vojaškim posredovanjem meja izrazito materializirala v ciprski krajini. V glavnem mestu Nikozija se njene sledi prebivalcem kažejo ves čas. Po mejni črti, ki preči mesto, so preprosto prezidali ulice. Vojska je na severni strani, vsaj do leta 2003, ko so mejo omehčali, strogo nadzorovala tudi vsako gibanje. Yael Navaro-Yashin je raziskovala na turškem delu otoka in je bila v vsakdanjiku prebivalcev pozorna na nivo teh sledi, ki presega simbolno raven njihovega upomenjanja in se izraža kot čutno-emosivna napetost v doživljanju z dejavnikom meje prežetega prostora. Sledi meje ljudem seveda sporočajo veliko stvari in na več ravneh – generirajo in prenašajo razlage o zgodovinskih dogodkih ter osmišljajo njihovo pripadnost turški enklavi –, toda doživljajo jih tudi mimo konkretnih pomenov, tj. telesno in čustveno. Gre za napetosti, ki se porajajo iz posameznikove »potopljenosti« v to posebno obmejno okolje. O mozaiku, ki upodablja zastavo in krasi pobočje nekega hriba, o zastavi, ki osvetljena plapolna na vrhu hriba, o propagandnem grafitu, ki vzdržuje spomin na pokole, ki so jih leta 1963 nad Turki izvršili sosedje, o žicah in zidovih, ki označujejo mejo, torej ne moremo govoriti le kot o materialnih elementih okolja, ki ljudem posredujejo jasna sporočila in jih tako dnevno interpelirajo v subjekte enega dela otoka (gl. Althusser 2018 [1970]), zavezane k obrambi njegovih zgodovinskih vrednot in ciljev, marveč tudi kot o skupku čutnih impulzov, ki jih ljudje sprejemajo nereflektirano, kar ustvarja specifično ozračje in razporeditev v kraju prebivanja. Lokalno občutenje meje tako sotvorijo različni nivoji, od spominov na isti kraj pred in po nastanku meje prek pomenov, ki jih jasno sporočajo elementi meje, do vsakdanjega srečevanja s temi elementi, ki poudarjajo občutek utesnjenosti in zaprtosti turškega ozemlja. V ljudeh preplet neposredne materialnosti in sporočilnosti krajine ter občutkov in spominov sproža težko ubesedljive napetosti; meja ustvarja posebno ozračje, ki je le deloma reflektirano, a močno zaznamuje počutje ljudi.

Afektivnost meje je Yael Navaro-Yashin (2012: 161–175) posebej slikovito ponazorila s primerom hiš in predmetov, ki so pred razdelitvijo Cipra pripadali etničnim Grkom. Ti so jih namreč pustili na severu otoka, ko so pobegnili na jug, njihovo imetje pa so nato v mnogih primerih izropali bližnji sosedje. Toda zapuščene hiše in izropani predmeti so ostali in preostali sosedje so v njih še naprej videli stare, prebegle sosede. Sosedov sicer ni bilo več, a s predmeti so ostali med njimi. A ne le, da so ostali posredno navzoči prek predmetnega sveta, ta jih je tudi nenehno spominjal na nasilje iz leta 1963, na roparske pohode, ki so sledili pregonu, na razdelitev otoka in druge grde trenutke, ki so sledili skupnemu življenju. Izropani predmeti in propadle hiše so tako vzdrževale nelagodje, srh in melanholijo. Ljudje, ki so s to predmetnostjo živeli, svojih občutij niso bili zmožni vselej pojasniti, čeprav so bili stalnica njihovega vsakdanjika. Svojo, včasih nasilno preteklost so lahko marsikdaj racionalizirali, vendar je materialno okolje latentno in stalno netilo napeto stanje.

Yael Navaro-Yashin je pokazala, kako okolje, katerega del smo, postane del nas, še posebej, če je prežeto s spomini, pomeni in znaki, kot je pogosto v primeru trdih mej. Kljub pomembni vlogi, ki jo ima okolje, je človek tisti, ki mejo občuti in ki lahko z mejo, ki daje okolju poseben pečat, tudi nekaj naredi. V raziskavah Sarah Green in Yael Navaro-Yashin je torej v središču analize mej prav človek.

Nekateri raziskovalci so šli še dlje pri pripisovanju vloge materialnim elementom mej. Predmete razumejo kot zmožne samostojnega delovanja; predmeti so akterji, ki upravljajo v delovanje druge akterje (Latour 2005), zato jih nekateri razumejo tudi kot akterje v načinih obstoja določenih mej.

Ilustrativna razprava o tem, kako snov meje generira ekologijo obmejnega prostora, je v raziskavi Eleane J. Kim (2016) o demilitariziranem območju na južni strani 38. vzporednika na Korejskem polotoku. Leta 1953, po vojni med Severno in Južno Korejo, ki jo je na severu podprla Kitajska, na jugu pa ZDA, je na vzporedniku nastala zaprta, močno militarizirana meja. V Južni Koreji vse to do danes pomeni stalno navzočnost številne domače in ameriške vojske z razvejeno vojaško infrastrukturo in aktivnostmi. Med slednjimi je bilo intenzivno polaganje pehotnih in drugih min.

Podobno kakor v Koreji je erozija sooblikovala tudi madžarski mejni prostor, tako da je rekonfigurirala minska polja. Informativna tabla v Parku mejnih kamnov na slovensko-madžarski meji med Hodošem in Szalafőjem (foto: Miha Kozorog).

A medtem ko ima Južna Koreja dokumentiranih 1100 minskih polj, ki so delo njene vojske, o kakšnih 200 poljih le slutiti, saj so Američani zamolčali lokacije, vrsto in natančno število položnih min (po oceni gre za 200.000 neevidentiranih eksplozivnih teles) (Kim 2016: 169, 176). Kljub obsežni vojaški intervenciji v obmejnem pasu so med letoma 1959 in 1973 tam zgradili tudi 111 vasi, delno zaradi propagandne vojne s severnimi sosedi; vasi so namreč služile za prikaz razcveta kapitalističnega kmetijstva, delno iz ekonomskih razlogov, saj so bila zgodovinsko nekatera območja ob vzporedniku pomembna središča pridelave riža. Zaradi minskih polj pa naselitev civilistov ni bila enostavna. Kmetje, med njimi številni bivši vojaki, vsi pa ideološko predani patrioti, so pri obdelovanju zemljišč tako pogosto doživljali eksplozije ter utrpeli telesne poškodbe in smrti. Zadnje pomembno zgodovinsko poglavje obmejnega prostora je nastopilo leta 2009, ko je vlada, kljub

nadaljevanju vojaškega nadzora meje, vključno z navzočnostjo ameriške vojske, začela s programom »Cona miru in življenja«. Skladno s sodobnimi mednarodnimi konservatorskimi težnjami je obmejni pas razglasila za nekoč pretežno militarizirano, danes pa vrstno bogato krajino: ker je bila zaradi navzočnosti vojske in minskih polj poseljenost s civilisti nizka, je nastal pas visoke biotske raznovrstnosti. V tem dediščinsko-turističnem projektu so nekaj vojaških opazovalnic spremenili v opazovalnice krajine in živali, vojaške kasarne v hotele, vohunske tunele v adrenalinske tematske poti in del vojaške infrastrukture še drugače prilagodili za nove namene. Najpomembnejše dejstvo, ki zavira turistifikacijo meje, so neodkrita minska polja, še posebej ob dejstvu, da na erozijskem območju, prepredenem z vodnimi tokovi, mine potujejo z blatom in vodo, zato občasno eksplodirajo kot strela z jasnega.

Ob zgodovini meje se je raziskovalka vprašala, na kakšen način je bila snov meje, konkretno mine, tvorna pri nastajanju te zgodovine. Kakšno zmožnost delovanja pri sprožanju in usmerjanju delovanja drugih akterjev so imele mine kot integralni del obmejne »naravekulture« (pri obravnavi ekoloških odnosov se danes običajno tako imenuje neločljivi preplet biofizičnih in človeških dejavnikov)? Drugače rečeno – spet pa v popularnem antropološkem žargonu (Candea 2011) – avtorica je mine »vzela zares«, kar po njeni razlagi pomeni, da predmeta ni želela zreducirati na moralne sodbe o orožju, ampak je namesto tega etnografirala, kako mine delujejo kot avtonomni, tj. od človeka neodvisni akter, zaradi česar jih lahko vidimo kot aktivne tvorke obmejne regije (Kim 2016: 164).

Da bi mine iz pasivnih spremenila v aktivne predmete, da bi se izognila njihovi vlogi mrtvega podaljška državnega nasilja, se je oprla na več vplivnih »posthumanističnih« pogledov na raziskovanje predmetov. Mine je omenil že antropolog Alfred Gell, ko je ponaazoril idejo razpršitve osebe: ko vojak položi mino, svojo zmožnost delovanja prenese na predmet, s čimer vpliv svojega delovanja prostorsko razširi (Gell 2006 [1998]: 34). Po mnenju Eleana J. Kim je pri Gellu še vedno edini akter človek, ni pa akter tudi predmet. Večjo avtonomijo je predmetom pripisal antropolog in filozof Bruno Latour (2005), po katerem tudi nežive entitete spodbujajo v

delovanje druge entitete, pri čemer morebitni človeški izvor neživih entitet, kakor v primeru min, ni vedno glavni dejavnik pri sprožitvi nekega delovanja. Vojak je sicer postavil mino, a to je bilo že tako dolgo v preteklosti, da tisti vojak ni več sprožilec gibanj v okolici mine, temveč je to postala sama mina. Še močnejši navdih pa je Eleana J. Kim našla pri filozofinji Karen Barad (1996), po kateri je realnost fenomenov v samem odnosu so-delujočih entitet. V tej relacijski ontologiji entitete obstajajo hkrati same zase in druga v drugi – so »intraaktivne«, ne le interaktivne –, njihova pojavnost pa nastaja v samem trenutku »postajanja« vzajemnega odnosa. V tem duhu je mejo obravnavala kot intraaktivnost med minami in ljudmi: mina je speča, dokler človek ali žival ne stopi nanjo; min se kmetje zavedajo, zato zemljo orjejo previdno ali pa se nekaterih zemljišč popolnoma izognejo, zato lahko mina dolgo počiva; mina za turistično industrijo predstavlja nevarnost in atrakcijo, zato se temu prilagajajo turistične poti. Toda intraaktivnost ne obstaja le med predmeti in ljudmi, ampak tudi med samimi predmeti; mine so tudi v razmerju z vremenom, zrakom, zemljo, vodo in blatom. Prav v tem so še posebej avtonomni akterji obmejnega prostora, saj se premikajo z blatom in vodo, ob nizkih temperaturah zamrznejo in začasno niso eksplozivne, včasih pa zaradi premikanja s plazenjem tal udarijo, kjer jih ljudje ne bi pričakovali. S takšno avtonomnostjo predmetov je pokazala, da imajo lahko tudi precejšnjo vlogo pri konfiguriranju mej.

V naslovu tega razdelka sta poudarjeni snovnost in izdelovanje meje, ki sta v uvodnih odstavkih opredeljeni kot povezana pola v procesu preoblikovanja meje. Z ene strani torej ljudje, z druge pa stvari narekujejo hitrost in načine sprememb meje in njenega okolja. Nekateri raziskovalci med obema poloma iščejo ravnovesje, kakor npr. Sarah Green s tridelno matriko ali Yael Navaro-Yashin z raziskovanjem napetosti med snovjo in občutenjem, druge bolj pritegne eden od polov. Tako raziskava Eleana J. Kim predstavlja primer nihaja v smer materialnosti meje.

V sklepu tega razdelka pa si pogledjmo še raziskovalno pogostejši nihaj v drugo smer, torej primer izrazitega izdelovanja meje. V številnih sodobnih antropoloških razpravah o meji so obravnavane predstave o človeškem izdelovanju mej, o materialnem

ali mentalnem angažiranju z njimi, o trajnem ali enkratnem preišljevanju, pripovedovanju ali početju nečesa z njimi, skratka o vseh vrstah aktivnosti, ki v življenje ljudi priključijo mejo. Na to se nanaša koncept nivoja: Sarah Green posebej poudarja »dejavnosti ljudi v vsakdanjiku, ki bodisi razumejo meje drugače ali pa namenoma izberejo nasprotovanje čemur koli, kar hočejo tisti, ki so zgradili mejo« (Green 2018: 71). Vendar ne gre le za uporniška vernakularna dejanja, temveč za »vse prakse in dejavnosti, ki se v katerem koli času, tako uradno kot neuradno, pojavijo pri generiranju posebne značilnosti t. i. mejnosti [angl. *borderness*]« (nav. delo: 76). Omenjena mejnost se nanaša na občutenje z mejo povezanih (angl. *border-like*) značilnosti nekega okolja (Green 2012a: 574). Tudi Stef Jansen je v zvezi z izdelovanjem meje poudaril prakse in mejnost; po njegovem gre za »prakse, ki producirajo, reproducirajo ali modificirajo stopnje mejnosti« (Jansen 2013: 23). Podobno, po Yael Navaro-Yashin, »meja ni meja sama na sebi, četudi je uveljavljena z vojaškimi sredstvi in označena kot osrednji motiv suverenosti«. Zanj je pomembnejša »sled snovne meje (ali meja kot otipljivost) v subjektivnostih in imaginaciji turških Ciprčanov« (Navaro-Yashin 2012: 71).

Ker vsi omenjeni raziskovalci na prvo mesto postavljajo ljudi, brez katerih meje sploh ne bi bilo, ti pa tudi največ prispevajo k njenim sprotnim manifestacijam, je meja nekaj, kar ne obstaja zunaj človeškega sveta, v tem svetu pa ni stalno navzoča, ampak le priložnostno »aktivirana«. Zato je antropolog Cosmin Radu (2010) predlagal, da bi se raziskovalci morali osrediniti na dogodkovnost mej, saj jih vsak dogodek, ki jim podeli prezenco, prikaže v novi luči, čeprav prek dogodkov nastajajo tudi trajnejše spremembe meje in njenega okolja. Morda bi lahko Radujev pristop videli kot ekstremen nihaj v nasprotno smer od materialnosti meje, saj v središče postavi človekovo hipno izdelovanje (zaznavanje in praktično uresničenje) meje.

Eno od zanimivejših del o človekovem dejavnem angažiranju z mejo je raziskava Madeleine Reeves³ (2014) o Ferganski dolini, kjer se stikajo meje Uzbekistana, Kirgizije in Tadžikistana, in to na zelo zapleten način: pogled na zemljevid zbuja asociacijo, da ozemlje vsake države kot nekakšna zavita lovka prodira v prostor

sosednje države, na območju lovka pa so še enklave sosednjih držav. Poleg tega meja marsikod ni določena, je še predmet mednarodnega pogajanja, prehodnost teh mej pa je selektivna: ni vseeno kdo (glede na državljanstvo, ekonomsko moč, politični vpliv itn.) in kdaj jih prečka. V odvisnosti od kraja, časa in vključenih akterjev so te meje zelo nestanovitne. Mejni režimi se postavljajo in opuščajo, ne da bi bilo vselej vsakomur jasno, kdo jih v danem trenutku določa oziroma uveljavlja. Zato ljudje, ko prečijo ozemlje, marsikdaj težko vedo, v kateri državi so in kakšen mejni režim (prepusten, ohlapen, pogajalski, strog idr.) naj takrat upoštevajo. Negotovost in dvoumnost pa prenašata precejšnjo vlogo prav na ljudi, ki s temi mejami živijo, jih iz različnih razlogov redno prečkajo, jih stražijo kot vojaki ali upravljajo z njimi kot zastopniki oblasti, saj se morajo tako strateško kot situacijsko odločati, kako meje na posamičnih lokacijah in v specifičnih trenutkih vključiti v svoje delovanje. Za opisane fragmentarne okoliščine je avtorica izdelovanje meje opredelila kot »neurejeno, sporno in pogosto izrazito družbeno početje izdelovanja 'integralnega' teritorija« (Reeves 2014: 6). Nobena država in nobena meja v Ferganski dolini nista jasno definirani entiteti, zato singularnost držav in mej situacijsko in praktično ustvarjajo tisti, ki so v določenem trenutku vključeni v dogodke ob oziroma na meji. Meja je po njenem (z besediščem in teorijo antropologinje in filozofinje Annemarie Mol) »multipla« oz. mnogotera, mnogovrstna:

Raje kakor da bi začeli z mejo-ki-je-tam [angl. *border-that's-there*] [...] [usmerimo] pozornost na množstvo lokacij, kjer se meja materializira: v osebi mejnega stražarja, na zemljevidih, v vodovodnih ceveh, v čezmejnih igrah odbojke, v neformalnih prepovedih gibanja in v graditvi novih »strateških« vasi, kakor tudi v očitnejših dejanjih pregledovanja dokumentov ali postavljanja bodeče žice. Tak pristop ne predpostavlja te meje kot posebnega objekta na posebni lokaciji niti ne domneva, da se te različne prakse nujno skladajo ali prispevajo k isti stvari. (Reeves 2014: 54–55)

K isti stvari niti ne morejo prispevati, če upoštevamo, da sledi meje vsakdo razume in doživlja drugače, zato je ista meja nujno

mnogotera. Kako predmeti meje učinkujejo na ljudi, je odvisno od njihove sicer družbeno sodoločene, a vselej tudi situacijske recepcije. Podobno kakor Radu tudi Madeleine Reeves to recepcijo označuje kot izrazito dogodkovno. V vsakem primeru pa, bodisi da gre za hipna srečanja z mejo bodisi za trajne prakse njenega izdelovanja, je nujni pogoj obstoja vsake meje dejstvo, da jo kot mejo sprejemajo ljudje. To bo upoštevano tudi pri konkretnem primeru iz Prekmurju, ko bo prišla v ospredje še ena antropološka dilema o izbiri med predmetnostjo in izdelovanjem meje. Zdaj pa se ustavimo še pri tistih živih bitjih, ki meje kot meje ne prepoznavajo.

NARAVA MEJE

Ekologijo v tej knjigi razumemo kot mnogoterost razmerij, ki generirajo procese in dajejo obliko okolju. Po antropologu Timu Ingoldu (2000: 20) je okolje vselej okolje nekega organizma, ki je zmožen zaznavati svojo okolico in jo v razmerju z njo spreminjati. Ta fenomenološki in izrazito relativen pogled, ki v središče opazovanja postavlja organizem z neposredno okolico, je za tu predlagano obravnavo le deloma uporaben, in sicer v primerih, ko gre za človeško izdelovanje meje in druge oblike življenja na mejah. Kakor omenjeno, pa lahko tudi neživim stvarjem pripišemo določeno zmožnost ustvarjanja okolja (Kim 2016), poleg tega pa moramo v primeru mej skoraj nujno upoštevati tudi oddaljene akterje, ki niso telesno vpeti v okolico mej, temveč kot akterji politične ekologije z njo upravljajo od daleč (Cole in Wolf 1999). Okolja zato ne razumemo kot izključno vezanega na organizem, marveč kot preplet razmerij, ki tvorijo materialno-biološko-simbolni prostor-čas nekega kraja (v našem primeru meje).

V sklepu tega poglavja se poskusimo odmakniti od ljudi kot glavnih tvorcev mej, omejimo se na tisto, na kar marsikdo najprej pomisli ob besedi »ekologija«, torej na to, čemur pogovorno pravimo »narava«, tj. pretežno nečloveška narava. Gre za konvencionalno razumevanje narave, ki je v zahodni klasifikaciji znanosti predmet biologije. V zadnjih desetletjih je bilo strogo ločevanje narave od človekovega simbolnega sveta sicer deležno številnih,

raznovrstnih in trdno utemeljenih antropoloških kritik (Latour 1993; Barad 1996; Howell 1996; Guille-Escuret 1998; Viveiros de Castro 1998; Ingold 2000; Haraway 2003; Henare, Holbraad in Wastell 2007; Willerslev 2007; Kirksey in Helmreich 2010; Kohn 2013; Lowenhaupt Tsing 2015; Descola 2018 [2005]), vendar kljub kritikam poskusimo na tem mestu v razpravi upoštevati tista živa bitja, ki si s človekom ne delijo relativno bogatega simbolnega sveta (Pina-Cabral 2014). Ali drugače, ker govorimo o mejah, mislimo na vse tisto življenje, ki meje ne prepozna, ker je meja izključno del človeške simbolizacije okolja. Ne trdimo, da živali niso teritorialne in da ne prakticirajo določenih oblik meje. Prav tako ne trdimo, da ne morejo zaznavati določenih znakov, ki so specifični za človekovo signaliziranje mejnih prostorov – kakor na primer v Južni Koreji, kjer divji prašiči občasno sprožijo pehotne mine (Kim 2016: 185), kar bi zanje lahko postalo znak (Ingold 1994; Kohn 2013), da se temu kraju v bodoče izogonejo. Trdimo le, da s tem žival še ni prepoznala tiste meje, ki je izključno del človeške stvarnosti.

Narava na mejah se človeku pogosto pokaže tako, da ne upošteva meje. Veter piha, vodne mase se premikajo, zemlja polzi in kamenje se kotali čez meje. Drevesa stegujejo veje, semena se raztresajo in raznašajo, korenine in rizomi pa se vijejo čeznje. Tudi živali ne prepoznavajo mej, ko jih preletajo, preplazijo, pretečejo, prehodijo, prekopljejo, preplavajo in še kaj. Takšna brezmejnost narave je v danes prevladujoči naturalistični ontologiji (Descola 2018), po kateri enovita narava prežema vse življenje, medtem ko se kulture med sabo ostro ločujejo, hkrati domača in tuja. Domača je, ker naravo doumeva kot univerzalno, narava pa resnično ne upošteva mej, ki jih postavlja človek, a je hkrati tudi tuja, saj je zahodnjaško znanstveno spoznavanje »eksotičnih kultur« hodilo z roko v roki s spoznavanjem »eksotičnih krajev« in tamkajšnjih »eksotičnih vrst« (prim. Darwin 2013 [1860]; Mikluho-Maklay 2017 [1846–1888]); geografsko lociranje kultur in lokalnih variant narave je bilo torej del istega podviga. Po naturalističnem naziranju, ki je tako rekoč zgodovinsko prevladalo, imajo ljudje neke kulture na tem planetu svoj prostor in – kljub univerzalnosti narave – naj bi svoj prostor imela tudi vsa druga živa bitja. »Naravni red stvari«

(Malkki 1992), ki na globalni ravni ljudstvom, narodom oziroma kulturam pripisuje skoraj naravno ukoreninjenost na prav določenem ozemlju, ne zadeva le ljudi, temveč tudi številna druga živa bitja, ki se povezujejo s tem ozemljem. Državne, kolonialne, imperialne in druge administrativne meje lahko s tega vidika razumemo kot pomagalo zahodnemu naturalizmu, ki si je prizadeval za temeljito in učinkovito klasifikacijo človeških in nečloveških vrst, tako da jih je poistil z določenim ozemljem. Z istim razlogom v nacionalni državi meja postavi prostorski okvir za homogenizacijo kulture na njenem ozemlju, zraščeno naroda z ozemljem pa se pogosto ponazarja prav z ozemeljsko specifično naravo (krajina, rastline, živali), ki kot atribut ozemlja zastopa narod.

V tem okviru dobi pomembno vlogo avtohtonistični diskurz, ki nekaterim kulturnim oblikam ter živalskim in rastlinskim vrstam pripiše domicil znotraj meja, medtem ko druge kulturne oblike in nečloveške vrste z ozemlja izključi kot tujerodne. Določeno naravo si država tako prisvaja in jo zaščiti, drugo pa izganja. Takšen »naravni red stvari« postane tudi nravni red, saj diskurz o avtohtonosti in alohtonosti kliče po zaščiti »domačega ozemlja«. Narava je zato pomembno področje politike, kar se na mejah posebej izrazi takrat, ko slaba tuja narava »vdira« in domnevno ogroža dobro domačo naravo.

V času, ki ga živimo, je koronavirus pogosto označen kot tujek iz eksotičnih krajev, medtem pa so meje nadvse pomembne pri njegovi zaježitvi. Zato je v nadaljevanju najprej predstavljeno vprašanje biovarnosti. Nikakor ne gre za novo obliko angažiranja mej, je pa danes zelo razširjena. V nadaljevanju sledi vprašanje o zaščiti narave, ki je, kot rečeno, del »naravnega reda« nacionalnih držav, vendar pa je zelo povezano tudi s sodobnimi globalnimi konservatorskimi težnjami. Poleg tega se danes države pogosto povezujejo v čezmejne naravovarstvene projekte, v katerih narava nastopa kot povezovalka držav, kot dejavnik prešitja meje. Na koncu se bom dotaknil še dejstva, da je narava neizogibno del prav vsake meje.

Antropologa Alan Smart in Josephine Smart, ki sta se ukvarjala z ukrepi omejevanja »bolezni norih krav«, sta v pregledu literature o mejah in biovarnosti ugotavljala, da so raziskave mej zelo zane-marjale vplive čezmejnega gibanja nečloveškega življenja. To ju je

začudilo, kajti karantena kot zaščita pred nalezljivimi boleznimi že stoletja sooblikuje življenje ljudi, medtem ko danes ideje o biovarnosti prežemajo politične diskurze in določajo marsikateri mejni režim (Smart in Smart 2012: 354). Države in meje so se torej že od nekdaj utemeljevale tudi na tem, da imamo ljudje in druge živali v sebi ali na sebi »drobcene družabnike« (Haraway 2003: 3–4), ki so naš neločljivi del. Po zgodovinskih virih lahko karanteni sledimo v Bizanc leta 549, a je bil ukrep v rabi verjetno že prej (Smart in Smart 2012: 357). Z evropskim »odkrivanjem« sveta, kolonializmom in trgovinsko globalizacijo je seveda rastla tudi potreba po mednarodnih sporazumih o preprečevanju prenosa nalezljivih bolezni. Med letoma 1851 in 1900 je bilo o tem kar deset mednarodnih konferenc, na katerih so se države zavzemale bodisi za svobodno trgovino (predvsem Velika Britanija) bodisi za večjo varnost in zaščito ozemelj (nav. delo: 358).

Takrat se je pod vtisom globalizacije okrepil tudi diskurz o avtohtonih vrstah, ki jih je treba zaščititi pred alohtonimi. Ko je na primer trtna uš ob koncu 19. stoletja prizadela francoske vinograde, se je kot rešitev pojavila odpornejša ameriška sorta trte, a je bila ta ideja deležna napada zaščitnikov čistosti in starodavnosti francoskega vinarstva (Smart in Smart 2012: 359). Tudi trgovske in delovne migracije so spremljali sanitetni ukrepi, ZDA pa so ob splošni prepovedi priseljevanja za Kitajke od leta 1875 in za vse Kitajce od leta 1882 na začetku 20. stoletja uvedle množično medicinsko pregledovanje prišlekov (nav. delo: 359). Zgodovina mej kot instrumentov omejevanja življenja je torej dolga in živahna, je tesno povezana z globalizacijo, vendar še tesneje s politiko.

V zadnjih desetletjih, posebej izrazito po grožnji koronavirusa SARS leta 2002 na Kitajskem in leta 2003 na širšem Daljnem vzhodu, se veliko govori o biovarnosti. Tako so v nekaterih azijskih državah zaradi virusa SARS razvili celo vrsto tehnik ščitenja ozemelj pred ptiči, ki so potencialni prenašalci bolezenskih klic (Keck 2018). Smartova sta ugotovila, da je koncept biovarnosti postal aktualen v številnih političnih diskurzih predvsem zato, ker pokriva široko semantično polje in je zato uporaben za vladanje. Tako so po terorističnem napadu 11. septembra 2001 v ZDA z biovarnostjo povezali bioterorizem, v razpravah o genetskem inženiringu ob

izteku 20. stoletja pa tudi strah pred neprimerno hrano (Smart in Smart 2012: 360). Ideja biovarnosti državam omogoča, da v imenu zaščite državljanov in ozemlja pred neželenim življenjem razvijajo različne pomenske odtenke »varnosti« in tudi tehnologije upravljanja s svojimi mejami.

Ker se biovarnostni ukrepi nanašajo na populacije in ker temeljijo na množično mikavni ideji o obrambi nacionalnega ozemlja, antropologi v njih radi vidijo tiste vrste »biopolitiko« (Foucault 2015 [2004]), ki ustreza vladajočim skupinam. Tako je bilo tudi v primeru afriške prašičje mrzlice, ki se prenaša in mori med divjimi in domačimi prašiči. Bolezen naj bi se EU približevala od leta 2007, ko se je razširila iz gruzinskega pristanišča Poti. V Evropi je bila zaradi tega v zadnjem desetletju panika precejšnja: Danska je postavila ograjo na meji z Nemčijo, Poljska pa je napovedala, da bo vzdolž celotne meje z Belorusijo postavila ograjo, ki bi divjim prašičem popolnoma preprečila prehod meje. Antropologi, zbrani v projektu *Zbegati prašiča: Spreminjanje kozmopolitike lova v Evropi in onkraj* (Bewildering Boar 2018), so v tej napovedi uvideli povezavo med avtoritarno poljsko oblastjo, diskurzom biovarnosti in splošnim zaostrovanjem mejnih režimov v »trdnjavi Evropi« zaradi človeških migrantov. Sklenili so, da širjenje strahu pred migrantskimi živalmi v resnici služi drugačnemu interesu, in sicer biopolitiki človeških migracij. Po tej interpretaciji naj bi bila ograja pred prašiči v resnici inštrument širjenja strahu pred »tujci« (in morda celo kot ograja pred njimi, kot se že kaže), ki enako kot tuji prašiči silijo na Poljsko in v Evropo.

Čeprav je takšno vzporejanje odnosa držav do ljudi in živali povedno in potrebno, ker lahko omejuje samopašnost oblasti, pa so antropologi pri tem početju včasih tudi naivni, ko se zadovoljijo z družbeno analizo, spregledajo pa ekološko (Guille-Escuret 1998 [1989]). Kakor so pripovedovali lovci v Prekmurju, se tam zelo bojijo divjih prašičev, ki prehajajo slovensko-madžarsko mejo, saj je na Madžarskem bolezen že kosila. Z drugimi besedami, živali niso le alegorične, temveč so tudi žive in stvarne. Številne države jih kot varnostno tveganje upoštevajo na ravni populacij, nekatere pa so razvile tudi bolj iztanjšane lovske tehnike sledenja posamičnim skupinam živali, da bi osvetlili stike med njimi in drugimi živimi

bitji ter gibanje živali čez meje različnih ozemelj (Keck 2018). Za antropologe so živali že nekaj časa dobre za misliti (Lévi-Strauss 1994 [1962]), a na srečo niso več le to, saj jih vse bolj razumemo tudi v ekoloških razmerjih (Guille-Escuret 1998; Ingold 2000; Descola 2018). Danes so namreč skoraj praviloma del antropogenih, tj. človeško spodbujenih ekologij, s stalno in intenzivno vpletenostjo človeka, zato marsikdaj zahtevajo politično upravljanje – včasih tudi z ukrepi na mejah.

Če je pred neželenim življenjem včasih potrebno postaviti mejo, da ljudje ali živali ne bi pospešeno umirali, lahko v medijih pogosto zasledimo tudi opozorila pred »invazivnimi vrstami«, ki ne ogrožajo življenja, ampak »naravni red stvari«. Zgodovinsko spoznavanje sveta in predstave o eksotični flori in favni so znanstveno krepile naravovarstveno obrambno držo (Fall 2011: 636–637) in tudi vojaško terminologijo o invazivnosti vrst (Smart in Smart 2012: 362). Danes je splošna javnost prežeta z diskurzom o ščitenju domnevno prvinskega domačega ozemlja. Tako je v zadnjih letih v Sloveniji potekala prava civilna vojna proti japonskemu dresniku in ambroziji. O teh vrstah se je med ljudmi spletla cela mitologija, na primer, da so semena na naše ozemlje odvrogle sovražne, imperialne države. Prav tako so v javnosti zbujele skrb eksotične školjke, ki naj bi jih v Blejsko jezero na čolnih prinesli kanuisti. Mediji so tudi poročali, da je neodgovornež na bencinski črpalki na Ljubljanskem barju odrgel lokalnemu življu nevarne eksotične želve. Ne trdim, da so biologi v zmoti, ko želijo določen habitat zaščititi pred katero od oblik življenja, želim le pokazati na diskurz, ki temelji na predstavi o izvornem, torej »naravnem« stanju določenega ozemlja. V ljudeh to zbuja občutek o nujnosti njegove obrambe in s tem o nujnosti ščitenja nacionalnih mej: »[R]astlinam se implicitno pripiše političen in kvazimilitanten načrt invazije; in države se morajo zaščititi in zavarovati« (Fall 2011: 638). Tom Selwyn (2004) je na primeru Izraela odkril še neko drugačno logiko, povezano s ščitenjem narave v mejah nacionalnega ozemlja: prav zato, ker je narava univerzalna in ker vrste lahko potujejo, jo nacionalizem ščiti na ozemlju, ki si ga lasti. Čeprav je določene vrste mogoče najti še kje drugje na planetu, si nacionalizem pripiše najvišjo zmožnost njihove zaščite, zato v imenu univerzalne narave kliče k varovanju državnih mej.

Če po eni strani tujerodna narava zbuja strah, ker domnevno ogroža prvobitnost nekega ozemlja, po drugi strani zbuja skrb vrste, ki veljajo za avtohtone, so pa na določenem ozemlju postale maloštevilne. V tem primeru govorimo o »ogroženi vrsti« in nevarnosti njenega popolnega izginotja, vse moči pa se usmerijo v njeno ohranitev. Lahko se tudi zgodi, da je vrsta že izginila, ljudje pa jo želijo ponovno naseliti. Tudi to lahko zbuja strah: tako je z nekaterimi zvermi in parkljasto divjadjo, ki se jih kmetje radi otepajo zaradi gospodarske škode. Vendar prostoživečih živali ne le naseljujejo (naravovarstveniki in lovci), marveč tudi same prečkajo meje in se naseljujejo v okoljih, kjer jih prej dolga leta ni bilo (veliko). Takrat se tisti, ki bi raje živeli brez divjadi, pritožujejo, da so meje preveč prepustne. Hkrati se dogaja, da se lovci, ki gojijo divjad na nacionalnem ozemlju, pritožujejo, ker jim beži čez mejo k sosedom, saj jim s tem povzročajo gospodarsko škodo. V teh raznovrstnih diskurzih živali pogosto dobijo nacionalnost, in sicer glede na to, s katerega ozemlja prihajajo in kam – po mnenju komentatorjev bodisi kot ekonomsko bogastvo ali kot škodljivci – (ne) sodijo (Fall 2011: 635). Takšno prisvajanje vrst lahko postane celo osnova mednarodnega usklajevanja o poteku meje; bližnji zgled je iz Jadranskega morja, kjer so tudi jate rib dejavnik v pogajanjih o slovensko-hrvaški meji (Rogelja in Janko Spreizer 2017: 49–50).

Meje so z varovanjem naravnih vrst zelo povezane. Zamisel o ograditvi ozemlja kot »naravnega okolja«, s katerim bi upravljali, korenini v evropskem elitnem lovu. Britanski parki so nastali z ograjevanjem območij »divjine«, ki jih je plemstvo umaknilo iz javne rabe, rezerviralo za reprodukcijo izbranih živalskih vrst, predvsem jelenov, in lasten lov (Fletcher 2011). V 19. stoletju so ob tem vzniknile tudi ideje o neizmerni vrednosti slikovitih krajin z značilnimi oblikami življenja. Alexander von Humboldt je med prvimi pisal o sovplivanju človeških in naravnih dejavnikov in potencialni grožnji, ki jo naravnim habitatom povzroča pretirano poseganje človeka (Wulf 2017 [2015]), John Muir in drugi zgodnji naravovarstveni aktivisti pa so se zavzemali tudi že za pravno zaščito izbranih ozemelj pred negativnimi vplivi ljudi (Worster 2008). Zgodovino zavarovanih območij tu omenjamo, ker je bilo postavljanje mej eden od pomembnejših ukrepov tega

varovanja (Fall 2011: 628) – večina »parkov« ima jasno začrtane meje. Zavarovana območja ob državnih mejah – in teh ni prav malo oziroma jih je vse več – pa so pogosto povezana z vprašanjem, kako meje vplivajo na njihovo delovanje:

Meje ločujejo ekologije. Te ločnice so lahko ekološko moteče. Predatorji z nizko populacijsko gostoto trčijo na težave zaradi izgube koridorjev za genetsko izmenjavo. Ker se meje redko ujemajo z naravnimi sistemi, so naraščali pozivi za čezmejna zaščitena območja in druge oblike čezmejnih konservatorskih podvigov. (Smart in Smart 2012: 363)

Da so meje vpliven ekološki dejavnik, ki kompleksno zaznamuje obmejno »naravo«, so med prvimi ugotavljali raziskovalci meje med Mehiko in ZDA. Na tej meji začetek čezmejnih konservatorskih projektov sega že v 30. leta 20. stoletja (Altshul 2008: 8), leta 1982 pa so s tem v zvezi organizirali simpozij »Ekologija in razvoj obmejne regije« (Ganster 1986). V 90. letih so o državnih mejah kot dejavniku varovanja narave začeli razpravljati na globalni ravni. Geografinja Juliet J. Fall je to povezala z raznovrstnimi spremembami tistega časa, na primer z novim znanjem o genetiki, s spoznanji o potrebi po urejanju koridorjev za čezmejno prehajanje živali, pa tudi z rastjo števila naravovarstvenih organizacij, ki so v mejah našle novo nišo za delovanje in pridobivanje sredstev (Fall 2011: 631–634). V naravovarstveni praksi je tako naraščala potreba po mednarodnih konservatorskih politikah in ukrepih, vključno z znanjem o mejah in koridorjih, kar so obravnavali na 5. Kongresu parkov sveta z naslovom »Koristi onstran mej« (*World Parks Congress: Benefits beyond Boundaries*) leta 2003 v Durbanu.

V 90. letih prejšnjega stoletja je k težnji priznanja mej kot ekološkega dejavnika prispevalo tudi odstranjevanje trdih mej med socialističnim in kapitalističnim blokom. V Evropi je tak primer t. i. železna zavesa, ob kateri so naravovarstveniki našli priložnost za preoblikovanje militariziranega v varovani pas. Nekdaj močno zastraženo mejo so namreč v nekaterih državah več desetletij opazovali biologi, ki so ugotovili, da tam nastaja visoka biotska raznovrstnost. Ker je bilo gibanje ljudi omejeno, so zatočišče našle ptice, druge živali in številne rastline. S to argumentacijo so leta 2003

registrirali mednarodni projekt »Evropski zeleni pas« (*European Green Belt*), da bi vzdolž 12.500 km pasu med Barentsovim morjem na rusko-norveški meji in Črnim morjem na turško-bolgarski meji ustvarili zavarovano območje. V tej številni mednarodni mreži zaščitenih območij sodelujejo tudi Krajinski park Goričko v Prekmurju in sosednja čezmejna parka na Madžarskem in v Avstriji. Omenjeni trije parki na slovensko-avstrijsko-madžarski tromeji so od leta 2006 povezani v Trideželni park Goričko-Raab-Őrség, kar izraža sodobno konservatorsko prizadevanje za čezmejno povezovanje zavarovanih območij. V vseh omenjenih težnjah odseva popularna naracija, da lahko »brezmejna narava« prispeva k zблиževanju ljudi in držav ter da lahko z njeno pomočjo presegamo politične delitve (Fall 2011: 627).

H krepitvi globalizacijske predstave, da »narava« ne pozna mej in so zato potrebne mednarodne ekološke politike in prakse (Cunningham 2016: 371–372), so prispevali tudi tragični dogodki. Prelomnega pomena je bila jedrska nesreča v Černobilu leta 1986, katere vplivi so bili daljnosežni (Kirchhof 2018). V zadnjih desetletjih je opazno globalno širjenje zavesti, da lahko človeška dejavnost na neki zemeljski točki doseže zelo oddaljene kraje in potencialno vpliva na prihodnost celotnega planeta. Občutek o povezanem svetu spremlja še diskurz, da vrste z obličja planeta pospešeno izginjajo in da je ta proces nepovrnljiv. Obstajajo torej močni razlogi za mednarodne, po možnosti globalne ukrepe zaščite – brezmejne ali lokalizirane – narave.

Za konec naj opozorim še na nekaj, kar bo v nadaljevanju osrednja tema enega od etnografskih poglavij. Iz obravnave materialnosti meje sledi, da je »narava« pravzaprav integralni del vsake meje. Prav na vsaki meji so oblike nečloveškega življenja, če ne rastline in živali, pa vsaj bacili. Na to je opozorila antropologinja Hilary Cunningham (2016: 375), ko je poudarila, da geopolitične meje brez izjeme sestavlja tudi življenje, saj prav vse meje »sekajo kopenske in morske habitate«. Če so bili v razpravi o materialnosti meje obravnavani predvsem predmeti, je treba poudariti, da so del tega tudi živa bitja. Toda za razloček od predmetov ima življenje precej večjo avtonomijo in zmožnost avtopoetskega delovanja (Maturana in Varela 2005 [1987]), zato predmetnosti in življenja

meje ne moremo kar poistiti. Gibanja nečloveških živih bitij dajejo mejnim okoljem poseben značaj (Cunningham in Heyman 2004), saj ustvarjajo posebne sledi in nivoje meje. Hilary Cunningham (2016) je opozorila, da je bilo tem več-kot-človeškim mejam doslej namenjeno premalo pozornosti in da bi v tem tudi antropologi morali spoznati eno od perspektivnih področij preučevanja mej.

***

V tem poglavju smo se posvetili razmeroma obstranskemu področju v raziskavah mej, ki pa zaradi rastočega pomena ekološke misli postaja vse aktualnejše. Po eni strani so živa in neživa narava ter snovno okolje vse pogosteje predmet humanističnega in družboslovnega raziskovanja nasploh. Zato se – tako kot na mnogih drugih specializiranih antropoloških področjih – v raziskovanju mej več pozornosti namenja entitetam, ki niso le predmet človeškega izdelovanja in upomenjanja, ampak jih lahko vidimo kot deloma od ljudi neodvisno delujoče in kot akterje, ki dejavno sooblikujejo človeški svet. Po drugi strani pa je meja izključno človeški izum in ljudem na zelo poseben način pomaga organizirati prostorske ureditve, s tem pa je tudi enkratna priložnost za raziskovanje ekoloških vprašanj. K nekaterim od predstavljenih tematik, vprašanj in pristopov se bom še vrnil. Pred tem pa spoznajmo, kako je nastajala meja na Goričkem in kakšne spomine imajo nanjo tam živeči prebivalci ter kakšne politične, identitetne in ekonomske procese spodbuja danes ta nekoč trda, nato lahko prehodna, v času epidemije pa znova zaprta meja.

Katalin Munda Hirnök in Ingrid Slavec Gradišnik

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_04

OD MEJE DO MEJE

BIOGRAFIJA SLOVENSKO-MADŽARSKE MEJE

UVOD

Ko so govorili o svoji preteklosti,
ko so govorili o svoji sedanjosti,
ko so govorili skoraj o čemer koli,
je bila tam nekje vedno meja.
(Kavanagh 2000: 55)

Kakor je razvidno iz uvodnih poglavij, sta se v raziskovanju teritorialnih mej v zadnjih desetletjih med drugim izostrila dva analitična pogleda, ki bi ju lahko preprosto označili kot pogled »od zgoraj« in pogled »od spodaj«. Zanju so v rabi različne oznake. npr. »dobesedni« in »nedobesedni« (Alvarez 1995),¹ normativni in pragmatični (Heyman in Symons 2012), politični (pravnoformalni) in antropološki pristop itn. Od 90. let prejšnjega stoletja sta se ob vse tehtnejših premislekih geografov, zgodovinarjev, sociologov, politologov, etnologov in antropologov zčila v primerjalne in inter-ali celo trans- in postdisciplinarno zasnovane raziskave mej (angl. *border studies*) (Wastl-Walter 2011; Wilson in Donnan 2012a; prim. Paasi 2011; Sevastianov, Laine in Kireev 2017). Prvi meje obravnava kot »prepoznavne in konkretne manifestacije oblasti in politike« (Wilson in Donnan 1998a: 2), kot »politične konstrukte, zamišljene projekcije teritorialne moči« (Baud in van Schendel 1997: 211) in »institucionalizacijo teritorializacije« (Paasi 2011: 16; Newman 2011). Četudi so zarisane zelo natančno, na prvem mestu

odsevajo predstave politikov, pravnikov in izobražencev, imajo pa pogosto nepredvidljive učinke.

Ne glede na to, kako jasno so meje zarisane na uradnih zemljevidih, koliko obmejnih uradnikov je zaposlenih ali koliko nadzornih stolpov je zgrajenih, ljudje mejo ignorirajo, kadar koli jim to ustreza. S tem preskušajo politični status quo, katerega temeljni simbol so meje. Ljudje meje tudi izrabljajo na načine, ki jih njihovi ustvarjalci niso mislili ali predvideli. Za njimi se skrivajo revolucionarji, ki iščejo zaščito druge oblasti; lokalni prebivalci jih prečkajo, ko so usluge in izdelki na drugi strani cenejši ali mikavnejši; trgovci hitro izrabijo prednost v ceni ali razlikah v davkih. Zaradi takšnih nenameranih in pogosto tudi subverzivnih nasledkov imajo obmejna območja svojo lastno družbeno dinamiko in zgodovinski razvoj. (Baudin van Schendel 1997: 211–212)

Mejo v tem poglavju izhodiščno razumeva kot na zemljevidu zarisano politično-teritorialno označitev stika in ločenosti držav. Potrjena je s pravnimi akti, brez katerih ne bi bila mogoča organizacija političnega, ekonomskega in družbenega življenja na državnem ozemlju. Za prostor ob meji, ki ga ta bistveno soustvarja, pa uporabljava oznake obmejno / čezmejno območje / prostor / krajina / pokrajina, pri čemer misliva na obe strani meje, torej čezmejno območje in ne le območje na strani ene države.

Drug pristop, ponazorjen z gornjim navedkom, se uveljavlja tako v mednarodno primerjalnih kakor lokalno osredinjenih obravnavah, ki upoštevajo širše in mnogovrstne razsežnosti mej, povezane z njenimi učinki – ti so razen političnih še gospodarski, družbeni, kulturni ter zahtevajo »lokalizirano, partikularistično in teritorialno fokusirano predstavo o mejah« (Heyman 1994: 46), ki presega interes za mejne črte, ki so nekakšen fizičen in statičen produkt političnega procesa (pogajanj, pogodb ipd.). Takšnim kategorizacijam se življenje ljudi ob meji praviloma upira. K predstavam o mejah antropologija z razvito etnografsko metodologijo prispeva pomembna spoznanja,² ko je pozorna na omenjene nepredvidljivosti,³ ki odstirajo procese učinkovanja mej na dnevno življenje ljudi, na to, kako meje sprejemajo, kako zaradi njih in ob

njih ravnajo, jih občutijo itn. Ljudje, ki živijo ob mejah in z mejami, se jim vsepovsod po svetu na mnogotere načine prilagajajo oziroma meje prilagajajo svojim dnevnim življenjskim potrebam; meje jim pogosto usmerjajo dnevne prakse, saj predstavljajo administrativne razmejitve, ki prečijo, s tem pa tudi vsaj v določenih pogledih – glede na prepustnost – ožijo njihov življenjski prostor.

Razločevanje med mejo kot črto, njeno materialnostjo in sledmi, in mejo kot prostorom ali življenjskim območjem ob meji (Green 2012a, 2018), na katero meja učinkuje, četudi se zdi poljubna, je bistveno tudi za drug(ačn)e oblike razmejevanj (angl. *bordering*); ta so za razloček od administrativnih lahko povezana z naravnimi danostmi, etnično pripadnostjo, socialnimi in kulturnimi značilnostmi, gospodarskim in družbenim tekmištvom itn. A kakor so bile geografske danosti, etnična pripadnost in kultura v zgodnejših etnoloških in antropoloških raziskavah mej obravnavane kot pomembne značilnosti in omejujoče ločnice domnevno stabilnih skupnosti, je vsaj od Fredrika Bartha (1969) jasno, da tudi takšne ločnice (angl. *boundaries*) niso nesporne oziroma so njihovi učinki partikularizirani, ker so plod vzajemne komunikacije, sodelovanja in tekmištva med družbenimi skupinami. Da se ozemeljske meje z njimi ne ujemajo, je prej pravilo kakor izjema (Knežević Hočevar 2000; prim. v tej knjigi poglavje »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji«).

Današnja meja ali, natančneje, obmejno območje med slovensko in madžarsko državo, obravnavani v tem poglavju, je primer, kako je pred dobrim stoletjem z mednarodnim sporazumom postavljena politična meja med Kraljevino Madžarsko na eni in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev na drugi strani razdelila enovito pokrajino (gl. Ispán idr. 2018) in jo podvrgla večdesetletnemu procesu razmejevanja in spreminjanja. V tem procesu se pogosto konture »ene« pokrajine sčasoma zabrišejo, izrišejo se nove, razločljive značilnosti, ki so učinek lokaliziranih političnih, ekonomskih, družbenih in z njimi povezanih ekoloških procesov sprememb in prepletov na različnih straneh meje. Tako popotnik včasih že na prvi pogled zazna, da je v drugi državi, četudi je v isti pokrajini⁴ ali celo v istem, razmejenem mestu. To je učinek meje kot institucije: ko je enkrat določena, zarisana in nadzorovana,⁵ se

spremeni v resničnost (Newman 2011: 36), ki jo ustvarijo dnevne prakse ob njej in njej pripisani pomeni (van Houtum 2011: 50). V tej dinamiki jo ljudje sčasoma sprejmejo za »svojo« (Pelkmans 2012: 272), kar ustvari nekakšno obmejno prostorsko, identitetno in še katero samoumevnost.

Tudi ob slovensko-madžarski meji se zelo jasno pokažeta poljubnost in »nenaravnost« mej. Pri določanju te meje je bilo namreč načelno vodilo njeno prekrivanje s t. i. naravnimi mejami, pa se je pokazalo, da se slednje (po razvodnicah) ne ujemajo ne le z etničnimi oz. narodnimi, temveč tudi ne z družbenimi mejami (npr. mejami župnij) (Slavič 1921: 86). In v tem smislu so tudi naravne, tj. fizične meje, »znanstvena in politična iznajdba«,⁶ ki obvelja za argument »pravične« razmejitve. A takšne razmejitve ne more biti, ker je meja praviloma percipirana kot črta, življenje pa se dogaja v tridimenzionalnem prostoru (Green 2012a: 585; 2018: 69), ki je hkrati fizični, zgodovinski (temporalni), gospodarski, družbeni, simbolni prostor.

Za to obravnavo je pomembno, da problematičen koncept meje kot nečesa določnega relativizirajo različne oblike mej: ločijo se po materialni eksistenci, po uradno izraženih namenih in pomenih, z vrsto neuradnih in neformalnih praks ob njih, ki pričajo o njeni večji ali manjši prepustnosti (»trde«, neprehodne; »mehk(ejš)e«, šibke; zginjajoče meje, gl. Donnan in Haller 2000: 12), ter kako njihovo zgodovinsko spremenljivost določajo politične in gospodarske okoliščine, ki vplivajo na razmerja med obmejnimi območji (npr. odtujena, sobivajoča, sovisna ali povezana, gl. Martínez 1994a, b), in, navsezadnje, kako mejo v različnih okoliščinah in časih doživljajo in občutijo prebivalci ob njej ali tisti, ki jo z različnimi motivi prečkajo večkrat ali zgolj enkrat. Po mnenju Sarah Green meje pravzaprav nimajo inherentnih značilnosti, vključno s težnjo po spremenljivosti: pri tem soglašajo z Doreen B. Masey (2005: 12), da meje označujejo zgodbe z aksiomatično implikacijo o zgodovinskem spreminjanju, ki pa ničesar ne pove o hitrosti ali nenehnosti, stalnosti in značaju sprememb (Green 2012a: 575).

Edina stalnica koncepta meje je »klasifikacijska in kategorizacijska logika sveta«, ki združuje in razločuje, ko se eden ali več

razložkov dojema (ali je vsiljen) kot pomemben (Green 2012a: 576–577). Ta, t. i. »vestfalska« logika⁷ do danes ureja prakse in recepcijo mej med nacionalnimi državami, z njimi pa tudi korpus preteklih raziskav geografov, zgodovinarjev, politologov in sociologov (več o tem Wilson in Donnan 2012a). Njihovo modernistično jedro je sledenje postavljanju, spreminjanju in umikanju mej in obmejnih režimov, ki se je v raziskavah ohranilo do danes.⁸ Ta poudarek nikakor ni presenetljiv, saj je stabilnost mej v Evropi od padca avstro-ogrškega, otomanskega in ruskega imperija, obeh svetovnih vojn, desetletij hladne vojne in njenega konca do političnega združevanja v Evropski uniji (EU) in posledične evropske integracije na številnih ravneh ter širitvi in različnih modalitetah EU⁹ prej izjema kakor pravilo. V tem smislu je mogoče govoriti ne le o migracijah ljudi, temveč tudi o »migraciji mej«, ki »uničujejo stare skupnosti in oblikujejo nove, povzročajo preselitve, deportacije, celo etnično čiščenje, ustvarjajo nove manjšine ali homogenizirajo prebivalstvo v novih mejah« (Zhurzenko 2011: 65) ali pa delujejo navidez nevidno, vendar s stvarnimi učinki.

Tukajšnja obravnava slovensko-madžarske meje z diskurzi o njej se deloma uvršča v ta modernistični tok raziskovanja mej, ki tematizira vprašanje, kako spreminjanje političnih, administrativnih mej ustvari niz predvidljivih in nepredvidljivih ločnic. V tej usmeritvi pa je pomembno, da raziskovalci, ki v meji sicer ne vidijo zgolj oblike izražanja državne teritorialnosti in oblasti, vendarle ne spregledajo vloge države pri strukturiranju vsakdanjega življenja skupnosti na obmejnih območjih,¹⁰ četudi svojo raziskovalno pozornost namenjajo prav slednjemu. Na tej mikroravni se namreč eksplicitno ali implicitno pokažejo učinki meje kot forme teritorialnosti, ki je »ideološka praksa in diskurz, ki spreminja nacionalne prostore in zgodovine, kulture, ekonomsko uspešnost in vire v povezane prostore« (Paasi 2011: 14). Tudi etnografov pogled ne more spregledati dejstva, da je meja na prvem mestu »temeljna politična institucija v smislu, da pravilom zavezano ekonomsko, družbeno in politično življenje v kompleksnih družbah ne more biti organizirano brez njih« in da »se tudi kulturni in simbolni pomeni območij institucionalizirajo s teritorij« (nav. delo: 16).

Metodološke opombe

V nadaljevanju tega besedila je biografija današnje slovensko-madžarske meje na območjih Goričkega in Slovenskega Porabja¹¹ ubesedena s prepletom dejstev o mejah v spremenljivih političnih kontekstih in njihovi navzočnosti – ko so postavljene – v vsakdanjiku ljudi. V tem smislu jo uokvirjajo zgodovinska dejstva in njihovi odmevi v zapisanem in ustnem spominu ljudi: o meji so jim pripovedovali drugi, o njej so brali in jo dnevno doživljali kot stalnico v svojem življenju, ali, kakor je opozorjeno v tej knjigi, je meja, ki jo ljudje opazujejo in interpretirajo ter ob kateri se zgoščajo spomini, »del vsakdanjika in zato integralni del človekovega bivanja v obravnavanem okolju.«¹²

Raziskavo, ki je bila sprva namenjena zgodovinsko-etnografski preučitvi zavarovanega območja ob meji (Krajinski park Goričko in Narodni park Őrség, madž. Őrségi Nemzeti Park), je namreč odločilno usmerila ugotovitev s terena, da je življenje ljudi, kakor ga ustvarja meja, tema, ki prej ali slej vznikne v vsakršnem pogovoru, ne glede na to, ali beseda teče o delu, družini, dnevnih opravkih ali pripovedih o preteklosti.¹³ Tako se sklada s splošno ugotovitvijo, da je meja »dominantna tema za ljudi, ki naseljujejo obmejna območja« (Donnan in Wilson 1999: 1). Izbiro območja raziskave je usmerilo tudi dejstvo, da so bili tod stiki med prebivalci obeh strani zgodovinsko in tudi v sodobnosti zelo intenzivni in vitalnega pomena za njihovo dnevno življenje. Ker so terensko delo narekemale meje zavarovanega območja, je podoba parcialna, saj ni obravnavana meja na celotnem območju Prekmurja na slovenski strani in območju južno od Porabja na Madžarskem, kjer so se prebivalci prav tako spoprijemali z dinamiko, ki jo povzročijo spremembe mej in mejnih režimov. V tem smislu gre za slovenskocentrično perspektivo; enakovredne pozornosti kakor doživljanje meje pri slovenski manjšini v Porabju bi morala biti deležna tudi madžarska manjšina v Sloveniji, saj je meja ustvarila posebno etnično ločnico.

Obravnavo v osnovi uravnava kronologija kot skelet vsake biografije. Meja je bila na politični zemljevid določena po koncu 1. svetovne vojne in razpadu avstro-ogrske monarhije ter je bila 4.

junija 1920 naposled potrjena z mednarodno mirovno pogodbo. Določitvi te razmejitve, ki je zarezala v stoletja povezano življenje ljudi na zgodovinsko, etnično, jezikovno in kulturno mešanem, a povezanem območju, je sledilo še nekaj prelomnih dogodkov – 2. svetovna vojna in njen konec, leto 1948, prelom 80. v 90. leta prejšnjega stoletja, zaznamovan s padcem t. i. železne zavese med evropskim vzhodnim (komunističnim) in zahodnim (kapitalističnim) svetom, in leti 2004 in 2007, ko sta slovenska in madžarska država postali najprej članici Evropske unije (EU) in nato še schengenskega območja. Takrat se je zdelo, da meje pravzaprav ni več, vse do leta 2020, ko so varnostni ukrepi za zaježitev pandemije koronavirusne bolezni covid-19 znova institucionalizirali strožji ali celo zelo strog mejni režim.¹⁴

Zgodba o tej meji je tako na eni strani del širših, nadlokalnih procesov, posebej v Evropi; sem danes sodijo tudi sodobni varnostni diskurzi, povezani z ekologijo in biopolitiko, ter tem prilagojeni mejni režimi. Prav ti so tudi tisti element mejnosti, ki je pravno kodificiran in na temeljni dnevni ravni ureja življenje ob meji. Njihove sledi, v pomenu materialnih danosti in upravljanja, so v pripovedih ljudi o meji najbolj žive, najbolj vtisnjene v doživljanje – tudi telesno in afektivno, še posebej če so tisto, o čemer pripovedujejo, doživeli sami; včasih zadošča pripovedovalcev ali spraševalcev pogled proti meji, da se naplete pripoved o njej.

To poglavje nima ambicije, da bi v njem razgrnili podroben ali poglobljen zgodovinski pregled poteka postavljanja in spreminjanja mej v zadnjem stoletju na območju danes zavarovanega območja.¹⁵ Iz te, z vidikov že dobro večdisciplinarno osvetljene problematike so izluščeni bistveni zgodovinski prelomi in njihovi učinki, da bi mejo lahko razumeli v njeni socialni časovnosti in prostorskosti. V nadaljevanju so torej najprej upoštevani politično-pravni vidiki oblikovanja mej med današnjimi slovensko, madžarsko in avstrijsko državo. Oprti so na eni strani na dela zgodovinarjev, geografov, sociologov, jezikoslovcev in etnologov, na drugi pa na terenske raziskave v vaseh severnega Goriškega ob meji z Madžarsko in med Slovenci v Porabju na Madžarskem (2018–2021). V predhodni terenski raziskavi v letih 2013–2015¹⁶ je bila meja obravnavana s pozornostjo na vprašanja, kako je prepustnost meje po letu 1990 vplivala na mobilnost ljudi,

komunikacije in druge integracijske procese na območju nevidne, odprte evropske meje. Pokazalo se je, da je

kljub mnogim pozitivnim spremembam, ki so omogočile in poenostavile čezmejno mobilnost, komunikacijo in stike med ljudmi ter institucijami, [...] državna meja še vedno živa tako v spominu kot v vsakdanjih izkušnjah posameznika. (Munda Hirnök in Medvešek 2016: 90)

Zato sva se odločili, da zbereva in vzorčno predstaviva spomine in doživljanje meje, kakor se izražajo mimogrede in tudi v odgovorih na bolj fokusirana vprašanja iz polstrukturiranih intervjujev – in ti so najpomembnejše etnografsko gradivo tega prispevka – s sogovornicami in sogovorniki na severnem Goričkem in v Slovenskem Porabju. To območje sva izbrali, ker so bili tod prebivalci najneposredneje soočeni z materialnostjo meje in njenimi učinki, hkrati pa je nekakšno »srce« širšega mejnega območje (Baud in van Schendel 1997: 221), prizorišče medsebojnih stikov in vzajemnega prilagajanja na osebni in institucionalni ravni, je torej intenzivno družbeno, identitetno in simbolno omreženo.

Najini sogovorniki iz Porabja so bili predvsem izobraženi domačini, ki so pogosto zelo reflektirano posredovali svoje izkušnje, mnenja in tudi znanje. V vaseh na Goričkem (Dolenci, Budinci, Čepinci, Martinje, Trdkova, Markovci) sva se večinoma pogovarjali z domačini, ki se preživljajo s samooskrbnim kmetovanjem in prihranki dela v tujini ali s podporo mlajših družinskih članov, ki so sezonsko ali stalno zaposleni v tujini. Vsi, približno polovica žensk, polovica moških, so bili rojeni po 2. svetovni vojni.¹⁷ Z vprašanji sva jih usmerjali k odgovorom, povezanimi z mejo, vendar jih nisva prekinjali, ko so pripovedovali o svojem življenju širše ali splošneje. Vsi so govorili v narečju, ki je v teh krajih precej drugačno in oddaljeno od standardne slovenščine; k tej zadregi je odpomoglo dejstvo, da je ena raziskovalka rojena v Slovenskem Porabju.

Spomin je zapletena človekova sposobnost vtiskovanja, ohranjanja in obnove ne zgolj faktov, temveč tudi izkušenj, občutenj, znanja. V znanosti je, podobno kakor meja, zapleten koncept, saj se z njegovimi biološkimi, psihološkimi, jezikovnimi, družbenimi in kulturnimi vidiki ukvarjajo številne discipline, od kognitivne

psihologije do nevroznanosti, računalništva in humanističnih ved, ki jih zanima preteklost, kakor živi v sedanosti. Podobno kakor so se v večdisciplinarnem obzorju oblikovale raziskave mej, so se v zadnjih desetletjih razcvetele raziskave spomina ali spominske študije (angl. *memory studies*) (gl. npr. Erll in Nünning 2010; Macdonald 2013; prim. Beiner 2008), ki jih z antropološkimi interesi veže posebej problematika (kulturnih) identitet, identifikacijskih procesov, kulturne transmisije in dediščine (Berliner 2013; Macdonald 2013; Smith, Wetherell in Campbell 2018). Antropologi se ob tem spoprijemajo tudi z nasprotjem spomina – pozabo (Ricoeur 2004 [2000]; Connerton 2008, 2009), ki sta vzajemno konstitutivna, in nasprotjem med upovedenim ali kako drugače materializiranim spominom in neizgovorljivim, molkom, ali tišino, utišanostjo, ki so tako značilne, a vendar razmeroma spregledane plasti medčloveške komunikacije (Hrobat Virloget 2021; Hrobat Virloget in Škrbić Alempijević 2021). Oboje zaznamuje tudi pričevanja različnih generacij o slovensko-madžarski meji.

Kakor omenjeno, je časovnost obravnavana z dveh ravni: kronologije, ki se razteza med trianonsko mirovno pogodbo, leti železne zavese in časom t. i. Evrope brez mej, in spominjanjem, posredovanem v pripovedih posameznikov, pri čemer živ spomin seže šele v drugo polovico prejšnjega stoletja. Gradivo s terena kaže, da je pripovedovanje o preteklosti postalo del tega, kar smo vajeni interpretirati kot družbeni ali kolektivni spomin.¹⁸ Ta se tke med individualnimi in skupinskimi izkušenjskimi in diskurzivnimi vidiki reprodukcije spomina, ki prispeva k interpretaciji fenomena mej. Spomin tako ni le odblesk neposredne individualne izkušnje, ampak je v njem naloženo mnogo več posredovanega, kar prinašajo znanje, izobrazba, življenje v neki skupini ali skupnosti.

Zaradi tega kljub bogati akademski tradiciji razločevanja med zgodovino in spominjanjem nisva iskali vnaprej postulirane napetosti med njima, temveč sva ju videli kot dopolnjujoča modusa ponavzočanja ali sedanjenja¹⁹ preteklosti (Macdonald 2012, 2013), v katerem preteklost (pretekli dogodki) in sedanost (pripovedi o njih) nista ločeni. Spomina torej ne razumeva kot nečesa, česar zgodovina oz. zgodovinopisje ne zmore; razmerje med njima ni razmerje nevzdržne napetosti med navidez subjektivnim in

objektivnim, če na eni strani upoštevamo, kako obsežen in zapleten fenomen je spomin, na drugi pa kakšno je obzorje in katere metode vse uporablja sodobno zgodovinopisje.

Poleg tega sta pojma spomin in spominjanje širša pojma, kakor sta zaobsežena v tem prispevku, ki se v glavnem opira na pripovedi. Obsegata namreč »raznovrstne načine, kako ljudje lovijo in izražajo preteklost, in mnogotere oblike zgodovinjena« (Macdonald 2012: 234), tj. »kompleksne načine ustvarjanja in doživljanja preteklosti« (kognitivne, afektivne, fizične) (Macdonald 2013: 2, 5), kakor jih ljudje izražajo v raznovrstnih načinih kot sedanje preteklosti. Sem sodijo spomeniki in spominski kraji, muzealizirane in literarizirane oblike, rituali idr. prireditve ter niz drugih kulturnih izrazov in praks, ki smo jih vajeni razumeti kot tradicijo in kulturno dediščino, posredovano v živo ali v številnih razpoložljivih sodobnih medijih. Nekaj drobcev tega le omenjava. Nič manj od oblik niso mnogovrstni motivi in nameni spominjanja – nostalgija, utemeljitveno pričevanje pri individualnih in kolektivnih zgodovinskih travmah, polemično orodje (razreševanje in sprožanje konfliktov in uporov), iskanje sožitja in alternativ itn. (gl. Bal, Crewe in Spitzer 1998; Erl in Nünning 2010; Macdonald 2013). Večinoma vsi uokvirjajo tudi spomin(e) in spominjanje ob današnji slovensko-madžarski meji.

O TISOČLETNEM PROSTORU

Pred prvo svetovno vojno gledano, ne, je to bla ... ena in ista pokrajina. To je bila Slovenska okroglina, ki je spadala v glavnem pod madžarsko krono in zaradi tega tudi tu, nekako mentaliteta ljudi je bila malo drugačna kot v ostalih slovenskih krajinah, [...] kajti vseeno je tu uprava je bila madžarska, ne, vodilni sloji so bili madžarski itn. In zato je to dalo nek poseben pečat [...] Je pa na nek način tukajšnjim ljudem, sploh pa Porabcem, ampak tudi Prekmurcem, če hočejo tega ali nočejo, [...] je to potisnilo nek poseben pečat na značaju [...]: vseeno, ko si ti skož pod eno, bi lahko rekli, tudi če ne tujo, oblastjo, ampak pod nekim pritiskom

naroda, ki ima popolnoma drugačen jezik, ne, kot ga imaš ti, to se pozna potem tudi na tvojem značaju. In ta nekakšen prastrah, ki ga Porabci še zdaj imajo, sploh starejše generacije, v sebi, ne, to izvira prav iz tega, ne. Iz tisočletnega nekega sobivanja ali nesobivanja z Madžari, ne. Ker Madžari so bili zmeraj nek nadrejen, nadrejen narod ali pa so se vsaj tako obnašali in so se tako počutili. [...] In ko potem pa ti, ne, po letu 1920 ostaneš, ne, na tej strani meje, peščica ljudi, nič drugega, ne, in itak je to skoz blo neko obrobje. Porabje je blo skoz eno obrobje, ne, in potem še oni [Prekmurci, op. av.] odidejo, ne, in potem ostaneš tukaj, ne, in je, po mojem so bili popolnoma zgubljeni, takrat, ne. In tudi po letu '45, ne, ko so se meje ponovno potrdile. In so popolnoma bli, nekako obglavljeni tudi, ker ni bilo inteligenca, nič, ki bi jim... in to navadno kmečko prebivalstvo blo, ne, ki je pač v glavnem se podalo v usodo. (TZ 2014²⁰)

Daljši navedek pripovedi izobrazenke iz Slovenskega Porabja pravzaprav ni spomin, temveč bolj povedna refleksija o bivanjski izkušnji – lahko bi ji rekli »historična zavest«²¹ – o eni, večetnični pokrajini in o genezi razmerja med Slovenci in Madžari v ogrski državi pred in po trianonski meji; v njej odsevata tako etnični samopripis kakor pripis s strani drugih. Pred koncem 1. svetovne vojne, ko je slovensko prebivalstvo sicer sestavljalo večino naseljencev najzahodnejšega dela ogrskega dela monarhije, meje med njimi niso bile administrativne, temveč etnično-nacionalne, jezikovne in socialne. Te ločnice sta krepila tudi geografsko obrobna lega in razmerja moči med oblastno večino in manjšinami. Opozarja torej na različna razmejevanja ali dinamiko ločnic med prebivalci tega območja.

Razmejevalno dinamiko neposredno ponazarjajo tudi poimenovanja pokrajine in njenih prebivalcev. Za območje današnjega Prekmurja in Porabja je bilo do konca 1. svetovne vojne uveljavljeno ime Slovenska krajina (*Szlovenszka krajina*, *Szlovén krajina*, *Slovenska okroglina*; madž. *Vendvidék*). V drugi polovici 19. stoletja, ko so se vsepovsod krepile narodne ideje, »so slovenski narodnjaki s Štajerskega skovali poseben, četudi neuradni izraz za del zamišljenega slovenskega narodnega prostora – Prekmurje (dobesedno

'dežela na drugi strani Mure') –, ki označuje povezanost območja s 'slovenskimi' območji Štajerske ob reki Muri med Radgono in Ljutomerom« (Kosi 2018: 88). Slovence v okolici Monoštra so po trianonski razmejitvi v slovenskem tisku omenjali kot »rabske« Slovence (madž. *rábai szlovének*). Tudi Jožef Klekl st. je objavil krajši članek z naslovom »Rabski Slovenci«, ²² Fran Ivanocy pa se je že prej zavzemal za poimenovanje »szlovén« (Novak 1988: 9). Jože Maučec in Vilko Novak (1945: 6) sta jih v knjigi *Slovensko Porabje* prav tako imenovala »rabski Slovenci«; ta izraz je omenjen tudi v monografiji *Slovensko Porabje/Szlovénvidék* (Kozar-Mukič 1984: 89). Današnje ime »porabski« Slovenci, za območje pa Slovensko Porabje pa sta se splošneje uveljavila po 2. svetovni vojni. Porabci so Prekmurje imenovali »Slavsko« (Ravnik 1999: 333). Madžarski tisk to območje napačno imenuje »Vendvidék«, ki je v preteklosti označeval celotno Prekmurje, prebivalce pa »Vendi«. ²³ Posebni odlok sveta Železne županije je leta 1981 odpravil etnonim »Vend«, priporočil uradni naziv »Slovenec«, v madžarščini »szlovén«. Drugače pa: »Porabski Slovenci zase pravijo, da so 'Slovènge, Slovènje', 'gê d' â se Slóven, Slovènc'« (Kozar-Mukič 1984: 7).

Območje Slovenske okrogline ali Slovenske krajine je bilo od 10. stoletja etnično heterogeno ozemlje v najzahodnejšem delu ogrskega kraljestva, od druge polovice 19. stoletja pa ogrski del avstro-ogrške monarhije. Upravno je bilo razdeljeno med Zalsko (madž. Zala megye) in Železno županijo (madž. Vas megye), in med tri okraje s središči v Dolnji Lendavi, Murski Soboti in Monoštru/Szentgotthárd. Do konca 18. stoletja je pripadalo dvema škofijama, in sicer je gornje Prekmurje s Porabjem kot del Železne županije spadalo pod škofijo Győr, dolnje Prekmurje pa je kot del Zalske županije po ustanovitvi zagrebške škofije pripadlo k tej. Po veliki cerkvenoupravni spremembi leta 1777 je celotno ozemlje Prekmurja pripadlo škofiji v Sombotelu/Szombathely (Zelko 1996: 97-104; Sedar 2014).

Za prva desetletja 19. stoletja je Jožef Košič navedel, da na »območju, ki se razprostira 15 milj široko, do Dolnje Lendave na vzhodu, na jugu do reke Mure, na zahodu do Radgone, kjer meji na Spodnjo Štajersko, na severu pa na reko Rabo«, živi 40.800 Slovencev, ki jih Madžari imenujejo »*Vandalus*, toda napačno,

saj je bolj primeren naziv *Vendus-Tótok*«, pokrajino pa *Tótság* (Košič 1992 [1824]: 17, 18), poleg teh pa je podrobno naštel še druga območja, kjer so živeli pomešani z večinsko madžarskim prebivalstvom (prim. Kozar-Mukič 1984: 4).

Ogrski popisi leta 1890 (in tudi leta 1900 in 1910) za kraje današnjega Prekmurja, kažejo, da je bilo območje naseljeno s pretežno slovenskim prebivalstvom – z Vendi²⁴ – sledili so Madžari in ostali, pretežno Nemci. Pri tem ni zanemarljivo, da so bili nosilci nekmečkih poklicev (uradniki, zdravniki, advokati, bankirji, trgovci in podjetniki) Madžari ali Judje, izobraženi Slovenci pa so bili učitelji in duhovniki (Fujs 2008: 24–25). Po veroizpovedi je bilo največ katoličanov, luteranov je bila približno tretjina vsega prebivalstva, ostali so bili Judje in kalvinisti (Fujs 2019: 10). Etnična sestava krajev v Porabju je bila podobna kot v Prekmurju.²⁵

V zvezi z večetničnim značajem območja je splošno mogoče reči, da do »uvedbe dualizma vprašanje nemadžarskih narodnosti ni bilo preveč pereče« (Kozar 2017: 17). Četudi so bili Slovenci na tem območju ločeni od drugih Slovencev, so od protestantizma naprej uspeli svoj »stari slovenski jezik« povzdigniti na knjižno raven (Novak 1935b, 1976).²⁶ Tudi šolski zakon iz leta 1868 je predvideval rabo jezikov drugih narodov, a so postopoma »ravno šole postale jedro madžarizacije« (Kozar 2017: 17). Poleg tega so Madžari ustanovili Madžarsko prosvetno društvo za Prekmurje, ki je odpiralo madžarske knjižnice, šole in vrtce ter širilo madžarsko pisano besedo.²⁷ Konec 19. stoletja so bila pomadžarjena krajevna imena (Koštric 2011: 33). Trdoživost jezikovne zavesti, razumljeno kot temelj etnične zavesti, je krepila duhovščina, tudi z izdajanjem periodičnih listov v prekmurskem jeziku.

Gospodarske razmere na območju ljudem niso bile najbolj naklonjene. Na hribovitem Goričkem so bila polja skromno rodovitna, nekaj zaslužka sta dala vinogradništvo in sadjarstvo. Kmetje niso zmogli visokih dajatev in tlake, zato so bila tod že v 18. stoletju zemljišča prepuščena najemnikom, Goričanci pa so bili v času žetve in mlatve sezonski delavci v drugih županijah. V drugi polovici 19. stoletja, ko so se splošne gospodarske razmere sicerboljšale, so slabo razvita obrobna območja še vedno zelo zaostajala (Fujs 2008: 24).

Za socialno strukturo prebivalstva ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja je bilo značilno, da je bilo veliko majhnih kmetov in bajtarjev. Etnološki zapisi kažejo, da je imelo gospodarstvo v Železni županiji povprečno 3–6 hektarjev zemljišča (Kozar-Mukič 1984: 54). Revščina je prisilila ljudi k iskanju zaslužka drugod. Podatki za hriboviti del Goričkega pričajo o tem, da so odhajali na sezonsko delo v notranjost Ogrske, v Slavonijo, v Vojvodino, drugi so zaslužek iskali v belgijskih, francoskih in nemških rudnikih ali tovarnah. Veliko ljudi se je se izselilo v Kanado in Južno Ameriko, nekaj tudi v Avstralijo (Vratuša 2008b: 7). Iz Železne županije je tako med letoma 1899 in 1913 odšlo v čezoceanske države približno 25.000 ljudi, največ iz monoštrskega okraja (6000 oseb), kamor je spadalo tudi devet porabskih vasi (Kozar-Mukič 2003: 211; Fujs 2008: 24). V porabskem delu se je sicer Monošter gospodarsko razvijal, kar je bilo tesno povezano z zgraditvijo železniške proge do Gradca (1872), in mesto se je hitro povežalo z razvitejšo štajersko pokrajino in s Kisalföldöm. Povezava je pozitivno vplivala na gospodarski in s tem tudi socialni razvoj Monoštra. Drug za drugim so se odpirali industrijski obrati in tovarne (več o industrijskem razvoju Kiss 1981: 241–249), vendar so bili ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja v industriji zaposleni zlasti prebivalci iz Slovenske vasi (Kozar-Mukič 1984: 45). Veliko več je bilo izseljencev, saj naj bi v skoraj v vsaki hiši imeli koga v Ameriki. Tja so se izseljevali verižno, se tam tudi poročali s priseljenci iz bližnjih vasi, se potem nekateri tudi vračali in se naselili na tej ali oni strani poznejše trianonske meje (Ravnik 1999: 333). Tudi zaradi tega so se po razmejitvi sorodniki znašli v različnih državah.

STOLETJE MEJ

Trianonska meja

... in kot zanimiva stvar, najprej tako pogovorno ljudje pravijo, »Jutri pa gremo v varaš.« In pri nas dol smo rekli, če gremo v varaš, smo šli v Turnišče. Tu [v Markovcih na

Goričkem], pa zdaj v varaš gremo v Monošter. In zdaj kot prvo, jaz na začetku nisem najprej razumel, ker to je ena bistvena stvar, ker Monošter je odigral zgodovinsko, torej v zgodovini tega prostora do Murske Sobote, predvsem pa zdaj ta gorički del, ta rob, kjer smo mi tu, je odigral zelo pomembno vlogo. Ne samo versko, ampak tudi torej trgovsko, gospodarsko, kulturno, na vseh področjih, ker je takrat ta, kaj že, kloster, tisti cistercijani, te pristave in vse skupaj, ne. In mi smo bili, ta prostor je bil v tistem, navezan, in to je bil tisoč let en prostor do Mure. Mura je bila meja, ne, tisoč let. In ta prostor je dihal s tem prostorom, torej sedanjim porabskim, z madžarskim delom. In to je ta panonska nižina, to zdaj kakorkoli obračamo zdaj če komu našim tu ne diši, ampak je to en prostor bil 1000 let. In zdaj meja [...]. In celo je še en zelo, moment...en močen tako...mejnik v tej, tako bom rekel, v naši župniji, v petrovski in tudi v markovski, predvsem v markovski, je ravno trianonska pogodba odigrala takrat, da se je naredila meja. Ker ta župnija je bila podružnica Gornjega Senika. In Trdkova, Martinje, Gornji Senik, Čepinci (ta vas naprej) in Markovci. Teh pet vasi, ta polmesec tako tlorisno gledano je bila ena župnija. In s tem, da je včasih celo to se je tako prepletalo zdaj, če zgodovino seniške župnije gledam pa markovske, da je tu včasih več ljudi bilo, da je tu zidan zvonik bil v zgodovini nazaj, na Gornjem Seniku so pa imeli pokopališče in da so naredili najprej leseni zvonik. Ne zidani, to je pa že zidani bil .... Ta prostor se je potem razdelil, torej meja je razdelila ta prostor, župnija se je razdelila, torej iz podružnice je nastala župnija...Meja je ta trenutek resnice, tiste konkretne meje, ko se je meja naredila, je pa tu v teh ljudeh, to je pa neizbrisno znamenje naredila, ne. Tudi če ni bilo tiste železne zaveso, tudi če so odstranili tisto železno zaveso, ali pa tisto mejo fizično, ampak vedno ostala, ne. (TZ 2018).

Stoletnica priključitve Prekmurja k matični domovini (1919) je bila za slovensko državo praznik, za madžarsko pa prej žalni, komemorativni dan.²⁸ S slovenskega etnično-nacionalnega stališča je

meja »popravila« tisočletno »usodo Slovencev«, ki so »živel ločeno od matičnega slovenskega naroda« (Vratuša 2008a: 19), Madžarska pa je takrat zgubila približno dve tretjini ogrskega ozemlja razpadle monarhije in več kot tri milijone svojih etnično pisanih državljanov. Trianonska meja je območje današnjega Prekmurja, ki je bilo do takrat najzahodnejši del Translajtanijskega oziroma ogrskega dela monarhije in je mejilo na kronovino Štajersko, ločila od Zalske in Železne županije na Madžarskem. Tako je v novi madžarski državi ostalo devet slovenskih vasi z območja današnjega Slovenskega Porabja, v Avstriji osem slovenskih vasi, v Kraljevini SHS pa v okolici Lendave območje s prevladujočim deležem Madžarov.

Ne gre le za to, da se nova državna meja ni ujemala z etnično slovensko-madžarsko mejo, marveč je, po presoji zgodovinarjev, na dotlej etnično in konfesionalno pestrem območju za tam živeče ljudi prinesla »precejšen izgred« (Luthar 2008: 34), kar je učinek mej, katerih namen je sicer iz kaosa ustvariti red, pri tem pa se ustvarjajo nove dvoumnosti, izjeme in kršitve; v tem smislu gresta kaos in red z roko v roki (Pelkmans 2012: 270). Meja je tako spremenila »multi- in interkulturalno tradicijo tega prostora« in vpeljevala nove prakse razločevanja (Luthar 2008: 34), nove, drugačne identifikacije (Kosi 2018) ter vzdrževala ljudi v negotovosti glede njihove pripadnosti (Slavič 1935b).²⁹ Do takrat je bila ta predvsem teritorialna in v njej so se prepletale večnarodnost, večkulturalnost, večjezičnost in multikonfesionalnost. Poleg tega, da so bile z mejo kot politično-pravnim dejstvom povezane številne demografske, gospodarske in družbene spremembe, je državna meja posegla v kulturno krajino razmeroma enovitih geografskih in ekoloških razmer ter jo s politiko do obrobij in s spreminjajočimi se mejnimi režimi tudi spreminjala (Balázs idr. 2012, nav. v Ispán idr. 2018: 476; prim. Kozorog 2019b).³⁰ V tem primeru ni šlo za to, da bi bila meja »točka ali črta ločevanja ene kategorije od druge«, da bi torej institucionalizirala že dane razlike, marveč je ustvarila »razlike, ki jih prej ni bilo« (Newman 2011: 33). Razločena dela – prekmurski in porabski – sta se morala poslej orientirati drugače: k (matičnemu) slovenskemu oziroma (večinskemu) madžarskemu okolju. Prav tako si je morala Slovenija udomačiti Prekmurje kot »svoj« del (Vršič 2004).³¹ Tako s stališča obeh novih držav kakor s stališča ljudi sta

vzporedno tekla procesa prostorske, tj. teritorialne, in ideološke in družbene, tj. nacionalne socializacije – madžarizacije in (jugo) slovenizacije, ki sta se – po primordialističnem vzoru – opirala na skladnost oz. prekrivanje nacionalnosti ozemlja in tam živečih ljudi.

Administrativna teritorialna meja – tudi meja obeh novih držav z Avstrijo³² – je do danes ostala nespremenjena, v stoletju pa so se nekajkrat spremenili mejni režimi in posledično organizacija vsakdanjega življenja ljudi ob njej, podvržena učinkom razmejevanja, odmejevanja in ponovnega razmejevanja.³³

V nadomestilo za skope in zelo posredne spomine najin角度 govornikov na trianonsko mejo se opirava na nekaj zapisov iz sočasnega tiska. Ti pritrjujejo zgodovinopisnim ugotovitvam, da je trianonska meja vnesla precejšen nemir pri novih državnih oblasteh na Madžarskem, v Avstriji in Kraljevini SHS ter negotovost med ljudmi, ki so ostali na razdeljenih straneh meje.³⁴ Spoprijem z novim položajem ni bil lahek in kaže na posebno razmerje med mirovno pogodbo kot zavezujočim pravnim aktom in razmerami na območju, v katero je posegla nova meja. Ponazarja pa tudi, da ljudje državne politike ne sprejemajo pasivno, posebej pa ne vsi enako, zato pa država za svojo propagando spretno izkoristi razpoložljive medije, v tem primeru tisk.

Prekmurski glasnik je dobro leto po uveljavitvi nove meje poročal, da je meja, na kateri komisije postavljajo mejnike, dokončna, da jo je treba spoštovati in ne nasedati hujskačem, ki so »iz prirojene njim zlobe hujskali in rovarili národ v Prekmurji, češ, Prekmurje spádne nazáj pod Madžarsko. Národ že tak izmantran zdaj z edne, zdaj pálek z drúge madžarske stráni, je postao neverliv.« Četudi se je ljudem »na lejši i lübezni način« dopovedovalo, da Madžari ne bodo nikoli več gospodarili na tem območju, so raje poslušali »od Vogrov pláčane hujskače«, ki so ljudi tako zapeljali, da niso pravočasno zamenjali madžarskega »za dober jugoslovanski denar«, prav tako pa so motili razmejitveno komisijo pri postavljanju mejnikov. Poziv časnika je bil »Pamet je – žamet.«³⁵

Prekmurci so se sklicevali tudi na dejstvo, da so jugoslovanske čete nekdanjo avstro-ogrsko mejo prestopile že 12. avgusta 1919,

Zemljevid Slovenske krajine, ki ga je izdelal Matija Slavič in je bil predmet obravnave na mirovni konferenci (obj. Slavič 1999; Prekmurje v srcu 100 let, <https://www.prekmurjevsrcu.si/o-prikljucitvi>).

ki »ostane za to Zgodovinski dén«, odkar so »svobodni državljani« z državljanskimi dolžnostmi, med katere ne sodijo takšne pravice, da so počeli nekateri naši prekmurški bratje celo sanjati o lastni županiji [...], v šteroj bi potem samovoljno gospodarili in nás s tem spravili ešče na hujše stališče, kak smo bili v početku leta 1919. Ti naši bratje spozábili so se

celo tak daleč, da so počeli paktirati z našimi sovražniki Madžarji in madžaroni, ki komaj čakajo, da bi nás spravili pálek pod svoje gospodarstvo in z nami ešče grje ravnali, kak so ravnali pred našo osvoboditvijo, 12. avgustom leta 1919.³⁶

Da tudi madžarsko nezadovoljstvo ni mirovalo, je razvidno iz naslednjega poročila:

Granice Jugoslavije. Čujejo se glási, ka Madžari želežo nazáj dobiti Doljno Lendavo in ništerne vesnice okoli D. Lendave, zato pa nam Madžari dávlejo do Rábe in Monoštra celo ozemlje. Naša držáva je nej ščela o toga čüti, mi ščémo granice, kak v trianonskem kontraktuši napisano. Dolnja Lendava more naša ostáti, ár je to za nás gornje Prekmurce edina pot v svet po železnici. Pe tüdi Lendavčani sami neščejo pod Madžarski »žegen«. Opozárjamo našo vládo, naj nikak se ne gliha za Lendavo! Madžarska do Rábe in Monošter že ednok samo spádne k Jugosláviji, či je ne dobimo že zdaj pri razmejítvi.

Zapis o meji (Granice Jugoslavije. *Prekmurski glasnik* 2 (25), 4. 9. 1921: 3).

V formalnem smislu se je zdelo, da razmejitvena komisija »lájko poprávi granice, gde bi se delala krivica, a to samo, či Jugoslavija in Madžarska dovolita. Obej držávi moreta dovoliti, samo edna nej.«³⁷

Dokončna uveljavitev te meje se s tega stališča kaže kot proces, v katerem so bile udeležene oblasti, razmejitvena komisija, ki je na terenu v Prekmurju delovala do pozne jeseni leta 1921, in lokalni interesi ljudi. Po slednjih je spraševala tudi komisija. Na njeno željo je okrajno glavarstvo v Murški Soboti od županstev obmejnih občin zahtevalo odgovore na vprašanja, ki so se dotikala neposrednih interesov ljudi. Vprašalnik je spraševal o tem, ali vedo,

kje poteka meja; ali ima občina lastnino čez mejo (kje in koliko); ali meja preči ceste in poti; ali ima občina na svoji strani elektriko, vodovod, žage, mline; kje ima cerkev, pokopališče, šolo, bolnišnico; od kod pridobiva les za gradnjo in kurjavo; kam hodijo vaščani na sejme; kaj prodajajo in kaj kupujejo; ali ima kmečko ali delavsko zadrugo; kje ima sedež; koliko Madžarov in koliko Slovencev živi v občini; ali so Madžari priseljeni ali avtohtoni; od kdaj tod živijo Slovenci; kakšne vere so vaščani; ali meja moti lov in ribolov; itn.³⁸

Na drugi strani se je Madžarska še bolj kakor odločitvam o meji s Kraljevino SHS na njenem slovenskem odseku upirala prepustitvi Gradišćanske Avstriji. Ko so Avstrijci začeli zasedati to območje, so Madžari tod pustili svoje tolpe, ki so se spopadale z avstrijskimi žandarji,³⁹ preprečevale so prepustitev najzahodnejših krajev Ogrske Avstriji in zahtevale z njo novo pogodbo. Prekmurci so bili odločni: »Ne pomága nikše hujskanje, ár pogodba je pogodba, štera se mora izvršiti.«⁴⁰

V interesu Prekmurcev je tudi bilo, da se takoj uredi severna meja z Avstrijo, »da bode res odgovarjala narodnim, političnim, gospodarskim in stratešičnim zahtevam«; bila pa je povezana z odločitvijo o avstrijsko-madžarski meji, katere južna meja je bila reka Raba. Tako je Madžarom ostal »klin« med jugoslovansko severno mejo in Rabo,

širok kakih 8 do 10 km, dolg pa kakih 18 do 20 km. Ta meja je nenaravna, gospodarsko in stratešično pa nevzdržna. Radi tega zahtevamo, da se tudi ta kos izroči nam, tako da bode na severu skupna meja med Jugoslavijo in Nemško Avstrijo reka Raba.⁴¹

Svoj poseben interes v razmejitvenem procesu so izrazili tudi Slovenci, ki so ostali v Porabju na Madžarskem, namreč, da bi jih komisija, ki je obiskala tudi njihove kraje, vendarle priključila k Jugoslaviji, »ár so Slovenci in neščejo bivati v falirani Madžarski.« Iz kratke novice o njihovi želji je tudi razvidno, da so Prekmurci z njimi sočustvovali: »Žao nam je za té dobre in poštene Slovence, liki garantiramo njim, ka de tüdi njim ednok zasijalo sunce slobode v slobodni in demokratični Jugosláviji. Njih nigdár ne pozábimo!«⁴² Vendar je ostalo pri prvotni odločitvi.

Tudi ko je razmejitvena komisija končala svoje delo in so na konferenci v Parizu potrdili dokončne meje Prekmurja, so se med ljudmi med Budinci in Cankovo širile zastrašujoče novice, da so v Parizu sklenili,

da vse občine na tej meji spadajo k Austriji ter meja bode potok ki pride iz Kuzme ter teče skozi Slaveče, Motovilce, Cankovo. Ljudstvo je jako zbegano kajti bole se počutijo pri nas nego kje drugod.⁴³

Odlomki iz sočasnega tiska ponazarjajo razpoloženje, ki pa, kakor omenjeno v živem spominu ni zapustilo zaznavnih sledi, saj je generacija pričevalcev zapustila le svoje potomce. Ti so kaj več povedali o družinski zgodovini, v katerih so bili zakonci pogosto z druge strani, o težkih življenjskih razmerah, ki so ljudi silile k iskanju zaslužka s sezonskim delom in v izseljenstvu, pa tudi z nelegalnim tihotapstvom (prim. Pšajd 2007; Sedar 2018).

Če za danes velja, da se pripovedovanje ljudi poustvarja s posredništvom sodobnih medijev, posebej tiska, radia in televizije, je bilo pred slabimi tremi desetletji še živo ustno izročilo o obdobju pred 1. svetovno vojno, ko sta bila današnje Porabje in Prekmurje še enovita Slovenska krajina v ogrskem delu Avstro-Ogrske (Ravnik 1999: 333). Za nakazane identifikacijske zadrege Prekmurcev je bilo mogoče pred nekaj desetletji še dobiti na terenu kako živo pričevanje, na primer, »da se je bilo v Kraljevini SHS 'težko navaditi na to, da smo sedaj Slovenci, in ko smo se na to navadili, bi naj ponovno postali Madžari'« (Brumen 1992: 20).⁴⁴ Markovce in še nekaj drugih vasi (Čepinci, Budinci, Dolenci) na severnem Goričkem je trianonska meja odrezala od njihovega zaledja, Porabja, kjer so trgovali, se poročali, se obiskovali, praznovali, se skratka počutili doma, saj so na Gornjem Seniku, v Števanovcih, Andovcih, Verici in Ritkarovcih govorili isti jezik in bili katoličani. Četudi so Goričanci komaj razumeli slovenski jezik in so bili nezaupljivi do nove države, so bili Madžarom nenaklonjeni, niso se imeli za Madžare in tudi niso sprejemali poimenovanja Vend (nav. delo: 21).

Ne le v verskem pogledu, ampak tudi drugače so ljudje iz severnih vasi Goriškega zgodovinsko gravitirali proti Madžarski in Avstriji:

Naše področje [je bilo] bolj vezano na Gornji Senik in Monošter. Dolga desetletja je bilo tak, da je bilo geografsko bliže, pa tudi navezava pa vse skupaj večja. Ljudje so hodili na Gornji Senik k maši... (TZ 2018)

Vse je bla povezava na to stran. Tudi če so šli v kakšen urad ali kar koli, so šli v Monošter ali pa v Jennersdorf, recimo zdravnika iskat, takrat so šli sem, ne pa v Mursko Soboto. [...] Meja je bila, je bil tud nek režim, ampak eni se tega niso držali. Niso bili navajeni, da se ne sme iti čez, recmo v gozd al pa v trgovino. (TZ 2018)

Če so šli brez dokumentov, »pa so imeli težave. So jih potem orožniki ali, ne vem, kaj so bili, neke vrste cariniki. Ja, madžarska država pač [je imela svoj režim],⁴⁵ Jugoslavija tudi, seveda. In so zraven tega imeli težave, ne. ... Kazen plačat...« (TZ 2018). Madžarski vojaki so seniške farane večkrat zaprli in oglobili. In v *Novinah* je leta 1922 ostalo zapisano: »Kak se vidi, Vogri več ne marajo za nas, moremo zato biti vsi verni Jugoslovani« (nav. v Kozar 2017: 25).

Nadzor meje je prizadel prej običajne komunikacije (sorodstvene, gospodarske, na verskem področju) med prebivalci ob meji. Bil je zelo oster, kar je razvidno iz naslednjega poročila z jugoslovanske strani:

G. civilni komisar v M. Soboti z dogovorom vojaške oblasti odredi sledeče: Prestop prek dem. črte se dovoli *izključno samo posestnikom, ki majo na obeh strani dem. črte svoje zemljišča in samo zavoljo obdelavanja teh zemljišč*. Prehod se pa dopusti samo na mestah, štera vojaška oblast določi. Lastniki zemljišč na obeh strani granice morejo meti *potrdila vödana od občinskih uradov, potrjena od pristojne orožniške postaje in od civ. komisara*, v D. Lendavi od namestnika civ. kom., v šteri potrdilah more točno biti zapisano, kelko ma tü in onstran dem. črte zemlje.

Ta potrdila se morejo potem vidirati od strani komande v M. Soboti ali D. Lendavi od namestnika civ. kom., v šteri potrdilah more točno biti zapisano, kelko ma tü in onstran dem. črte zemlje.

Drüгим osebam je dovoljen prehod na Madžarsko samo prek Gyékényeša, v Nemško Austrijo pa samo prek Špilja. Samo v slučajih smrti ali bolezni, ki pa morejo biti dokumentárično dokazani, se morejo izjemoma dati in vidirati potni listi.⁴⁶

Izjave ljudi o dogajanju ob meji so povedne, ker razkrivajo, »da se nekatere reči lahko zgodijo le ob meji« (Donnan in Wilson 1999: 4): *»Za tisto prvo obdobje, ne vem, pred drugo svetovno vojno, bolj težko kaj povem. So bile, ne vem, kolikor sem slišal starejše, so bile tihotapske poti, tudi razne take stvari čez mejo, ki se pač ob meji dogajajo«* (TZ 2018). Pa tudi: *»črn trg je cvetel. Jajca so zbirali, pa tobak, pa take stvari, pač. Bila pa je mejna kontrola. ... Finančna uprava. ... Ampak ljudje so, kakor danes, pač na vse načine probali, pa vmes so seveda imeli težave«* (TZ 2018).

O meji sta zanimivi izjavi, da *»takrat še ni bilo meje. Ljudje so lahko hodili sem in tja,«* potem pa so mejo zaprli⁴⁷ (TZ 2018). Pred 2. svetovno vojno je bilo še veliko mešanih zakonov med Porabci in Goričanci, od katerih se je eden od zakoncev preselil na drugo stran, ker *»[t]akrat še ni bilo meje«*, potem je bilo konec takšnih porok in vsi tisti, ki so se poročili na Madžarsko, se po vojni niso mogli vrniti (TZ 2018).

Ocena o prepustnosti meje pred 2. svetovno vojno je v tem primeru presejana skoz povojno izkušnjo, ko je bila meja res neprepustna. Čeprav je pred vojno deloval razmeroma strog mejni režim kot uresničitev »klasifikacijskih sistemov in prakse znanja, ki določajo prostor, kjer lahko ljudje živijo in se gibljejo« (Green 2013: 355) – in v tem primeru so predpisani dokumenti omogočali legalne prehode čez mejo –, se s perspektive poznejše izkušnje »druge« meje – meje po letu 1948 – zdi, kakor da meje prej ni bilo. To je bilo povezano s posebnimi tehnikami, ki so v rabi »za dejansko postavitev, ohranjanje, nadzor« (prav tam). Sem sodijo potne listine, dovolilnice, birokratski in pravni postopki, nadzorne tehnike in upravljanje mejnih režimov. Po njihovi rabi in učinkovitosti se meri uspešnost nadzora krajev in prostorskih praks. In po tem sta bili predvojna in povojna meja neprimerljivi.

Vsakdanjost po Trianonu

Prebivalci na območju današnjega Prekmurja in Porabja so delili skupno usodo v avstro-ogrski monarhiji vse do konca 1. svetovne vojne. Po mirovni pogodbi, podpisani 4. julija 1920 v palači Grand Trianon v Versaillesu pri Parizu, je devet slovenskih naselij s pretežno slovenskim prebivalstvom v okolici Monoštra/Szentgotthárd ostalo na Madžarskem. V vaseh Dólnji Seník/Alsószölnök, Górnji Seník/Felsőszölnök, Štévanovci/Apátistvánfalva, Otkovci/Börgölin, Balázsfalu, Ujbalázsfalva (od leta 1937 spadajo pod Števanovce), Sakalovci/Szakonyfalu, Ándovci/Orfalu, Vérice/Permise, Rítkarovci/Ritkaháza in Slovénka vés/Rábatótfalu⁴⁸ je po popisu iz leta 1920 živelo 4988 ljudi, število izrečenih po vendskem (slovenskem) maternem jeziku je bilo 4166 (Az 1920. évi népszámlálás, 1923). Druga naselja Slovenske krajine so bila priključena Kraljevini SHS. Osem vasi – Modinci, Svetica, Ženavci, Stankovci, Sveti Martin, Dobra, Grič in Velika –, ki so bile zgodovinsko prav tako večinsko slovenske, je bilo dodeljenih Avstriji (Maučec in Novak 1945: 11).

Trianonska mirovna pogodba med antantnimi silami in Madžarsko je določila današnjo mejno črto, pri čemer so pri razmejitvi upoštevali načelo razvodnice med Rabo in Muro na gornjem Goričkem. Poznano je, da so imele odločilni vpliv na potek trianonske meje Združene države Amerike. Geograf dr. Douglas W. Johnson, profesor s kolumbijske univerze, je bil vodilni ameriški izvedenec Teritorialne komisije za razmejitvena vprašanja in je na mirovni konferenci v Parizu deloval v več komisijah za rešitev mejnih vprašanj med Avstrijo, Madžarsko, Italijo in Kraljevino SHS (Živojinović 2017: 220). Johnson je zagovarjal ozemeljske interese Kraljevine SHS in se ni oziral na nacionalna vprašanja. Posledica tega stališča je tudi priključitev območja okoli Lendave, z večinskim madžarskim prebivalstvom, h Kraljevini SHS, ne pa tudi Monoštra s porabsko-prekmursko okolico (Josipovič 2016: 23). Želja Slovencev v okolici Monoštra, da bi jih priključili h Kraljevini SHS, kljub prizadevanju jugoslovanske delegacije, posebej Matije Slaviča (1935b, 1999), na pariški mirovni konferenci ni bila uslišana. S tem je bilo konec enotnosti Slovenske krajine, začel se je ločen gospodarski, politični in narodni razvoj Prekmurja in Porabja.

Odločitev o meji je zaobšla, rečeno po Foucaultu, »nacionalni red reči«, ki sledi logiki, da so ljudje iste narodnosti povezani na enem teritoriju (Malkki 1992; Green 2012a: 576) in se po določitvi meje znajdejo na napačni strani. Nova meja je namreč ustvarila etnični manjšini na obeh straneh meje: madžarsko v Prekmurju in slovensko v Porabju (Slovenci so tu prej imeli status večinskega naroda). Po podatkih popisa iz leta 1921 je na območju Prekmurja živelo 74.383 Slovencev in 14.064 Madžarov. Madžari so bili strnjeno naseljeni v skrajnem vzhodnem delu Prekmurja, v dolnjelendavskem okraju ter v obmejnem predelu Goriškega v murskosoboškem okraju. Trianonska pogodba je s posebnimi določili sicer zagotovila prebivalcem madžarske narodnosti v Prekmurju in slovenske narodnosti v Porabju določeno zaščito, kljub temu pa se je njihov položaj postopno slabšal, predvsem na gospodarskem, kulturnem in tudi na jezikovnem področju.

Prekmurje

Po združitvi z matično Slovenijo se je za prekmurske Slovence začelo novo obdobje. Politično in gospodarsko življenje je bilo še nekaj časa po vojni pod močnim madžarskim vplivom (Fujs 1992). Novi oblasti je najbolj nasprotovalo madžarsko prebivalstvo ob vzhodni meji in Lendavi ter velik del meščanstva, uradnikov in protestantskih duhovnikov. Slednji naj bi še zagovarjali stališče, da med Muro in Rabo živijo »Vendi, Vendslovenci«, ki si ne želijo združitve z osrednjimi Slovenci (Vrbnjak 2007: 105). Za to je bilo več vzrokov. Njihov prednostni položaj je bil omajan na vseh področjih. Pojavile so se gospodarske težave (splošno pomanjkanje, občutno zvišanje cen, ukinitve sezonskega zaposlovanja v notranjosti Madžarske), ni bilo železniške povezave z osrednjo Slovenijo,⁴⁹ z novo upravo so prišle nove navade, novi uradniki, učitelji; ti so uporabljali in uveljavljali slovenski knjižni jezik, ki je tekmoval s prekmurskimi govori in so ga Prekmurci slabo razumeli, saj so bili poprejšnji sorodstveni, trgovski in izobraženski stiki omejeni na Štajersko (Koštric 2011: 30–31).

Za medvojni čas so značilne tudi demografske spremembe: v Prekmurje so načrtno naseljevali primorske Slovence in Istrane, kar je sprožilo odpor pri domačem prebivalstvu (Kovács 2013: 187-190;

Lokar 2014). Podobno kakor slovenska manjšina na Madžarskem so bili tudi Madžari v Prekmurju nekakšni drugorazredni državljani: »Njihovo število je opazno upadlo, ker so bili podvrženi 'statistični asimilaciji' in ker so bili izključeni iz agrarnih reform, kar je mnoge spodbudilo k izselitvi« (Kosi 2018: 100; več Kovács 2006, 2007).

Industrija se je razvijala zelo počasi oziroma je pred 2. svetovno vojno pravzaprav ni bilo (Šarf 1988: 88–89; Lorenčič 2019: 68). Agrarna reforma zaradi nedosledne izvedbe ni v celoti izpolnila pričakovanj kmečkega prebivalstva v Prekmurju (Kovács 2007).

Nova meja je sicer upoštevala katastrske meje, ni pa upoštevala zemljišč, predvsem gozdov, ki so jih imeli lastniki na eni in drugi strani meje (Kozar 2017: 24). Zaradi pomanjkanja delovnih mest so mnogi še naprej hodili na sezonsko delo v Slavonijo in Vojvodino, veliko se jih je tudi izselilo v Ameriko z mislijo, da se bodo vrnil, a so ostali za vedno. V 30. letih se je val izseljevanja usmeril v Francijo, kamor naj bi se med letoma 1929 in 1937 iz Prekmurja izselilo več ko 17 tisoč ljudi (nav. delo: 32).⁵⁰

K položaju, ko je število zaposlenih v tujini preseгло število doma zaposlenih, so prispevale tudi šibke komunikacije: prekinjena je bila železniška povezava z Madžarske prek Hodoša in ugodne komunikacijske poti, ki bi lahko pospešile gospodarski razvoj, »so križale politične in državne meje in tako ovirale pretok,« kar je pustilo posledice ne le v Prekmurju, temveč tudi na Gradiščanskem, v Porabju in Őrségu (Fujs 2008: 26).

Porabje

Novonastali položaj po uveljavitvi trianonske meje je prinesel preoblikovanje javne uprave na Madžarskem. Po letu 1920 je v nekdanjem monoštorskem okraju od prejšnjih 80 vasi ostalo v okviru Madžarske 37 (Kozar-Mukič 1984: 15). Priključene so bile še tri (Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér), ki so prej spadale v murskosoboški okraj. Zaradi priključitve omenjenih vasi h Kraljevini SHS in Avstriji so bili preoblikovani tudi notariati (prav tam).

Spremembe v cerkveni upravi so otežile oziroma pretrgale ustaljeno versko življenje obmejnih prebivalcev. Gornjeseniška župnija je izgubila tri podružnice (Markovce, Trdkovo in Čepince), pridobila pa Ritkarovce, ki so pred letom 1920 spadali v župnijo

v Velikih Dolencih (Kozar-Mukič 1984: 16-17). Reorganizacija je prizadela vernike na obeh straneh meje: tiste z Goričkega (Trdkova, Martinje), ki so prej sodili v gornjeseniško župnijo, so po letu 1920 priključili novi župniji v Gornjih Petrovcih. Nova meja je od župnišča v Dobrovniku odtrgala tudi štiri vasi Hetésa⁵¹ (Bödeháza, Gáborjánháza, Szijártóháza in Zalasombatfa), ki so ostala na Madžarskem (Göncz 2000: 61).

Prebivalcem Porabja je meja otežila, če že ne onemogočila, že utrjene povezave s trgovskimi središči v Prekmurju. Gospodarsko in prometno je bilo Porabje od nekdaj usmerjeno bolj na jug in zahod kakor pa na sever in vzhod (Maučec in Novak 1945: 8). Monošter je bil sedež okraja in upravno središče. Imel je tudi razvito industrijo, vendar se je razvoj mesta po razmejitvi ustavil, saj je bil večji del širše okolice, iz katere se je velik delež prebivalcev zaposloval v monoštrskih tovarnah, priključen h Kraljevini SHS in Avstriji. In Monošter kakor prej tudi zdaj ni imel vloge gospodarskega in zaposlitvenega središča. Majhne kmetije niso zadoščale za preživetje, tako da so se vrste sezoncev in izseljencev vse bolj daljšale. Sezonci iz Porabja so se v tem obdobju usmerjali zlasti na različna kmečka dela na posestva na zahodnem Madžarskem (Munda Hirnök 2003: 123–124), v manjšem obsegu v tujino.⁵² Ob strogem mejnem režimu je v letih med obema vojnama cvetelo tihotapstvo. V Porabju, posebej na Gornjem Seniku, so tihotapili predvsem dvolastniki zemljišč in brezposelni (Kozar-Mukič 2000: 95-96).

***

Druga svetovna vojna je izničila trianonsko mejo in območje je bilo upravno razdeljeno tako kakor pod Avstro-Ogrsko. Združenost Prekmurja z matičnim narodom, ki je trajala 22 let, je bila prekinjena. Madžari so ga ob začetku 2. svetovne vojne in razpadu Kraljevine Jugoslavije⁵³ leta 1941 ponovno zasedli; tja je madžarska vojska prišla 16. aprila 1941, ko so ji Nemci predali oblast le 10 dni po svoji zasedbi (Fujs 1991: 65). V Prekmurju se je okrepil madžarizacijski proces. Veliko žensk so takrat celo odpeljali na Madžarsko: *»vse ženske tule [...] so jih odpeljali tja in jih po družinah*

razdelili, da bi se bolj asimilirali», a so jih po nekaj mesecih, že pred koncem vojne, vrnili (TZ 2018).

Na začetku aprila 1945 je območje zasedla sovjetska Rdeča armada, že 8. aprila 1945 pa je v Prekmurje prispela tudi delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, ki je začela prevzemati oblast nad pokrajino (Perovšek 2016: 421–425). Delegacija SNOS je delo končala na začetku maja 1945, kar je pomagalo pri priključitvi Prekmurja k Demokratični federativni Jugoslaviji in matični Sloveniji. Pariška mirovna konferenca po 2. svetovni vojni ni spremenila trianonskih mej: Prekmurje je ostalo v novi jugoslovanski, Porabje pa v madžarski državi.

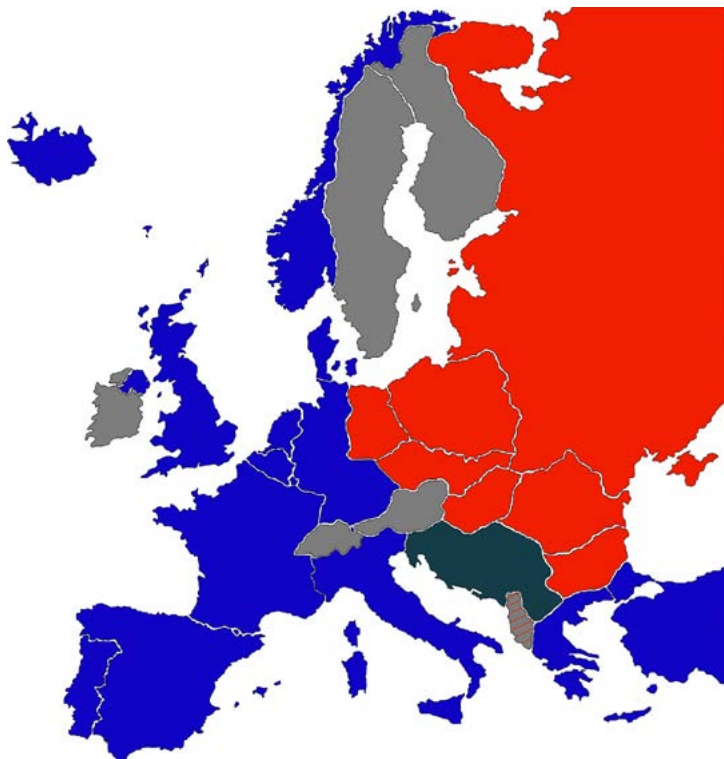
V povojni Evropi

Začasne meje Madžarske po 2. svetovni vojni je določilo premirje, ki so ga sklenili 20. januarja 1945 v Moskvi, mejne črte so ustrezale stanju 31. decembra 1937. Dogovor med zavezniki in začasno madžarsko vlado je Madžarski zagotovil staro trianonsko mejo, ki jo je naposled uzakonila mirovna pogodba v Parizu 10. februarja 1947. Po njenem podpisu so se odnosi Madžarske s sosedi izboljšali, kar je še posebej veljalo za Jugoslavijo: med državama sta bila leta 1947 podpisana kulturni sporazum in Sporazum o prijateljstvu, sodelovanju in vzajemni pomoči.

Stiki prebivalcev ob meji so bili dokaj nemoteni, dvolastnikom so vzajemno zagotovili prestopne dokumente, da so lahko obdelovali zemljo na drugi strani (Stipkovits 1994).

Že leta 1948 pa so bile zaradi resolucije Informbiroja prekinjene vse povezave med Jugoslavijo in drugimi vzhodnimi državami. Z madžarske strani se je krepila protijugoslovanska sovražnost, sledili so vojaški incidenti in provokacije na meji. Sovražno razmerje se je materializiralo v postavitvi bodeče žice in drugih ovir, za katere se je utrdila oznaka železna zavesa. Izraz se je uveljavil po govoru angleškega premiera Winstona Churchilla v ZDA leta 1946, čeprav je bil v rabi že prej, in je med hladno vojno označeval politično, ideološko, vojaško in fizično neprehodno mejo med Evropo pod vplivom Sovjetske zveze (komunistični svet) in drugimi (kapitalističnimi)

državami na njenem zahodu. Njen glavni namen je bilo zavarovanje t. i. vzhodnega bloka od zahodnega, kapitalističnega dela Evrope, oziroma »teritorializacija komunizma«, kakor sta to poimenovali Sophie Cœuré in Sabine Dullin (2007). Potekala je od Severnega do Črnega morja, na zahodni strani pa do Jadranskega morja. Zaradi nasprotij in tekmištva med političnima sistemoma in zaščito pred jedrsko vojno je ta meja veljala za stabilno in tabuizirano v smislu, da se desetletja o njej ni govorilo. Poleg tega je Tatiana Zhurzhenko (2011: 66) opozorila, da je »hiper-stabilnost mejnih struktur« vzdrževala tudi politika spomina – na Vzhodu je šlo za »očiščen spomin«, ker so bili nezaželeni spomini utišani, potlačeni,

Potek železne zaves v povojni Evropi (Wikimedia Commons).

na Zahodu pa za selektivno pozabo, v kateri so bili izključeni mrtvi, da bi se vse moči usmerile v rekonstrukcijo življenja; Vzhod je slavil svoj antifašizem in molčal o stalinističnem nasilju, Zahod pa je slavil odpor in močal o kolaboraciji z nacisti.

Madžarska se je z železno zaveso strogo razmejila od Jugoslavije in Avstrije (Gráfik 2001: 17). Preprečevala je vdore od zunaj in hkrati zadrževala »svoje« ljudi v svojih mejah, kar je ena od pomembnih funkcij mej – namreč, da preprečujejo gibanje (Newman 2012: 249) –, vendar spet ne povsod enako: ponekod prehod sploh ni bil mogoč, drugod je bila meja vendarle nekoliko prepustnejša, »red«, ki ga je ali naj bi ga ustvarjala, je bil tudi kršen. Ali, kakor je povedal najin sogovornik z Goričkega, »*kjer sta dve tak, dva različna sistema [...] Meja, kljub temu da je bila zaprta, je pa bila tudi živa po svoje. Vedno se da nekaj ..., bolj se išče luknja, da se nekaj iz tega...*« (TZ 2018).

Z neprepustnim režimom na meji so bile za leta dokončno pretrgane tudi utečene ekonomije in druge vzajemnosti med Prekmurci in Porabci. Postavitev meje je tako že drugič okrepila ločen in drugačen ekonomski, socialni in kulturni razvoj pokrajin ob meji, pa tudi predstavní svet ljudi ob njej.⁵⁴

Življenjske razmere v Prekmurju in Porabju

Ko je bilo v času med obema vojnama slovensko ozemlje na poti od kmečke k industrijski družbi, je Prekmurje ostalo najbolj agraren del banovine. Po podatkih iz popisa leta 1931 je bilo v 121 od 170 prekmurskih občin več kot 90 % kmečkega prebivalstva, v 55 od njih pa je bil ta odstotek celo višji od 95 % (Lorenčič 2019: 68). Tudi takoj po vojni je bilo Prekmurje še vedno povsem agrarna pokrajina. Nova gospodarska politika, ki je spodbujala razvoj industrije, je v to pokrajino prinesla predvsem gradbeno (opekarne), predelovalno (mlini za predelavo žitaric) (Rojht 2010: 43) in oblačilno industrijo (Mura) (Prinčič 2008). Za razvoj lendavskega območja je bilo pomembno odkritje naftnih polj v Petišovcih. Vzpon naftne industrije je občutno vplival ne le na razvoj občine, temveč celotnega Prekmurja (Šarf 1988: 92-95). V 60. letih sta se začela razvijati kovinska industrija in gradbeništvo (Kovács 2000: 40; Prinčič 2008).

Razvoj industrije je v 60. in 70. letih 20. stoletja pospešil notranjo migracijo prebivalcev z Goriškega in tudi z narodno mešanega območja: te migracije so v več primerih prerasle v trajno izselitev v Mursko Soboto ali v njeno bližino, pa tudi v druge kraje v državi. Obmejni prostor se je začel prazniti (Kovács 2016: 114). Poleg tega so se začeli Prekmurci kot zdomci ali *gastarbajterji* tudi legalno zaposlovali v Avstriji in Nemčiji.⁵⁵

V 80. letih 20. stoletja se je Prekmurje, po učinkih politike policentričnega razvoja, vendarle povzpelo na slovensko povprečje (Vratuša 2008b: 7), po letu 1990 pa so se negativni nasledki različnih prilagajanj tranzicijskim razmeram v samostojni državi kazali tudi v lokalnem gospodarstvu, kjer je usihala industrija (npr. tekstilna tovarna Mura, ki je zaposlovala več tisoč ljudi in omogočala preživetje številnim družinam; gl. Vodopivec 2021). Po večini kazalnikov ekonomskega in socialnega razvoja je Prekmurje spet zaostalo in je še danes med slabše razvitimi slovenskimi regijami (Prinčič 2008; Lorenčič 2019: 68).

Goričko je bilo, podobno kakor Porabje na Madžarskem, v državnem okviru obrobje, kar je še danes. Ker je gričevnata pokrajina, so imeli prebivalci v primerjavi z drugimi deli Prekmurja slabše razmere za kmetijske dejavnosti, pa vendar je ostala pretežno agrarna pokrajina z majhnimi in razdrobljenimi posestmi (Huber 2014: 172) in več možnostmi za živinorejo in sadjarstvo. In razmehroma številni še vedno, posebej zaradi poslabšanih gospodarskih razmer (propad industrije v Prekmurju) v tranzicijskem času, hodijo na delo v tujino, zlasti v Avstrijo (dnevna migracija, sezonska zaposlitev), kar prispeva k nazadovanju in staranju prebivalstva.

V Porabju so si Slovenci takoj po vojni na zborovanju v Martinju 3. junija 1945 znova neuspešno prizadevali, da bi ga priključili k Sloveniji (Maučec in Novak 1945: 24–26). Porabje je v strogem poinformbirojevskem režimu postalo povsem izolirano območje. Državni ukrepi so poslabšali ekonomsko-socialni položaj ljudi zaradi kolektivizacije po sovjetskem vzoru. V času Rákosijevega režima (1948–1956) so z uvedbo kmetijskih zadrug kmetom odvzeli zemljo in jih nasilno včlanjevali v zadruge (Munda Hirnök 2016: 95). Poleg tega so morali do oktobra leta 1956 določeno količino svojih

pridelkov prodati državi pod ceno, predpisane so bile obvezne dajatve poljščin, živine, mleka, perutnine, jajc, vina (Kozar-Mukić 2000: 56). Deželo ob meji so intenzivno varovali organi državne varnosti in policije, ki so izvajali različne pritiske na prebivalstvo, med drugim je prišlo tudi do izгона ljudi oziroma deportacij porabskih družin v delovna taborišča v notranjosti Madžarske v letih 1950–1953. Njihov namen je bilo čiščenje obmejnega pasu potencialnih sovražnikov režima (Munda Hirnök 2013), kar je ob mejah širše poznana praksa – namreč, da se odstrani tiste, ki so ali utegnejo biti bolj zagledani čez mejo kakor proti državnemu središču (Newman 2011: 37) in so, navsezadnje, »nevarni tujci«. Tako ne preseneča, da se je v letih pod Rákosijsjevo oblastjo zaradi slabih življenjskih razmer in strahu pred politično represijo z obmejnega območja veliko ljudi tudi ilegalno izselilo, še zlasti po zatrtju madžarske vstaje leta 1956 (Kovács 2011: 78). Na nižanje števila prebivalcev v Porabju so vplivale tudi notranje selitve v mejah Madžarske.

Socialistično gospodarstvo in družbena ureditev nista dopuščali skoraj nobene iniciative. Razvojni načrti Madžarske so obmejno območje povsem zaobšli. Porabje zaradi skromnih naravnih virov ni bilo vključeno v državne projekte, država ga je pustila kot gozdno območje, postalo je nekakšen gozdni rezervat, kar se danes kaže kot prednost, ki jo skuša kapitalizirati tudi kot zaščiteno območje neokrnjene narave, primerno za ekološko kmetovanje in turistično ponudbo. Posledice madžarske regionalne politike so se kazale v tem, da je obmejni prostor postal dejansko pravi gospodarski mrtvi kot, ki se je posledično tudi demografsko izčrpal.

Obrobnost čezmejnega območja je torej ostajala stalnica, ki jo je mogoče pojasniti z ugotovitvijo raziskav ob slovensko-italijansko-avstrijski meji: namreč, da država upravlja z okoljem, ki ga v resnici ne pozna.⁵⁶ Za slovensko-madžarsko obmejno krajino je mogoče reči, da sta državi začeli odkrivati njene resurse šele v zadnjem času in to pod vplivom evropske regionalne in okoljsko vzdržne, »zelene« politike.⁵⁷

Ob železni zavesi

Po štiriletni medvojni zasedbi Prekmurja je obveljala trianonska meja. Začasna madžarska nacionalna vlada je poleg vojske že

februarja 1945 organizirala Službo za obmejni nadzor zaradi kriminala in tihotapljenja.⁵⁸ Če so domačini na jugoslovanski strani sprva menili, da meja ni bila strogo zastražena,⁵⁹ se je »v poznejših letih [...] položaj celo dramatično poslabšal« (Kozar 2017: 40). Po sporu med Titom in Stalinom se je »poslabšal« najprej v povsem vidnem, fizičnem smislu:

so pa Madžari, tudi po ruskem diktatu, popolnoma zaprli mejo. Posekali so gozd ob celotni meji, preorali nekaj metrov širok pas in ga vedno znova obnavljali, da bi takoj videli vsako sled, če bi kdo prekoračil mejo. Ta preorani pas so za plačilo pomagali rahljati in okopavati tudi ljudje z Gornjega Senika, saj vojska sama tega ne bi zmogla. Ob tem so postavili stražne stolpe, s katerih so neprestano nadzirali celotno mejo. [...] Seveda tudi naša [jugoslovanska] vojska ni stala križem rok. Redno so kontrolirali celotno mejo in v ta namen imeli speljano pot približno sto metrov od meje. V ta stometrski pas so domačini lahko vstopili samo s posebno dovolilnico. (Kozar 2017: 42–43)

Številne različice pripovedi najinih sogovornikov konkretizirajo navedeni sumarični opis. Ob z obeh strani povsem zaprti meji je pomembno predvsem dejstvo, da mejna režima na madžarski in jugoslovanski strani nista bila enaka⁶⁰ in pritrjuje opažanju, da je treba na mejne režime in načine, kako moč države dejansko deluje na meji, pogledati z vidika lokalnih praks, učinkov in pomenov meje (Wilson in Donnan 1998a: 3). Režima sta se ločila po obsegu mejnega pasu, strogosti nadzora, nadzorovanju gibanja in ukrepah ob prekrških: »Oni so tudi hodili mimo, samo naši niso bili tako nevarni. Naš [Jugoslovan], če te je videl, ni streljal. Madžari pa, ah!« (TR 2018).

Spomini z Goriškega

Po vojni pa spet nazaj meja, ampak ne takoj čisto zaprta. Šele ko je bil tisti zloglasni Informbiro, takrat pa se je popolnoma zaprla in tudi režim je bil tak, da tudi mejnega prehoda ni bilo več, čisto nič. Ogromno vojske je bilo, z obeh strani. [...] Tudi mine so bile nekaj časa. Pa še ko sva midva ... v 80-ih [šla], je bil ta 100-metrski pas, ... kjer je imela jugoslovanska

vojska svojo pot, ... Če si šel v ta pas, saj nisi smel, razen če si imel tam gozd, ... si moral imet dovolilnico, če ne, so te odpravli na karavlo, pa si plačal kazen. (TZ 2018)

Dovolilnica je bila najpomembnejši dokument, s katerim so se ljudje ognili težavam, vojakom jih je le bilo treba pokazati. So jih pa včasih za delo na zemlji ali nabiranje gob pozabili. Posledično so imeli nevšečnosti, ker jih jugoslovanski vojaki niso poznali, so jih privedli v karavlo, opozorili na prekršek, nato pa jih je vodnik karavle, ki je poznal domačine, izpustil brez kazni (TZ 2018).

Včasih se ni zgodilo nič, posebej ker so se ljudje in vojaki – ti so bili sicer v večini iz Bosne, Makedonije, Slovencev je bilo malo – sčasoma spoznali (TZ 2018), da je ostalo le pri opominu, brez kazni, kdaj drugič so prestopki posredovali sodniku za prekrške. Na vojake na jugoslovanski strani ljudje v splošnem nimajo zelo slabih spominov. Vse je bilo odvisno od komandanta karavle: *»Če je bil vodnik dober, so bili tudi vojaki dobri.«* Včasih so celo pomagali domačinom pri delu v gozdu in na zemlji. *»In nikoli nismo zapirali hiše, imeli smo občutek varnosti«* (TZ 2018).

Odrasli in starejši niso kar takoj razumeli značaja te meje: *»za njih je bilo zaprtje meje po vojni težko razumljivo, zato so hodili čez ilegalno, to pa je bilo nevarno«* (TZ 2018). Nekateri so vztrajali pri ustaljenih praksah, najpogosteje so obiskovali sorodnike. Na poti so se skrivali, da jih vojaki ne bi zalotili, vendar so domačini sčasoma tudi zelo dobro spoznali njihove poti: *»Točno so znali, na minuto, kdaj so šli graničarji mimo«* (TZ 2018). Natančna poučenost o njihovem gibanju je bil eden od elementov preskušanja trdnosti mejnega režima.

Ilegalni prehodi prek zastražene meje so bili pogosti tudi še v času, ko so sta bila v 60. in 70. letih odprta mejna prehoda prek Dolge vasi in Hodoša, vendar sta bila za Goričance daleč. Še naprej so skrivaj hodili obiskovat sorodnike v bližnje porabske vasi, kdaj pozneje so šli tudi v kako trgovino ali gostilno, so pa tudi tihotapili. O tem, kaj so nosili na drugo stran, se ne ve, ker je bila to skrivnost, o kateri v družinah niso govorili.⁶¹ Vedo pa povedati, da so z druge strani Madžari tihotapili tobak in sladkor (TZ 2018). Mejni pas so enkrat ali večkrat na leto zorali, *»na dva tedna pa se je to zgrabljalo, da bi se videlo, če bi kdo hotel ilegalno*

prečkati mejo [...] ljudje so naredili, da so šli rikverc, ker potem se je tako videlo, kot da bi nekdo iz tiste strani [madžarske] prišel, ljudje so se znašli» (TZ 2018).

Če so Goričanci želeli na Madžarsko, so po odprtju mejnega prehoda hodili čez Hodoš, če pa so bili namenjeni v Porabje, je bila to zelo dolga in strogo nadzorovana pot. Vstop na Madžarsko je bil povezan z obvezno menjavo denarja – to niso bili jugoslovanski dinarji, temveč tuja valuta, večinoma avstrijski šilingi. Prehod čez Hodoš je pot v Porabje podaljšal ne le zaradi povečane razdalje, temveč tudi zaradi številnih nadležnih kontrol na madžarskem ozemlju (TZ 2018).

V 70. in 80. letih je bil poleg družinskih vezi motiv za obisk Madžarske tudi nakupovanje. Cene nekaterih dobrin (npr. sir) so bile takrat tam precej nižje.

Zaprto mejo so ljudje sčasoma ponotranjili, posebej tisti, ki so se v to zaprtost rodili:

Odraščal sem tu čisto pri meji, v pasu, nekem 200-metrskem pasu, ampak smo bili nekako tako vzgojeni, da v tistem pasu, da v tisto smer se ne gleda, se ne hodi [...], niti ne pomisli, da je tam drug svet, opozorjeni [smo bili] na to, da je tam pač tudi fizična ovira, da so tam vojaki, ne. [...] Smo odraščali pravzaprav precej dolgo v tem enem getu oziroma v eno stran smo bili čisto zaprti. [...] ni bilo ne cest takrat, niti prevoznih sredstev, [...] poleg tega je bila ena stran čisto zaprta. Tak smo [imeli] eno specifično mladost. (TZ 2018)

Spomini iz Porabja

Tam pri meji, v vasi, kako naj povem, ni bilo lahko [...] Mi smo se malo bali vojakov, ker so bili poleg meje, so stražili mejo, hodili so po cesti tam spodaj. [...] Tisti občutek, da nas nadzorujejo [...]. Na začetku in na koncu [vasi] je stal po en vojak. Iz katere koli smeri smo prišli v vas, so nas ustavili. (TZ 2018)

»Blizu konkretne državne meje itak nismo smeli. Tam je bilo vse zorano, žica pa kaj jaz vem, potem še mine⁶² (TZ 2018); te so »gor pobrali« na začetku 60. let.

»[B]ile so težke razmere, poleg tega še žica potegnjena, mine so dojsklali, drout potegnoli, 56. leta gor poubrali. Še gnesden se vidi, kak so pri meji šanci skopani bili« (Sedar 2018: 24).

Navedeno ponazarjaja razlike med mejnima režimoma na madžarski in jugoslovanski strani. A ne le to, te in številne druge pripovedi o omejitvah ali prepovedi gibanja so najbolj ranile to, kar je ljudem najbližje – družino in dom. Dogodek, povzet v naslednjih navedkih, je – kakor tudi še nekateri drugi – pridobil skoraj kanonični status v porabski naraciji ali recitaciji o meji (Green 2012b), saj ga nisva slišali le od potomke, temveč so ga omenjali tudi drugi sogovorniki in sogovornice. Takšne pripovedi v prihodnost poganjata njihov čustveni izraz in učinek.

Ko je babičina mama umrla v Markovcih, je niso pustili nazaj domov v Markovce. Ona je doma v Andovcih slišala, ko so njeni mami zvonili v markovski cerkvi in je doma jokala in je poslušala, da njeno mamo pokopavajo. [...]
Niso je pustili domov. (TZ 2018)

Gornjeseničan Terplan, ki je pobegnil na Goričko, ni mogel na pogreb mame na Gornji Senik (TZ 2018)

Ureditev obmejnega pasu je zelo natančno popisana in ponazorjena v t. i. muzeju železne zavese v Števanovcih.⁶³

Leta 1950 so na tej meji namestili tehnične ovire iz bo-deče žice, med žične ograje pa so postavili 10 metrov široko minsko polje in varovalni pas. Na podlagi uredbe št. 16/1950 IV. glavnega oddelka Ministrstva za notranje zadeve so od 20. junija 1950 na meji z Jugoslavijo uredili 15 kilometrov široko obmejno cono. Enake ukrepe so od 1. septembra 1952 z uredbo št. 0390/1952 razširili tudi na avstrijsko mejo. Znotraj mejnih con so določili 2 km širok pas ostrejšega nadzora in znotraj tega so določili od 50 do 500 metrov širok obmejni pas. V določene cone in pasove so lahko vstopili le s pisnimi dovolilnicami policije ali službe za obmejni nadzor, v 50-metrskem pasu so se lahko zadrževali le stražniki. Poostitve so povzročile precejšnjo napetost med obmejnimi prebivalci. Slabe razmere v vodstvu partije in države ter vzdušje stalnega sumničenja

sta vplivala tudi na delo Službe za obmejni nadzor. (Határőr Emlékhely Apátistvánfalva, razstavni pano V04)

Tudi pripovedovalci so omenjali najprej 15-kilometrski obseg obmejnega pasu in v njem še različne pasove glede na oddaljenost od meje. Meja torej ni bila samo z Jugoslavijo in Avstrijo, meje so bile v samem Porabju in na vsem njegovem obrobju (TZ 2014). Na Gornjem Seniku, na primer, je bila sprva mejna žica z Avstrijo predvidena kar sredi vasi, vendar so morale oblasti zaradi težavnega terena in nasprotovanja vaščanov opustiti prvotni načrt. So pa vaščani ostali podvrženi strogemu nadzoru pri prehajanju med deli vasi (TZ 2018).

Za vsakdanje gibanje po območju so bile potrebne dovolilnice. Dovolilnice, ki so jih morali ljudje imeti vedno pri sebi, če si niso želeli nevšečnosti, je bilo več vrst: nekatere so bile potrdilo, da človek živi ob meji, in so jih potrjevali enkrat letno. Listek z rdečim pasom je bil, na primer, službena prepustnica (TZ 2014). Sogovornik z Gornjega Senika, ki je študiral v Győru, je za obisk domače vasi potreboval kar pet različnih dovoljenj (TZ 2018 MR). Dovolilnice so potrebovali za delo na zemlji ali v gozdu v bližini meje, potrditi jih je bilo treba dnevno ali tedensko (TZ 2014). »Prejk meje nej bilou sloboudno iti, bilou zagrajeno. Kda smo v gouško šli tej najprlej v Števanovce po paper trbelo iti« (Sedar 2018: 39). Za ljudi je bilo to *»takrat normalno. To, da so tam stali graničarji in so nas vedno kontrolirali in da smo morali izročiti dovolilnice, ker če tega ne bi naredili, bi nastal velik problem«* (TZ 2018). *»Ja, vsi, ki smo ob tem obmejnem pasu živeli, smo imeli tiste dovolilnice, ne. Tudi domačini, ne. In to si moral imeti zmeraj pri sebi, ne, ker so te lahko kontrolirali«* (TZ 2014).

Na madžarski strani so preorano zemljišče ob meji pod nadzorom vojakov pomagali »v brigadah« vzdrževati domačini, predvsem ženske, in so s tem tudi nekaj zaslužili. To je bila ob železni zavesi širše dokumentirana praksa, ki govori o načinih in obsegu vključevanja domačinov v vzdrževanje mej, razpeto med pahljačo možnosti – od prisile, nagrajevanja do bolj ali manj vsiljene samoodločitve posameznikov.⁶⁴ Slišali sva tudi, izrečeno z nekoliko nelagodja in utišano, da to ni bila edina praksa »sodelovanja«

Delavci v mejnem pasu pod nadzorom graničarja (arhiv Marije Kozar-Mukič, obj. Kozar-Mukič 2001: 80).

domačinov z oblastjo; iz konteksta je bilo razvidno, da so ovajali sokrajane, kar se je dogajalo tudi v drugih komunističnih državah (Oates-Indruchová in Blaive 2015: 657). Za to se je splošno vedelo, a se o tem ni govorilo.

Delo ob meji je bilo tudi priložnost, da so glasno izmenjali nekaj informacij z Gornjeseničani, ki so ilegalno prebežali v Avstrijo. To početje so pred vojaki opravičili z zvijačo, da neka ženska slabo sliši, saj vojaki niso razumeli slovensko (TZ 2018).⁶⁵

Prepovedano ni bilo zgolj kričati, temveč celo pogledovati čez mejo, tako je, na primer, ženski, ki si je to upala, vojak zaukazal, da tega ne sme početi. »Ona pa mu je odgovorila: 'A szemnek nincs határa' [Oči nimajo mej] (TZ 2018; prim. Pšajd 2007: 31, 113; Sedar 2018: 53). Tudi ta izjava je kanonična – v pripovedih se večkrat ponovi in lepo ponazarja moč represije in upor proti njej.

Ljudje so se, kakor vedno ob krizah in težavah, znašli. Marsikaj je bilo odvisno od odnosov, ki so jih imeli z vojsko oziroma graničarji: »Bili pa so tudi takšni, ki so nam pomagali. Imeli so prevozna sredstva, tovornjake, konje in so kmetom pomagali. Bili pa so tudi takšni, ki so bili zelo strogi.« Seveda pa so jih na hitro zamenjali, posebej ko se je komu posrečilo ilegalno prestopiti mejo. V 50.

letih in še pozneje je veliko Porabcev ušlo čez avstrijsko mejo: »In nobenega niso ujeli, hvala bogu. [...] In za to so kaznovali vojake, so jih zaprli [...] Mi smo seveda dobro vedeli, kje patrolirajo vojaki, kdaj se zamenjajo« (TZ 2018).

Graničarji so bili

iz drugih delov države, Madžarske. To pa zato, da ne bi poznali tukaj živečih ljudi, da ne bi imeli sorodnikov tukaj. [...] Večina je bila kolikor toliko v redu. Seveda jih je do neke mere motilo, da nas niso razumeli. [...] Na drugi strani so pa bile družine, kjer so se vojaki nonstop ustavljali, združevali, se pogovarjali. [...] Seveda pri teh družinah so bila [...] dekleta. (TZ 2018)

»Vojaki so živeli v kasarni mesece, leto, stike so imeli samo z vaščani. Normalno sobivanje je olajšalo življenje vojakom in vaščanom.«⁶⁶

Nasploh pa je bila opazna razlika med mejo z Avstrijo in z Jugoslavijo:

po letu '57, ne, se z jugoslovanske meje odstrani minsko polje. [...] Tito pa Kádár potem podpišeta pogodbo o prijateljstvu med Jugoslavijo in Madžarsko, ne, in potem vseeno to minsko polje se odstrani in ostane samo ta dvojna žica pa preorani pas. [...], avstrijska meja je vseeno bla še do '89 bolj strogo zavarovana. [...] To je bil en poseben sistem tudi, [...] in vseeno Jugoslavijo niso prištevali k kapitalističnim državam, ne. In malo bolj, malo bolj sproščeno je blo tam [...] že po letu '57. (TZ 2014)

Politični odnosi med Jugoslavijo in Madžarsko so se začeli izboljševati po letu 1956, ko je na Madžarskem prišel na oblast János Kádár. Z meje so postopno začeli odstranjevati bodečo žico in mine, kar pa še ni pomenilo, da bi lahko govorili o odprtejšem režimu; ta se je nakazal šele z odprtjem prvih dveh mednarodnih mejnih prehodov Dolga vas-Rédics (1966) in Hodoš-Bajánsénye (1977) (Munda Hirnök in Medvešek 2016: 94). Za porabske Slovence je bilo odprtje prehoda v Hodošu pomembno tudi za njihovo organizirano življenje. Čeprav takrat še niso imeli svojih organizacij,⁶⁷ so na podlagi meddržavnih sporazumov lahko

intenzivneje sodelovali s Slovenijo (oz. Jugoslavijo), posebej na kulturnem področju – prirejali so izobraževalne izlete po Sloveniji, pogosto so tam nastopale njihove folklorne in pevske skupine. To je značilno za čas družbenih in političnih sprememb v 70. in 80. letih 20. stoletja, ko je na Madžarskem prišlo do političnega popuščanja in tudi do prizadevanj za normalizacijo dvostranskih stikov na različnih področjih z Jugoslavijo (Slovenijo) in z Avstrijo. Osebne stike prebivalcev s Slovenijo sta še vedno omejevala oddaljenost mejnih prehodov in razmeroma strog mejni režim. Oteženo upravno in gospodarsko življenje obmejnih območij pa so poleg odprtih mednarodnih prehodov olajšali maloobmejni sporazumi (Gráfik 2001: 14-15).

Na Madžarskem je spremenjena ustava leta 1972 zagotovila slovenski manjšini vsaj formalno varstvo. Na jugoslovanski strani je bilo za manjšine uvedeno dvojezično šolstvo leta 1959, ustava SFRJ iz leta 1974 pa je med drugim uzakonila spoznanje, da so avtohtone narodne skupnosti v Sloveniji državnotvorni subjekti, da je njihov jezik na narodno mešanem območju enakopraven slovenskemu. Madžarski narodni skupnosti v Prekmurju so bili zagotovljeni najvišji mednarodni standardi varstva manjšin (Slovenija in evropski standardi 2002) in nezanemarljiva podpora madžarske države. Po načelu recipročnosti se je izboljšal tudi položaj Slovencev v Porabju.

Starejša sogovornica je večjo odprtost Jugoslavije pripisala Titu: *»Tito je telko čednejši, ka za Titoja so že leko v Avstrijo šli delat. Mi – bog pomagaj! Mi na avstrijsko stran nesmo smeli gledati, granico, mejo smo nej smeli gledati, ka si v zapor išel. [...] To je tou. Vsa čast njemi!«* (TZ 2014)

Zaradi uvedbe maloobmejnih dovolilnic so se v 70. letih stiki nekoliko pomnožili, a ljudem je bilo na meji še vedno neprijetno: *so nas totalno kontrolirali. Vedeli so, da smo mi Slovenci. In prečkanje meje, tako za mene, zlasti pa za starejše je bilo stresno. Po vrnitvi ljudje niso govorili o lepotah Slovenije, ampak o tem, kaj so skrili v avtobusu in kam, kaj je kdo tihotapil. To je bilo največje »doživetje« za njih.* (TZ 2018)

Avto so pregledali, prtljažnik je bilo potrebno odpreti. Temeljito so nas pregledali. Mi smo se teh pregledov zelo bali.

Se spomnim, da sem se kot majhen otrok tresla od strahu, ko smo prispeli z avtom do mejnega prehoda. (TZ 2018)

Takšna občutja niso nenavadna, saj je prehod čez mejo pravzaprav vedno nekakšno, po Turnerju, liminalno stanje »preskušnje«, po van Gennepu stanje »na robu« med ločitvijo in ponovno združitvijo ali, po Agambenu, »izjemno stanje« (van Houtum 2010). Urejajo ga številna zapisana (pravna) in nezapisana »pravila« (dovoljeno, prepovedano, dopuščeno, morda spregledljivo), ki določajo, ali bo potnik mejo lahko prestopil ali ne in po kakšnem postopku. Kakor so domačini na obeh straneh preučili varovanje meje, tako so tudi vedeli, kaj lahko pričakujejo ob njenem prehajanju – povsem ilegalnem ali legalnem. Pri spominjanju na in komentiranju ilegalnih prehodov kaže, da so kdaj pa kdaj posebej mlajši merili moč in pogum, pri legalnih prehodih pa so se bali morebitnih neprijetnosti, ki jih je sprožalo ravnanje zaposlenih na meji – v vseh primerih je šlo vsaj za občutja nelagodja, vmesnosti, negotovosti, če že ne strahu. Komentar »*Vedeli so, da smo mi Slovenci*«, ponazarja razvrščevalno logiko med »nami« in »drugimi«, domačini in tujci. Ta predpostavlja preverjanje po postavljenih pravnih merilih, zahteva čakanje, povzroča vsaj vznemirjenost, pa tudi ranljivost, saj posega v posameznikovo telo in prtljago – ga, po Foucaultu, disciplinira v pripadnost redu (nav. delo: 290).⁶⁸

Izkušnje in spomini na življenje ob meji so prepredeni z besedami vojska, graničar, žica, karavla, nadzorni stolp, mina, patroljiranje, kontrola, streljanje, prepovedano, ilegalno, strah itn., kar pomeni vsaj dvoje: govori o predmetnosti meje in o tem, kako materializirana navzočnost mejnih režimov (mejni prehodi s pripadajočimi objekti in potmi, oznakami, varnostna tehnologija idr. ovire, potrebni dokumenti) in praks (kakor omenjeno, posebej nadzorovanje meje in prehodov čeznjo) posega v krajino in ljudi.⁶⁹ Besednjak izraža prežetost ljudi s strahom, ki pa je bil generacijski: če se zdi, da je bil obmejni režim za mlajše samoumeven, je bil za starejše pravi strah, pogosto zavrt v molk.

Ni smelo govoriti oziroma, mislim, ko smo mi bli otroci, ne, si se ti nekako rodil v to situacijo, ne, je ta železna zavesa obstajala in, ne, ker pač so nekako imeli v glavnem starejši strah, da bi se o tem pogovarjali oziroma da o tem govorili

mladim, ne, potem se je nam to zdelo popolnoma naravno, samoumevno, ne, da smo se mi pač v to rodili in gotovo.
(TZ 2014)

Dolgo časa so bili tihi [...]. Nič niso povedali, kako ... vse je bilo v redu, delali so, garali nekateri. In ... v sedemdesetih nisem jaz slišala to, da v družini bi se o tem pogovarjali.
(TZ 2014)

Izogibanje govoru o določenih temah je bila nekakšna poptanjanjena samocenzura in potlačitev individualnih in kolektivnih izkušenj. Z otroki se o dogajanju, povezanim z mejo ni govorilo, a so ti prav dobro vedeli, da ponekod ne smejo hoditi, čeprav niso prav dobro vedeli zakaj in so preprosto morali ubogati. Tudi ravnanje odraslih, na primer ovajanje, ilegalni prehodi meje, tihotapljenje, je bilo načeloma zavito v molk ali utišano.

Krhanje samoumevnosti strahu in bivanjskih izkušenj zaprtega in nadzorovanega življenja, vdanosti in sprijaznjenosti z razmerami, ki jih je zanje z relativno neprepustno mejo ukrojila politika, se je za obmejne prebivalce na simbolni ravni napovedalo leta 1989. Bil je čas konca »neskončnega čakanja«, da se bo kaj spremenilo, saj se zdi, da so (bile) meje postavljene za večno (van Houtum 2010: 290; 2011: 51), čeprav ima ta navidezna nedinamika svoje nasprotje, tj. nenehno dogajanje ob mejah (Green 2012a: 576), ki mejo bodisi vzdržuje ali pa problematizira. Ko se je začelo ukinjanje tehničnih ovir in omejitev, je šlo za sklepno dejanje procesa sprememb v Evropi, predzadnje⁷⁰ med administrativnimi ukrepi, ki so spremenili tudi režim ob madžarski meji z Jugoslavijo in Avstrijo.

V procesih demokratizacije v socialističnih državah, ki so pripeljale do konca hladne vojne in padca železne zavese in ga je na evropski ravni simboliziral Panevropski piknik,⁷¹ je bilo na tromejnem območju med Jugoslavijo, Madžarsko in Avstrijo simbolno in prelomno dejanje t. i. Srečanje prijateljstva⁷² (več v Gráfik 2001). 27. maja 1989 so se na Tromejniku⁷³ srečali voditelji in prebivalci treh krajev. Simbolično prestopanje meje se je zgodilo brez predhodnega dovoljenja oblasti⁷⁴ in je bilo sploh prvo odprtje meje v železni zavesi. Ob strpni drži graničarjev je srečanje na Tromeji preraslo v evforični dogodek (Gráfik 2001: 18-19).⁷⁵

Kaj smo mi takrat tukaj doživeli? Nekaj podobnega kot oni v Sopronu, ko je bil tisti piknik. [...] To pa je bilo srečanje na Tromeji. [...] To je bilo nekaj takega, da dokler bom živ, tega ne bom pozabil. Kot prvo, sploh nismo verjeli, da bo kdaj prišlo do nečesa takega. Od tega srečanja so se najbolj bali Avstrijci. [...] Kaj bo zdaj, ne? Če bo teh nekaj tisoč

Tromejnik na avstrijsko-madžarsko-slovenski meji (foto: Miha Brvar, arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana).

ljudi šlo proti Avstriji. Kaj bodo naredili Avstrijci, ali bodo streljali na ljudi ali kaj? Čudno je bilo to, da so bili naši vojaki v civilni, brez uniforme. [...] To srečanje [je bilo] dobra prilika za druženje naših družin z ostalimi. Tam so jokali. Pa ti mladi, ki so ilegalno prestopili mejo, in so živeli tukaj v Avstriji, ker niso šli naprej v ZDA in v Avstralijo, so lahko prišli gor k Tromejniku. In tam so se po dvajsetih letih prvič srečali z domačini. [...] Ja, takrat so bile še meje, vsi smo mogli iti nazaj. (TZ 2018)

Na slovenski strani pa so že marca 1989 pripravili zborovanje na igrišču v Martinju, ki so se ga udeležili tudi Slovenci iz Porabja; tako se ga spominja domačin, ki je bil med glavnimi organizatorji:

To je bil zares praznik, čustveno druženje sosedov, sorodnikov... s pomembnim sporočilom in apelom za odprtje mejnega prehoda med Martinjem in Gornjim Senikom. Vrstili so se skoraj tedenski obiski Porabja (preko Hodoša), neštetokrat smo prevozili pot do 80 km oddaljene sosednje vasi, utrjevali stike, vložili smo ogromno časa, energije. Vendar smo čutili, da se bo stvar premaknila naprej le, če bomo dovolj »pritiskali« mi, tukaj živeči, z obeh strani meje. (Kalamar 2020)

V Evropi brez mej

Na mednarodni tiskovni konferenci pri Hegyeshalomu so 2. maja 1989 sporočili, da bodo na zahodni meji Madžarske odstranili železno zaveso. Odstranjevanje je na njenih državnih mejah trajalo do konca leta 1990. Da so se spremembe napovedovale že prej, je razvidno tudi iz madžarskega vladnega predloga marca 1989, ki se je oprl na oceno politične komisije Madžarske socialistične delavske stranke (MSZMP) iz februarja 1989:

...več omejitvenih ukrepov, uvedenih pred 30–40 leti, ki so služili mejnemu nadzoru, je postalo nevzdržnih. Politična komisija se strinja s tem, da do leta 1991 na zahodni in južni meji naše države postopoma odpravimo »varovalni pas«, omejitve, na zahodu tudi opozorilni sistem

[...] Naborniške vojake bodo pri kontroli potnih listov postopoma zamenjali profesionalci. (Határőr Emlékhely Apátistvánfalva, razstavni pano V010)

Do 1. avgusta 1990 sta bila varovalni in obmejni pas odpravljena,⁷⁶ madžarskim državljanom pa je zakon iz leta 1989 zagotovil državljansko pravico, da imajo potni list in z njim potujejo po svetu.

Življenje prebivalcev ob meji se je z začetkom odstranjevanja železne zavese začelo izboljševati. Na njihov položaj kakor tudi na čezmejne stike so po letu 1990 vplivali demokratični procesi na Madžarskem (nova pravna in politična ureditev), osamosvojitve Slovenije, organiziranost slovenske narodne skupnosti,⁷⁷ postopno odpiranje območja z urejanjem prometne infrastrukture⁷⁸ in naposled evropski integracijski procesi, ki so sicer na ravni povezovanja regij v Evropi tekli že od 60., 70. let prejšnjega stoletja. Učinki njihovih namenov (mehanizem pomiritve, čezmejno sodelovanje, zaščita manjšin in regionalni razvoj na podlagi sodobne infrastrukture) (Zhurzhenko 2011: 68) so se v pogledu komunikacij in sodelovanja na tem obmejnem območju izrazito okrepili, odkar sta Madžarska in Slovenija postali članici EU (2004) in schengenskega območja (2007). In takrat se je bistveno spremenilo tudi doživljanje meje pri ljudeh – tistih, ki so se morda spomnili, da je navsezadnje pokopana tudi trianonska meja, posebej pa tistih, ki so z mejo živeli pred vstopom v »Evropo brez mej«.

O pojmu »Evropa brez mej« je govor v okvirih EU, ki že desetletja promovira politiko sosedstva in integracije. Nasprotno pa je v evropskem posocialističnem svetu, kjer so na Balkanu in na območju bivše Sovjetske zveze po letu 1989 nastale nove države, razumevanje mej mnogo bolj povezano z državno suverenostjo na podlagi etničnih in nacionalnih argumentov na eni strani, na drugi pa z razmerji moči v svetovni politiki (gl. npr. Zurzhenko 2011; Laine, Liikanen in Scott 2018a). Oboje je ob konfliktih zaradi mej marsikod povzročilo nasilje. Zaradi tega je »Evropa brez mej« izrazito relativen in razločevalen pojem, saj so se meje zunaj schengenskega območja pomnožile.⁷⁹

To je bil pozitiven šok za tukajšnje ljudi, kajti, sploh pa naša generacija, ki sicer tiste stroge meje v 50-ih letih 20. stoletja nismo doživeli, smo pa vseeno nekako ves čas bali, ko smo

prestopali mejo. Si nekako imel tesen občutek, ko si se že približeval meji, kako te bodo kontrolirali. Nekako si imel občutek, da po letu 2006, ko več ni bilo kontrole na meji, da kot če bi se peljal iz ene porabske vasi v drugo porabsko vas, takrat ko si se praktično peljal čez administrativno mejo. Ker te nobeden več ni kontroliral. In to je bil enkrat en občutek. (TZ 2011)

Po dolgem stoletju sprememb in premikov, je meja postala »odprtejša kakor kdaj koli prej. [...] Najnovejše geopolitično dogajanje je preoblikovalo meje in pokrajino. Vsi ti dogodki in posegi – premikanje mej in spreminjanje mejnih režimov – so spremenili značaj in identiteto obmejne pokrajine kakor tudi izzive, s katerimi se spoprijemajo periferna območja« (Fikfak in Mészáros 2019: 9).⁸⁰

Ko se omejevalni mejni režim začel raztapljati, je oživel govor o meji, s tem pa je plahnel tudi strah, ki je prej ljudi držal v molku. In iz tega molka ni pognalo le spominjanje in pripovedovanje ljudi, ki se zbira v arhivih raziskovalcev, temveč številne raziskave, publikacije, medijska poročila, prireditve in spominski objekti, značilni za vsa območja ob nekdanji železni zavesi.⁸¹ Vse to danes razumemo kot mejne dediščinske prakse,⁸² ki so tudi del procesa izdelovanja in razgrajevanja mej, razmejevanja in odmejevanja. Po Henku van Houtomu (2010: 290; 2011: 50) so meje v tem smislu bolj kakor samostalnik ali objekt glagol, praksa, razmerje in, še pomembneje, del imaginacije in želje.

V muzeju v Števanovcih je s predmeti, v besedi in podobah dokumentirano,⁸³ kako je madžarska država od 50. do 90. let prejšnjega stoletja upravljala s svojimi mejami in zelo postopoma mehčala mejne režime in tehnike. Na slovenski strani se mu je junija 2019 v obnovljeni karavli v Čepincih (občina Šalovci) pridružila muzejska zbirka Varuhi meje, ki jo oglašujejo kot turistično zanimivost oziroma »turistični produkt« (prim. Ispán 2019) na poti Mura Raba Tour, nastala pa je v sodelovanju z Vojaškim muzejem Slovenije (Muzejska zbirka Varuhi meje, oglasna tabla; prim. Pojbič 2019).

Tako meje ostajajo, tudi ko jih formalno ni več: »Ne veš, kako, kaj naj bi s tem, kaj bi s to veliko svobodo naredil« (TZ 2014).

Odmejitev preuredi tudi pogled v preteklost oziroma premakne gledišče, v katerih se izrazijo čustva in občutenje meje, ki so objeti v zapomnjeni, evocirani in podoživljeni spomin (Svašek 2000; gl. tudi Smith, Wtherel in Campbell 2018), in ambivalence vsakdanjega življenja:

In potem živiš, ne vem kolk... let pod to neko, neko železno zaveso oziroma v senci te železne zaves, pol pa naenkrat se ti samo vse odpre, [...] enostavno spet nisi pripravljen. [...] In pol, [...] mlade generacije oziroma sedanji mladi prejšnjega sistema niso doživeli, zato pa ne znajo ceniti, kaj to pomeni. Starejši pravzaprav spet nekako so razdvojeni bli: a je to zaj zelo dobro nam ali je pa to zaj zelo slabo nam. Kajti, se spomnimo, ne, po '89, ko je železna zavesa v glavnem padla, ne, potem nekateri starejši so prav z nostalgijo govorili o tem, kako je prej fajn blo, ko smo bli zaščiteni [...] V glavnem se ni blo treba bati tujcev, nobeden tujec na to območje ni mogel pridet in smo zmeraj imeli vse odprto, hiše in vse to in se ni blo treba bati, ne. Nekateri še zdaj z

Dediščinjenje meje na Hodošu. Prikaz žičnate ograje v Parku mejnih kamnov na meji med Hodošem in Szalafőjem (foto: Miha Kozorog).

nostalgijo govorijo o tem, ne, kako je fajn blo. In pravim, ni, ne, ni enostaven položaj. [...] Čeprav je fizično več ni, ne, te meje, ampak jaz mislim, da tako v razmišljanju ljudi, pa vseeno še obstaja. (TZ 2014)

Stara nova meja⁸⁴

Odprtje oz. ukinitve slovensko-madžarske meje v letu 1990 je prinesla predvsem izziv, kako gospodarsko, družbeno in kulturno tesneje povezati obmejno pokrajino. Kakor omenjeno, je regionalno povezovanje postalo zares aktualno šele po vstopu obeh držav v EU in vključitvijo v schengensko območje (Bajuk Senčar 2019). Posebej v schengenskih mejah – kot eni od vrst mej v EU (Green 2013) – je bila značilna postopna sprememba vidnih v nevidne meje. Odstranjena je bila vsa tista materialnost, ki je v ljudeh evocirala nakazana občutja in jih opominjala na primeren, tj. dopusten in/ali nedopusten, prepovedan, način ravnanja. Prebivalci na obeh straneh nevidne meje v tem vidijo in tudi že izrabljajo priložnosti, a se pri tem še vedno spoprijemajo z dediščino svoje obrobnosti, za katero pa danes ne krivijo več meje, temveč državo. Slednje je deloma povezano tudi z značilno splošnim nezaupanjem do nje v skupnostih, ki so desetletja živele pod socialistično oz. komunistično oblastjo (Fikfak in Mészáros 2019: 10).

Do leta 2020 so državo lahko upravičeno kritizirali zaradi skromne skrbi za mejno obrobje, takrat pa je znova uveljavila moč, da lahko uveljavi mejo tam, kjer je (že) ni bilo (več). Za razloček od poprejšnjih korenitih sprememb evropskih mej, ki so bile posledica političnih procesov in pogajanj v ožjem pomenu (obe svetovni vojni in konec hladne vojne, transformacija političnih sistemov v nekdanjem socialističnem svetu), je šlo tokrat za biovarnostne razloge ob pandemiji koronavirusne bolezni covid-19, ki je narekovala omejitve gibanja ljudi, širše pa pokazala na nepredvidljivo dinamiko sprememb mejnih režimov. Ti so v življenje ljudi – ne le ob meddržavnih mejah – vnesli množico ločnic med »normalnim« in »izjemnim« časom. Funkcija na novo uveljavljenih režimov je bila preprečiti širjenje »tujega«/nevarnih tujkov in zagotoviti

zdravstveno varnost državljanov. Fizične omejitve so v zdravstveno-političnem odločanju uvajale državne oblasti, ki so sicer ukrepale bolj ali manj primerljivo v transnacionalnem okviru EU, a vendar tudi specifično. Ta, po Sarah Green (2012a: 585), »post-vestfalski svet« označuje posebne razmere, v katerih ni preloma s preteklostjo, ki kljub nekaterim razločkom obvladuje sedanost, saj postavlja že v preteklosti poznane, preverjene omejevalne ukrepe. Tako ni presenetljiv komentar z Goriškega:

15. avgusta 1990 smo dočakali prvo začasno odprtje mejnega prehoda Martinje-Gornji Senik, 21. avgusta 1992 pa je prišlo do rednega obratovanja mejnega prehoda, vse do 30.04.2004, ko je z vstopom Slovenije in Madžarske v Evropsko unijo prehajanje meje postalo samoumevno. In zdelo se nam je, da se je začelo obdobje, ki bo trajalo večno. A je prišel marec letošnjega leta, ko se je globalna epidemija koronavirusa tako globoko zažrla v družbo, da so vlade začele sprejemati vedno strožje ukrepe omejevanja gibanja prebivalstva.

In v petek, 13. marca 2020, je prišlo do ponovnega zaprtja mejnega prehoda Martinje-Gornji Senik. Ni nam bilo vseeno, ko smo proslavljali obletnice protestnega shoda – in tudi zdaj nam ni vseeno. V prvi vrsti zaradi zdravja, predvsem pa tudi zaradi spoznanja, kako se lahko praktično čez noč stvari obrnejo na glavo in kako neboljani smo lahko ljudje v svoji majhnosti. (Kalamar 2020)

Ob razglasitvi epidemije po Evropi v prvi polovici marca 2020 je Madžarska od 17. marca vsem tujcem prepovedala vstop v državo, dopuščala pa je prehode madžarskim državljanom, ki so morali upoštevati omejitve držav, v katere so vstopali. Slovensko-madžarska meja je za slovenske in madžarske državljane ostala odprta v Pincah kot prehodnem koridorju in v Dolgi vasi za tranzitni promet. Zaprta sta bila za Slovence v Porabju vitalna prehoda Martinje–Gornji Senik in Čepinci–Verica. Veliko nezadovoljstvo ljudi zaradi ohromljenih stikov na obmejnem območju je sprožilo diplomatske pogovore o odprtju meje: tako sta bila nato 2. aprila odprta prehoda Hodoš–Bajánsenye in Čepinci–Verica, vendar omejeno na čas med 6. in 19. uro, za slovenske in madžarske

Zaprta mejni prehod Čepinci– Kétvölgy/Verica (foto: A. G. [Adriana Gašpar]).⁸⁵

državljanke, ki so bili dvolastniki ali čezmejni delavci. Zaradi nizkega števila prehodov so drugi prehod po dveh tednih spet zaprli. Porabci in Goričanci so

razumeli, da je to potrebno narediti, da se prepreči širjenje epidemije. Nihče pa ni pričakoval, da bo prišlo do tega, da odločevalci sploh ne razmišljajo o tem, da bi mejo odprli. Dejansko so nas zaprli, bilo je hujše kot pred tridesetimi leti, ker takrat smo lahko uporabljali mejni prehod Bajánsenye-Hodoš [...] Če imaš zaprto mejo en teden, deset dni, dvajset dni, v redu. Ampak ko vidiš, da je to nekaj dolgotrajnega, ko ne veš, kdaj bo temu konec, takrat začneš ugotavljati, da nekaj ni v redu. Pa tudi dejstvo, da smo videli, da na drugih obmejnih območjih v državi odpirajo mejne prehode, in pa to, da nimamo okuženih ljudi, ne mi tukaj na našem območju, ne na drugi strani meje. Ljudje so imeli potrebe po družinskih, sorodstvenih stikih, sezonski delavci, ki so pred tem hodili na delo v Slovenijo, niso mogli iti. (TZ 2020)

Za državljane Madžarske in Slovenije so mejne prehode med državama naposled po vzajemnem dogovoru odprli 28. maja. Prehajanje meje brez omejitev je veljalo do 1. septembra, poslej

pa so tujci lahko na Madžarsko vstopali s predhodno odobritvijo madžarske policije, ki je sicer predvidela tudi izjeme (udeležba v sodnih postopkih, za poslovne obiske, zdravljenje, študij, družinske dogodke – poroka, krst, pogreb, skrb za ožjo družino, udeležba na mednarodnih športnih, kulturnih in verskih dogodkih), če ni bilo suma o okužbi, pa tudi brez tega jim je bila lahko odrejena karantena. Po nekaj dneh vnovične zaprtosti vseh prehodov so zaradi ugovorov obmejnih prebivalcev s politično podporo lokalnih politikov odprli mejni prehod Verica–Čepinci med 6. in 18. uro, prav tako pa tudi dolnjeseeniški prehod v Avstrijo, kar je bila olajšava za dnevne delovne migrante.

Prav tako je za vstop v državo uvedla omejitve Slovenija: prvi ukrep je bila karantena, ki so se ji lahko izognili čezmejni dnevni migranti, šolarji, dvolastniki in najemniki zemljišč v obmejnem pasu. Zanje je zadoščal negativni izvid testa PCR ali hitrega testa (HAG), vendar se je veljavnost testov nenehno spreminjala glede na status osebe, izjeme in trajanje. Sredi marca 2021 je bila v Čepincih postavljena kontrolna točka za brezplačno hitro testiranje za vstop v Slovenijo (na Madžarskem so bili testi plačljivi), in to enkrat na teden, saj je takrat hitri test veljal sedem dni. To je precej olajšalo prihod v Slovenijo, kraj za testiranje pa je bil dobrodošel tudi za Goričance. Marca 2021 so bili med izjeme vključeni tudi tisti, ki so v zadnjih šestih mesecih preboleli covid-19, v maju pa – po dogovoru med državama – še imetniki potrdila o cepljenju. Režim, uveljavljen 23. junija 2021, ostaja nespremenjen tudi še na začetku leta 2022.

V tem času so (bili) ljudje občutljivi za marsikaj, posebej pa na že pozabljeno militarizirano podobo meje, ki je označevala prepoved gibanja:

Bilo je veliko kontrole mejnega območja [...] na začetku so bili policaji, potem pa pripadniki air base. Z velikimi vojaškimi avtomobili so se vozili [...] Kot v vojni! Oni so strogo kontrolirali obmejno območje. Vse je bilo zelo uradno. Spet si čutil, da imaš mejo, čeprav smo že pozabili, kaj je meja. Pa ti je nelagodno, ti ni vseeno, da tam spet stojijo vojaki. Zame je bilo čudno, da se je zapiranje in odpiranje

meje dogajalo ponoči [...], takrat, ko ni nobenega. [...] To je bilo hujše kot v devetdesetih letih, ko je bila meja zaprta. Takrat je bila na meji rampa, meje smo lahko nekajkrat na leto odprli. Zdaj pa beton, nisi imel šanse, da greš čez. Nisi vedel, kdaj boš lahko šel. Nisi vedel, kako bo z epidemijo, mogoče bo še huje in bomo eno leto zaprti. Ta negotovost, ko ne veš, kako bo. (TZ 2020)

...kakah dveh mesecev je trajalo, da tukaj na porabski meji s Slovenijo so bili vsi trije mejni prehodi zaprti. To je nekako sprožila tista slaba občutja, ki so jih ljudje imeli takrat, ko so bili hermetično zaprti od Slovenije. (TZ 2020)

Poleg tega so (bili) – kakor tudi ob poprejšnjih omejitvah prečkaj meje – ljudje najbolj prizadeti zaradi umanjkanja sorodstvenih in prijateljskih stikov, ki jih sicer deloma lahko nadomestijo sodobna komunikacijska sredstva, a je to vendarle povsem nova realnost, ki je mlajše generacije niso doživele, starejše pa so jo znova podoživele. Če že ne povsem ohromljeni, pa vsaj oteženi, so bili tudi drugi stiki in sodelovanje, razviti v zadnjih desetletjih (Munda Hirnök 2009: 320–321; Munda Hirnök in Medvešek 2016). Za porabske Slovence so namreč dnevne vezi s Slovenijo na področjih kulture, izobraževanja, znanosti, medijev, športa, verskega življenja in tudi gospodarstva osrednjega pomena tako za posameznike kakor slovensko skupnost na celoto.

ZA SKLEP: O POSEDANJENI IN PONAVZOČENI PRETEKLOSTI

Od nekdanj, kakor še danes, so se po svetu v nenehno spreminjajočih se političnih, gospodarskih in družbenih razmerah meje ustvarjale, se institucionalizirale in z upravljanjem ohranjale, se zapirale in odpirale. Razmejevanje, odmejevanje in ponovno razmejevanje se kažejo kot, tako rekoč, neskončen proces. Četudi se zarisi mej kot črt, robov državnih teritorijev na političnih zemljevidih ne spremenijo, meje ostajajo ali, natančneje, ostajajo v glavah ljudi ali pa se reaktivirajo v praksah: ostajajo kot lokus načinov njihovega

upravljanja, nadzorovanja, zagotavljanja suverenosti in varnosti po presoji državnih in naddržavnih politik. Nedavni ukrepi ob epidemiji in sredi prejšnjega desetletja ukrepi ob obsežnem migrant-skem valu, pritrjujejo raziskovalcem, ki menijo, da globalizacijski procesi in transnacionalne prakse mej ne ukinjajo. Prej nasprotno.

Zadnja epizoda v dogajanju z evropskimi in svetovnimi mejami pritrjuje spoznanjem raziskovalcev, ki problematiko mej obravnavajo v diahroni perspektivi: meje v pomenu procesa urejanja življenja ljudi – tistih, ki živijo ob njih, in tistih, ki jih zgolj prečkajo, so spremenljive in s tem začasne. In tudi tokrat, kakor je razvidno iz ukrepov madžarske in slovenske države in seveda tudi drugih evropskih držav, so (bile) prakse ponovnega razmejevanja, ki so bile posledica globalnih pojavov (epidemija, migracije), različne, prilagojene partikularnim, lokalnim razmeram. V tem pogledu potrjujejo dvoumne, presenetljive, predvsem pa nepredvidljive učinke globalnih fenomenov, ki prinašajo nestabilnost in negotovost in (re)aktivirajo državne politike (Wielgohs in Lechevalier 2013: 9); te pa ustvarjajo nove razmere, s katerimi se morajo spoprijeti ljudje v vsakdanjem življenju.

V tem poglavju sva želeli pokazati na tesno povezanost meje kot danosti in pripovedi o vsakdanjem bivanju z njo in ob njej ali meje kot črte geometrije in meje kot interpretacije (van Houtum 2011: 50). Raziskovanje na terenu vsebino določa kot inherentno prezentistično, saj »zdaj« ali »sedanjost« konstituirata njen hevristični in analitični aspekt. Kakor sva omenili v uvodu, z zgoščenim orisom »dejstev« o nastajanju in spreminjanju meje, ki že dobro stoletje na zemljevidu loči Slovenijo in Madžarsko, in naracijami o tem ne tematizirava in problematizirava pogosto poudarjenega nasprotja ali napetosti med »klasično« zgodovino in spominom (Macdonald 2012, 2013). Narativno izrisane podobe vidiva kot plast in način ponavzočanja in sedanjenja preteklosti, v katerem se preteklost in sedanjost zlivata v posedanjeno preteklost. Ob tem lahko predloživa razločevalni odtенок med obema prevedkoma koncepta: sedanjenje poudarja odbiranje fenomenov preteklosti za »sedanje rabe«, ponavzočanje pa tudi načine, oblike, vire tega procesa.⁸⁶ Koncept ponavzočene preteklosti v metodološkem smislu opozarja na in zahteva različne vire (terensko, arhivsko,

muzejsko gradivo, materialna pričevanja na prostem, praznične in komemorativne prakse itn.) in njihove rabe ter je eminentno antropološki, ker je tako zelo zainteresiran prav za refleksijo preteklosti v sedanjosti ter ima orodje – etnografske raziskave, ki razkrijejo mnogotere načine, »kako si ljudje ustvarjajo svojo zgodovino, kako se spominjajo določenih dogodkov in druge spregledajo ali v dnevnem življenju izražajo razmerja med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo«. Načini razumevanja so predvsem raznovrstni, pogosto tudi tekmiški (Macdonald 2012: 235).⁸⁷

V tem duhu preteklost ni preludij v sedanjost, temveč so zanimivi načini ali poti, kako se danes preteklost vtiskuje v sedanjost selektivno – z odbiranjem, ob spominjanju in pozabi. Nekateri sogovorniki so to še posebej poudarili, ko so govorili o molku, ki je hromil starejšo generacijo do časa, ko se je naposled o meji smelo govoriti in *»mogoče ni bilo vse res [...] Vsakdo je nekaj dodal, nekatere [reči] pa so se dejansko dogajale.«* Da bi zakrpali lise molka, ki spremlja spominsko pripovedovanje, in omejenega epizodičnega, tj. avtobiografskega spomina najinih sogovornic in sogovornikov, ki sega le v čas po 2. svetovni vojni, torej tudi pozabe, ter uravnotežili ali povezali danosti in doživetosti mej, sva njihove pripovedi uokvirili v zgoščen povzetek zgodovinskih dejstev, izluščen iz že objavljenih del.

V splošnem so najini sogovornice in sogovorniki z obeh strani meje povedali, da se o slovenski zgodovini v šoli niso učili, in da so vse, kar vedo, *»slišali«*. Izjema so pripovedi redkih izobražencev, ki so se ali se zanimajo za preteklosti ožjega domačega ali širšega okolja: iz njihovih komentiranih pripovedi preseva zainteresirano prisluškovanje pripovedim drugih in naučeno znanje, pridobljeno s šolanjem. V tem se, po Janu Assmannu (1997) t. i. avtobiografski, neposredno izkušenski spomin, zliva v posredovan, kulturni spomin, ki globoko zaznamuje posebej Slovence na Madžarskem.

V Slovenskem Porabju je bilo spodbujanje izobraževanja do 70. let prejšnjega stoletja bolj izjema kakor pravilo. Na začetku 70. let so začeli porabski maturanti odhajati na študij v Slovenijo. Nekaj diplomirancev, ki so se pridružili izobraženim na Visoki učiteljski šoli v Sombotelu in drugod, se je vrnilo v Porabje, kjer skrbijo za življenje slovenske skupnosti, vodijo njuni osrednji organizaciji,

tj. Zvezo Slovencev na Madžarskem in Državno slovensko samoupravo, izdajajo časopis *Porabje* (1991), skrbijo za program *Radio Monošter* (2000) in oddajo *Slovenski utrinki* (1992), vodijo Slovenski kulturni in informativni center (1998), različne kulturne skupine, organizirajo številne prireditve, spodbujajo gospodarski razvoj in si prizadevajo za intenzivno vzdrževanje vezi s Slovenijo. Ta infrastrukturni okvir je pomemben zato, ker v primerjavi z Goričkim kot delom Prekmurja ustvarja za Slovence v Porabju kot manjšino pomemben komunikacijski prostor, tudi prostor vzdrževanja, preurejanja, poustvarjanja, posredovanja spominov in doživetij. Tu ne krožijo zgolj pripovedi od ust do ust, iz oči v oči. Kar naenkrat so slišane po radijskih valovih, zapisane v časniku ali knjigi, da se lahko spet prelijejo v vsakdanjo govorico. Brez tega tudi do mlajših, ki so rojeni po letu 1990, zgodbe o meji ne bi prišle:

Ja, še vedno veliko pripovedujejo [starejši ljudje o tem], ali slišim to osebno, ko se kaj pogovarjajo med seboj ali pa velikokrat poslušamo Radio Monošter, ki je radio za porabske Slovence v Porabju, in tam je vedno tema, da o tem govorijo starejši ljudje, kako je bilo, ko so živeli še ob meji in niso mogli k sorodnikom na drugo stran meje. (TZ 2014)

Danes se spomini vračajo in poustvarjajo tudi ko obišejo »muzej železne zavese« v Števanovcih ali obstojijo pred spomenikom deportiranih porabskih Slovencev v Monoštru.

V tematizaciji meje na madžarski in slovenski strani je opazen razloček: v Prekmurju se zgodovinski dogodki ob meji, posebej trianonski, in spomin nanje, obnavljajo ob okroglih obletnicah priključitve Prekmurja Kraljevini SHS, kar je bilo izrazito leta 2019 ob 100-letnici, v Slovenskem Porabju pa se ta spomin sistematično neguje: da se ne pozabi, da se s tem seznanijo mlade, da ti verjamejo, da so se te reči, ki jih sami niso doživeli, res zgodile, in da se to prenaša v njihovem jeziku – porabskem narečju (TZ 2014). Tudi mlajši sami opozarjajo na pozabo:

Človek je nor, ko je majhen se ne zaveda tega, ne vpraša staršev, starih staršev, kaj je bilo v tistem času. [...] Zdaj ko sem že odrasla, zdaj bi me zanimalo, samo zdaj niso več živi in jih ne moram vprašati, kaj je bilo v tistem času. [...] kot majhen otrok [...] si človek ne zapomni tega. Ali pa ni

razmišljal na način, da bi se bilo dobro pozanimati za to in zapisati vse, kar je bilo takrat, ne. (TZ 2018)

Pripovedi o meji med Goričkim in Porabjem, ki jih sicer družijo bližina vasi, v katerih ljudje govorijo isti jezik, so tako neogibno različne – tako po vsebini kakor čustveni prežetosti. Trianonska meja je ločila njihove zgodovinske izkušnje in identiteto. Takrat so porabski Slovenci postali ljudje z vsaj dvema pripadnostima – madžarskim državljanstvom in slovensko narodnostjo, ki se je v razmerah življenja manjšine ohranjala predvsem z jezikom, danes pa lahko preživi le, če je/bo tudi ekonomsko uspešna. Njihove pripovedi o meji in mejnosti, posredovane večinoma v narečju, so in še ohranjajo skupnost. Zato niso le pripovedi o državi/državah in njihovi moči, temveč upovedujejo, urejajo in osmišljajo skupnost, kar lepo potrjujejo kroženje zgodb in ponavljanje tistih dogodkov, ki so (bili) za posameznike izkušnjsko najgloblji. Kot manjšinsko skupnost jih veže skupno bivanje v do nedavnega pozabljenem prostoru; oboje do danes povezuje semantični spomin, ki skupnost Slovencev v Porabju vzdržuje kot »skupnost spomina« (Zurzhenko 2011).

Četudi se je do nedavnega zdelo, da so meje v EU izginile, v življenju ljudi ostajajo navzoče, še vedno polne mnogoterih pomenov, vsaj v zdaj živečih generacijah in njihovem pospominkanju še »ponotranjene v dnevnih praksah, institucijah, konvencijah, delovanju in mentalitetah« (van Houtum 2011: 49).

Ko o meji govorijo Porabci, je meja predvsem meja z železno zaveso. In spomin na ta čas je v naraciji skupnosti najbolj živ. To ni bila ena meja, temveč meja proti Jugoslaviji in Avstriji, pomnožena s pasovnimi ločnicami proti Madžarski. Tako je Porabje ostalo zaprt, »slepi kot«, obroben v gospodarskem pogledu in izključen v etnično-socialnem, kar se je zares zgodilo že z določitvijo meje po 1. svetovni vojni, ko je Porabje postalo »etnična krajina« (Smith 1999: 150) s historično kontinuiteto, vanjo vpisano etnično identiteto in teritorializacijo spomina ali spominsko teritorializacijo. Ko pa o meji govorijo Prekmurci je diskurzivna raven drugačna, naučena je iz zgodovine o prelomnosti trianonske meje, ki je prečila nekdanjo Slovensko krajino in preuredila njihov komunikacijski prostor, a so se sčasoma, že med obema vojnoma, in četudi so dolgo

ostajali na jugoslovanskem oziroma slovenskem obrobju, lažje prilagodili novim razmeram in preusmerili svoje poti proti Sloveniji oz. Jugoslaviji. V tem pogledu je meja na splošno Goričance manj bremenila.⁸⁸ Izjema so (bili) tisti iz vasi, ki so bližje madžarski meji in v bližnjem stiku s Porabci in se jim je meja zarezala v gozd ali zemljo. In tam se ljudje spominjajo, kako je bila meja vpisana v krajino – posebej z železno zaveso, v očiščen pas, skrivne gošče, prepovedane in zarasle poti in ceste.

Skratka, razdeljeni območji prej povezane Slovenske krajine sta se morali večkrat redefinirati v politično-upravnem, nacionalnem in ekonomskem pogledu, ki nezadržno krojijo njihovo kulturno identiteto. In ta proces se nadaljuje v novih razmerah življenja na schengenskem območju EU. Če bi v zgodovinskem loku označili obmejno pokrajino in njene prebivalce z Martínezovim besednjakom, je bilo to pred trianonsko razmejitevjo »povezano« območje, po njej tako rekoč vse do leta 1990 bolj »odtujeno«, poslej pa »medsebojno odvisno« (Martínez 1994a, b). Vendar je to posplošitev primerno relativizirati s socialnimi in političnimi aspekti, saj so učinki čezmejnih stikov med prebivalci navadno neenako razporejeni (Baud in van Schendel 1997: 220), posebej pa tudi z narodnostjo in nacionalnostjo. Obrobna obmejna območja so namreč pogosto osrednja prizorišča (po)ustvarjanja in poganjanja o narodni in nacionalni identiteti. To je na obravnavanem območju značilnejše za slovenske Porabce, ki so bili žrtev težavnih preskušanj življenja ob meji.

Življenje ljudi ob slovensko-madžarski meji pritrjuje napetosti med »trdnimi, trajnimi in negibkimi zahtevami državnih mej in nestalnimi, prehodnimi in gibkimi zahtevami ljudi« (Donnan in Wilson 1999: 1). Meje so ljudem vedno vsiljene – *»Malo stvari se v naravi ali tu rešuje, to se je rešilo nekje daleč, te meje...«* – in omejujejo poti – *»ja, je drugače, tu si šel vedno samo v eno smer, v osrednji Sloveniji si tega ne morejo predstavljati, lahko grejo v katero koli smer, sploh ne razmišljajo o tem, mi pa smo vedno, tu pa si moral pomisliti ...«* (TZ 2018).

Ampak ljudje se z mejami angažirajo, so njihovi glavni akterji, ko se zaradi obrobnosti ob meji za stalno ali začasno izseljujejo, ko tisti, ki ostanejo, iščejo in izrabijo možnosti čezmejnega

sodelovanja, ki v spominu oživljajo predtrianonsko povezanost območja, poiščejo krajše poti in svoje bližnje na drugi strani, kaj pretihotapijo čeznje, navsezadnje kljub prepovedi usmerijo pogled v bližnjo vas, iz katere slišijo le zvon, ali se zazrejo v Tromejnik. Ob tem se v tej »vernakularni krajini« (Beiner 2008), vpisani v spominsko topografijo, meja in ljudje ob njej vzajemno spreminjajo, a vzdržujejo specifično razmerje med življenjskim prostorom in identiteto. Spreminjanje družbeno in simbolno poustvarjane meje in kontekstov spominov, pripovedi o njih, dnevnih rab in doživljanja pomeni, da biografija te meje v njenih mnogoterih razsežnostih še ni izpisana.

Tatiana Bajuk Senčar

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_05

ČEZMEJNO SODELOVANJE IN EVROPEIZACIJA SLOVENSKO- MADŽARSKEGA OBMEJNEGA OBMOČJA

UVOD

Evropska unija (EU), ki je nastala kot povojna mirovna pobuda, se je razvila v enkratno nadnacionalno formacijo, ki po razsežnosti in delovanju presega vsa druga večstranska zaveznitva in konvencije. Thomas M. Wilson je trdil, da EU »v današnjem svetu predstavlja morda največji eksperiment v snovanju postnacionalne in nadnacionalne politike in največjo preureditev političnega prostora od časov Britanskega imperija« (Wilson 2012: 169). EU ne deluje le na podlagi institucij, ki jim države članice odstopijo delež svoje suverenosti, temveč tudi v skladu s spremembami mejnih režimov na svojem ozemlju.

EU in njene ustanove tako delujejo kot motorji evropske integracije, ki jo razumemo kot skupek reteritorializacijskih procesov, za katere sta John Borneman in Nick Fowler menila, da skupaj predstavljajo »pospešen proces in splet učinkov, ki na novo opredeljujejo oblike identificiranja z ozemljem in ljudmi« (Borneman in Fowler 1997: 488). Ti procesi reteritorializacije, ki so posledica različnih valov in stopenj povezovanja EU, ustvarjajo Evropo z nenehno spreminjajočimi se mejam. In ta podoba usmerja evropske raziskave mej.¹

V luči sprememb, ob katerih se je v zadnjem stoletju oblikovalo mejno območje med Slovenijo in Madžarsko,² bomo preučili vpliv integracije EU nanj. Po padcu železne zavese, ki je bila desetletja tako rekoč neprehodna pregrada med državami na evropski celini (Borneman 1992; Pelkmans 2012), je proces širjenja EU na vzhod pripeljal do – vsaj teoretično – razširjene EU kot območja »brez mej«. Slovenija in Madžarska sta leta 2004 postali članici EU in leta 2007 del schengenskega območja, kar jima omogoča prost pretok ljudi in blaga brez nadzora na meddržavnih mejah.

Članstvo v EU je sicer za mejo med Slovenijo in Madžarsko prineslo precejšnje spremembe, vendar je v tem poglavju obravnava namenjena predvsem posebnemu instrumentu integracije – čezmejnemu projektu, financiranim s sredstvi EU, in njihovem vplivu na vsakdanje življenje ob meji. Sredstva EU pomembno podpirajo čezmejno sodelovanje na več področjih, od kulturnega in gospodarskega sodelovanja do ohranjanja narave. Prav čezmejni projekti EU so namreč prispevali k oblikovanju zavarovanega območja ob tromeji, ki ga sestavljajo Naravni park Raab (Avstrija), Narodni park Őrség (Madžarska) in Krajinski park Goričko (Slovenija). Terenske raziskave za analizo vpliva čezmejnih projektov in pobud, financiranih s strani EU, so bile opravljene na območju parkov Goričko in Őrség.

Trenutno ima EU 40 notranjih obmejnih območij, ki predstavljajo približno 40 % njenega ozemlja in kjer živi skoraj 30 % njenega prebivalstva. Tako ni presenetljivo, da so obmejna območja od nekdanj prioriteta EU. Poleg tega so ta dolgoletni prejemniki usmerjene pomoči EU, ker so pogosto ne le fizično oddaljena od državnih središč, temveč tudi marginalizirana v nacionalnih razvojnih strategijah in programih. V naslednjem razdelku so evropski programi čezmejnega financiranja obravnavani kot niz z mejo povezanih praks – ali, natančneje odmejevalnih praks (angl. *debordering practices*) (Goddard, Llobera in Shore 1994; van Houtum, Kramsch in Zierhofer 2005; Green 2012a), ki naj bi – z vidika EU – spodbujale dejavnosti, ki bi presegle nacionalne meje.³

ODMEJEVANJE KOT ANALITIČNI
KONCEPT IN PREDMET RAZISKAVE

Širjenje in vpliv EU – in njeni raznovrstni projekti – so sprožili precejšnje znanstveno in akademsko zanimanje, tudi med raziskovalci mej, od katerih so se številni osredinili na obmejne prakse, ki so značilne za povezovanje EU. Za takšne ukrepe ali prakse je mišljeno, da bi preseгли meje oziroma da bi sprožili procese t. i. odmejevanja (angl. *debordering*). Za ta koncept ni enotne definicije ali pristopa, lahko pa – v skladu s heterogenostjo raziskav mej – za primer evropskih mej oziroma EU orišemo osrednje smeri raziskovanja.

Odmejevanje v najširšem smislu velja za zelo opazno značilnost evropske integracije. V tem kontekstu ga prvenstveno razumemo v njegovem najbolj formalnem smislu, namreč kot odpiranje mej od zgoraj navzdol oziroma zmanjševanje njihove vloge v smislu pregrad (O'Dowd 2002). V primeru EU se odmejevanje tako lahko preprosto nanaša na različne ukrepe, ki so bili sprejeti za ustvarjanje in ohranjanje nadnacionalnih prostorov in območij v EU. Odmejevanje je *fait accompli* oziroma veljavno, trenutno stanje v EU – namreč stanje, ki jo ločuje od norme za mednarodne meje in obmejne režime, značilne za nacionalne države zunaj nadnacionalnih formacij. Takšno razumevanje odmejevanja lahko deluje celo kot tih, samoumeven referenčni okvir, ki služi kot izhodišče za analizo EU kot nadnacionalne tvorbe. Vendar pa to ni skupno vsem raziskavam odmejevanja, posebej ne v primerih kritičnejših analiz mej v EU, o katerih bomo razpravljali v nadaljevanju.

Omenjena širše zastavljena konceptualizacija odmejevanja je bolj strukturne narave in se nanaša predvsem na ukrepe, s katerimi se rahljajo obmejni režimi kot del integracijskega procesa v EU. Druga smer temelji na bolj dinamičnem, procesualnem pojmovanju mej (van Houtum, Laine in Scott 2016), pozornejša je na prakse in procese, ki jih spodbujajo odprte meje. V analizah tega vidika odmejevanja so v ospredju učinki odprtih mej kot stičišč, ki lahko spodbudijo morebitno oblikovanje vezi, omrežij in praks. Te pa lahko nadalje preoblikujejo odnose in razmerja med obmejnimi skupinami in skupnostmi (Scott 2012; Sohn 2014).

Številni znanstveniki raziskujejo odmejevanje v kontekstu čezmejnega evropskega sodelovanja ali integracije v povezavi z evropskimi čezmejnimi regijami ali programi EU, ki spodbujajo takšno sodelovanje. Tako se, na primer, nekateri osredinjajo na sodelovanje z vidika nastanka novih (nenacionalnih) oblik upravljanja in razvojnega načrtovanja v čezmejnih regijah (npr. Popescu 2008), pri čemer poudarjajo povezave med obmejnimi upravljanjem, teritorialnostjo in prostorskostjo. Drugi so pozorni na opredeljevanje ali analize različnih dejavnikov, ki lahko vplivajo na to, kako lokalni in regionalni akterji gledajo na odprte meje; te namreč lahko delujejo kot morebitni viri in gonila povezovanja ali sodelovanja (npr. Sohn 2014). Spet drugi odmejevanje obravnavajo širše, upoštevaje razprave o globalnih tokovih informacij, kapitala, medijev in kulture. Pri tem se ukvarjajo z dodatnim spletom vprašanj o nadnacionalnih predstavah o državljanstvu in identiteti, s tem pa razumejo meje kot označevalce identitete (McCall 2012).

Še eno pomembno vprašanje, ki ločuje različne pristope k odmejevanju v EU, je povezano z razločevanjem med normativnim in analitičnim razumevanjem odmejevanja. Številni raziskovalci, vključno z mnogimi antropologi, razpravljajo o normativnih razsežnostih integracije kot koncepta, pa tudi kot projekta, ki je osrednjega pomena za identiteto EU (npr. McDonald 1997; Holmes 2000; Shore 2000; Abélès 2004; Bajuk Senčar 2014).⁴ Koncept odmejevanja v kontekstu integracije EU ne deluje vedno kot nevtralen, analitičen koncept, temveč izraža normativno razumevanje EU ter njenih projektov in diskurzov. Normativnost se lahko kaže v opisovanju čezmejnega sodelovanja in medsebojne odvisnosti kot samoumevnih procesov, ki izvirajo iz odprtih meja in vodijo do predvidenega cilja – vse večje integracije, ki je opredeljena vsaj z nevtralnega, če ne celo pozitivnega vidika (Abélès 2000). Normativne obravnave odmejevanja so torej »enosmerne«, v smislu premikanja proti vedno tesneje povezani EU in višji stopnji odmejevanja; vsakršen trend, ki ne sledi takšni smeri, pa je v tem kontekstu razumljen kot problematičen ali kot korak nazaj.

Vendar raziskave z manj normativnim pristopom k integraciji EU in odmejevanju ne predpostavljajo, da bi bile težnje, ki niso vključene v okvir odmejevanja, same po sebi problematične.

Pravzaprav številni raziskovalci mej opozarjajo na dejstvo, da je EU prizorišče širokega zbira z mejo povezanih praks, vključno s krepitvijo ali ponovnim utrjevanjem mej. Nekateri trdijo da je ponovno razmejevanje (angl. *rebordering*) zgolj nezaželen odziv na odmejevalne pobude ali programe EU (van Houtum, Laine in Scott 2016), drugi pa opozarjajo, da ponovno razmejevanje v EU ni nujno povezano s čezmejnimi pobudami, temveč vključuje uveljavitev določenih sprememb obmejnih režimov, vključno, na primer, s ponovno uvedbo obmejnega nadzora na posamičnih mejah ob spoprijemu s kakšno krizo. Tako je na primer Cathal McCall v svojih analizah orisal razvoj odmejevanja in ponovnega omejevanja na mejah Združenega kraljestva. Po njegovem mnenju so odmejevalni procesi izraz integracije EU, ponovni razmejevalni procesi pa so stekli kot odziv na povečan pomen, pripisan vprašanju (nacionalne) varnosti od začetka 21. stoletja, kar so sprožili teroristični napadi, posebej tisti 11. septembra 2001. Diskurzi o ponovnem razmejevanju so se razvili kot odziv na t. i. temno stran globalizacije, vključno z globalnim razcvetom terorizma in, v manjši meri, z ilegalnim priseljevanjem in mednarodnim kriminalom. McCall je orisal različne načine, kako je Združeno kraljestvo razvijalo ukrepe ponovnega razmejevanja in jih utemeljevalo z ohranjanjem nacionalne varnosti, pri čemer so se osredinili na regionalne meje in razvili tudi niz vnovičnih omejevalnih zunaj-teritorialnih praks (McCall 2012). Te naj bi utrjevale britansko varnost s ponovnim uveljavljanjem varnostnih ukrepov, ki so v preteklosti veljali na mejah, na novih lokacijah onstran meja (npr. mejni nadzor v odhodnih krajih celinske Evrope).

Poleg analitikov, kot je McCall, ki vzpon praks ponovnega razmejevanja povezujejo s splošnejšimi procesi, ki presegajo EU, številni teoretiki ponovno razmejevanje kot eno od številnih oblik z mejo povezanih praks v kontekstu integracije EU razumejo kot skupek številnih in med seboj prepletenih neprekinjenih procesov. Nekateri tudi kritično obravnavajo uradne diskurze o integracijskem projektu EU in trdijo, da so odmejevalni in ponovni razmejevalni procesi v središču dogajanj v EU. Več raziskovalcev tudi ugovarja predstavi o Evropi brez mej in opozarja, da lahko tudi odpiranje mej pripelje do postavljanja novih ali krepitve trenutnih mej,

vključno z regionalnimi mejami. Tako je na primer Thomas M. Wilson (2012)⁵ ugotovil, da so čezmejne pobude verjetno spodbudile čezmejno sodelovanje in interakcije, vendar so odmejevalne pobude, ki so tekle vzporedno z ustvarjanjem čezmejnih regij, ob odpiranju mednarodnih mej hkrati privedle do razmejitev ali krepitve regionalnih mej. Na osnovi tega je menil, da se procesa odmejevanja in ponovnega razmejevanja zdita močno povezana in da s pozornostjo zgolj na meje na eni ravni (mednarodne meje) očitno razkrijemo zgolj del zgodbe. Spet drugi opozarjajo na opazno razliko med notranjimi in zunanjimi mejami EU, celo tistimi z drugimi evropskimi državami. V tem kontekstu je ponovno razmejevanje značilno za dinamiko širših procesov evropeizacije in prispeva dodatno razsežnost h konceptu trdnjave Evrope, na katerega se pogosto sklicujejo ob omembah neprehodnosti evropskih zunanjih mej (npr. Mandel 1994; Del Sarto 2010; Follis 2012).

Še ena pomembna smer raziskovanja se osredinja na natančnost koncepta EU kot entitete brez mej, saj v nasprotju z njim trdi, da je sestavljena iz več nadnacionalnih prostorov. Nekateri od teh prostorov naj bi podpirali določene obmejne režime, drugi naj bi zarisovali meje določenih oblik gospodarskega sodelovanja, spet drugi služijo kot označevalci kolektivne identitete. Kakor trdi Sarah Green, tako ni več preprosto ustrezno zarisati »relativne lokacije« Evrope v času in prostoru:

vprašanje, kje so lahko postavljene meje Evrope, ni preprosto lociranje meja, robov, določenega kraja; zahteva namreč razumevanje tako preteklih kot sedanjih razmerij med kraji (čemur bi lahko rekli 'relativna lokacija'), razumevanje klasifikacijskega sistema, ki je bil uporabljen za določitev, kaj naj bo vključeno in izključeno, in razumevanje regionalnih praks, ki bodisi utrjujejo ali spodbijajo formalno razumljena razmerja med raznovrstnimi koščki in deli EU. (Green 2013: 348)

Sarah Green je za prostorski prikaz obsegov nadnacionalnih formacij, ki sestavljajo EU, uporabila diagram (Green 2013: 347), podoben tistemu, ki ga predstavlja Eulerjev diagram evropskih ustanov. Krog, ki predstavlja Evropsko unijo, je sicer v središču diagrama, vendar postane hitro jasno, da geografska omejitev EU

Wesley Scott, ki je trdil, da lahko projekti čezmejnega sodelovanja potencialno »prek simbolnih prikazov evropskega prostora in obetov njegovega nadaljnega razvoja zagotovijo idejno podlago za omreženo Evropo« (Scott 2012: 89).

Etnografska razprava v nadaljevanju tako določa položaj in zarisuje slovensko-madžarsko obmejno območje in čezmejne projekte na podlagi trenutnih in nastajajočih omrežij in razmerij, v katere so vpeti, in opozarja na spremljajoče odmejevalne in ponovne razmejevalne prakse. Integracija EU in njene čezmejne pobude tu niso razumljene kot samoumeven, naravni razvoj stvari, kar je značilno za normativne obravnave EU in za ekonomske diskurze o povezovanju EU, ki meje vidijo predvsem kot ovire za prost pretok blaga, ljudi in idej (van Houtum 2002). Prav tako ne gre za pristop od zgoraj navzdol, značilen za politološke ali geografske raziskave mej, ki večinoma analizirajo, kako čezmejne pobude vplivajo na institucionalno infrastrukturo upravljanja na obmejnih območjih z vidika nacionalne, regionalne in lokalne ravni. To namreč vpliva na uveljavljanje teritorialnosti in suverenosti (Popescu 2008; Lechevalier in Wielgohs 2013).

V tej analizi se bomo podrobneje posvetili argumentu, da izdelovanje meje⁶ v EU ni zgolj v domeni države (Rumford 2006), temveč je opredeljeno na številne načine, takšne pa so tudi razmejevalne prakse lokalnih akterjev na obmejnem območju. Poleg pregleda arhivske dokumentacije o čezmejnih programih EU v Sloveniji obravnava temelji na pogovorih z ljudmi iz različnih krajev obmejnega območja (večinoma na Goričkem), ki so bili udeleženi v vrsti projektov s finančno podporo EU.⁷ Sogovorniki so bili člani občinskih uprav, turističnih organizacij, državnih agencij, uprav parkov, regionalnih kulturnih ustanov in regionalnih razvojnih agencij. S pomočjo teh pogovorov bomo ugotovili, kako omenjeni akterji doživljajo pobude EU, kakšne vrste sprememb ti projekti vpeljujejo (ali jih ne), kakšne vrste omrežij razvijajo in kako vse to vpliva na njihove obmejne izkušnje.

Nedavne raziskave ob slovensko-madžarski meji (Fikfak in Mészáros 2019) so opozorile na pomembna vprašanja, ki pomagajo usmerjati kontekstualizacijo vprašanj in procesov odmejevanja, npr. kompleksna zgodovina obmejnega območja, vključno z njeno

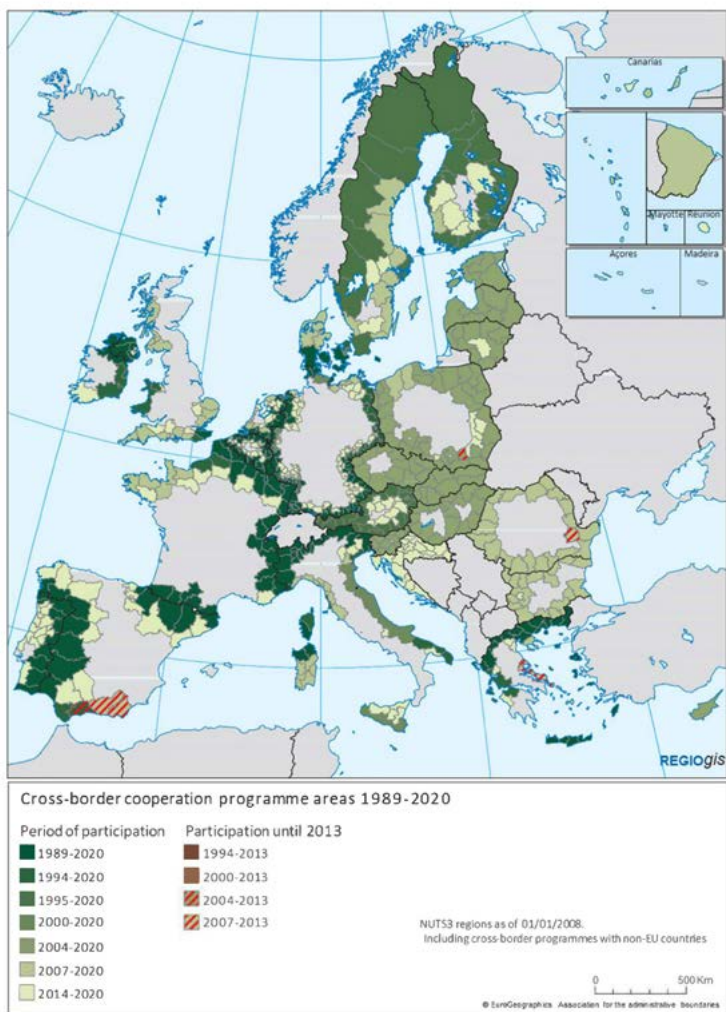
životstvo v pripovedih in kolektivnem spominu obmejnih prebivalcev (Pšajd 2007; Sedar 2018; Munda Hirnök in Slavec Gradišnik 2019; Slavec Gradišnik in Munda Hirnök 2020), spreminjanje obmejnih skupnosti v času in vpeljevanje novih oblik varovanja narave, ki se lahko pokaže tudi v izrisovanju novih mej (Ispán 2019). Ti raziskovalni poudarki pomagajo pojasniti specifične okoliščine prav te meje in z njo povezanih oblik obmejnih praks ter zagovarjajo pomen vključevanja akterjev odmejevanja in s tem primerno uokvirjajo izkušnje in prakse na tem območju (Kozorog 2019b). Poleg tega druge raziskave projektov EU na obmejnih območjih kažejo, da njihova izvedba ne vključuje le nacionalnih mej, temveč tudi vrsto drugih – bodisi da so vrisane v naravno pokrajino ali strukturirajo družbeno življenje v lokalnih skupnostih (Mészáros 2019).

EVROPSKO FINANCIRANJE ČEZMEJNIH PROGRAMOV NA SLOVENSKO- MADŽARSKEM OBMEJNEM OBMOČJU

EU je razvila kompleksen sistem programov financiranja za spodbujanje čezmejnega sodelovanja. Nekateri so usmerjeni na sodelovanje med sosednjima državama članicama, drugi na sodelovanje med več državami članicami, spet drugi na sodelovanje med državami članicami in državami, ki niso članice EU. Skratka, ti programi spodbujajo različne oblike čezmejnih stikov.

Eden prvih čezmejnih programov, ki je vključeval projekte na slovensko-madžarski meji, je bil program Phare (Poland and Hungary: Assistance for Restructuring Economies / Poljska in Madžarska: pomoč za restrukturiranje gospodarstva) leta 1989, sprva zamišljen kot program gospodarske pomoči Poljski in Madžarski. Z leti se je širil in nazadnje vključil vse države kandidatke, vključno z večino držav srednje in vzhodne Evrope, ki so se s pristopnimi procesi začele približevati EU proti koncu 90. let 20. stoletja. Program Phare je takrat postal eden osrednjih instrumentov pomoči prav za države, ki so se pripravljale na članstvo v EU. Imel je dva osrednja cilja: krepitev javnih uprav in institucij za učinkovito delovanje v EU in spodbujanje zблиževanja zakonodaj držav pristopnic in EU.

Razvoj čezmejnega programa Interreg za notranje in zunanje obmejne regije od 1989 do 2020 (CCBY 4.0 - Evropska komisija (DG Regio), obj. v European Court of Auditors 2021: 13).

Eden prvih projektov Phare, ki je vključil Slovenijo in Madžarsko, je bil večdržavni projekt, ki je partnerske države povezal na osnovi skupnega vprašanja transporta in je spodbujal pretok prometa vzdolž izbranih transnacionalnih koridorjev v EU. Leta 1995 so v projektu sredstva namenili »sproščanju mejnega prehoda z Madžarsko v Dolgi vasi, ki je eno večjih prometnih ozkih grl na eni glavnih poti v srednjo Evropo« (European Commission 1996). Kot je razvidno iz navedka poročila programa Phare za leto 1995, je bilo financiranje sprememb na mejnem prehodu Dolga vas-Rédicts namenjeno zagotovitvi večje prehodnosti meje in s tem izboljšanju dostopnosti za tokove, ki jih omogoča predvidoma »brezmejna« Evropa (Jenko 1995).

Čezmejno sodelovanje med Madžarsko in Slovenijo se je nadaljevalo v tristranskem čezmejnem projektu Phare med Madžarsko, Avstrijo in Slovenijo v letih 1995 in 1996 in potem še v dvostranskem programu med Slovenijo in Madžarsko med letoma 2000 in 2003. Eden prvih odobrenih projektov je leta 2000 podprl nastanek trilateralnega regionalnega parka Goričko-Raab-Őrség (projekt SI.00.08.01), da bi usklajevali varstvo narave in trajnostni razvoj na obmejnem območju med Avstrijo, Slovenijo in Madžarsko (Dešnik in Domanjko 2011).⁸

Drugi – in za Madžarsko in Slovenijo pomembnejši program čezmejnega sodelovanja – je bil program Interreg, namenjen spodbudam za sodelovanje med regijami v EU. Financira ga Evropski sklad za regionalni razvoj (ESRR), njegov glavni cilj pa je pospešiti uravnotežen družbeni in gospodarski razvoj (in posledično izničenje velikih razlik) v vseh državah EU na osnovi spodbujanja kohezije v EU. Da lahko EU deluje kot večdržavna organizacija, katere poslanstvo je odstranjevanje ovir med državami članicami, je zelo pomembno, da na tem področju doseže določeno stopnjo ravnovesja. Program zato spodbuja tri oblike sodelovanja, usmerjene h koheziji: čezmejno sodelovanje, transnacionalno sodelovanje in medregionalno sodelovanje. Trenutno vključuje vseh 28 držav članic, tri sodelujoče države EFTA (Norveško, Švico, Liechtenstein), šest držav pristopnic in 18 sosednjih držav.

Sodelovanje Slovenije in Madžarske v programu Interreg se je začelo s tristranskim Sosedskim programom Madžarske, Slovenije

in Hrvaške med letoma 2004 in 2006. Program je bil osnova za razvoj dvostranskega čezmejnega programa med Madžarsko in Slovenijo v programskih obdobjih 2007–2013 in 2014–2020, potekajo pa že priprave za naslednje obdobje, ki se začne leta 2021.⁹ Oba programa poudarjata izboljševanje pogojev in možnosti za trajnostni razvoj kot strateški cilj za obmejno območje, da bi s tem ohranili število prebivalcev ali celo privabili nove.

V času raziskave so se tekoči projekti Interreg, financirani v programskem obdobju 2014–2020, počasi končevali. Hkrati je bil to čas pričakovanj, saj so sogovorniki čakali smernice za novo programsko obdobje. Te bodo opredelile okvir tako za projektne ideje kot partnerstva v naslednjih letih.¹⁰

PROJEKTI EU NA ČEZMEJNEM OBMOČJU: PRAKSE IN IZKUŠNJE

Pri analizi pogovorov me je zanimalo, kako so sogovorniki govorili o EU in čezmejnih projektih – bodisi iz svojih izkušenj in praks ali mnenj o njihovem pomenu. Kakšen pomen pripisujejo projektom v svojih pripovedih o življenju ob meji? Kako in kam postavljajo čezmejne projekte – ne samo v prostorskem smislu, temveč tudi glede na že postavljena in na novo nastajajoča razmerja in omrežja? Kakšne so torej koordinate njihovih pripovedi o EU in čezmejnih pobudah? Ta vprašanja naj bi pomagala opredeliti položaje in poglede akterjev, ustanov in skupin, ki od spodaj navzgor soustvarjajo specifično obmejno dinamiko in procese v tej regiji, tj. zunaj referenčnega okvira čezmejnega sodelovanja, kakor ga opredeljujejo regionalne, nacionalne in evropske ustanove. To je potencialno razširjena analitična usmeritev, ki si prizadeva vključiti še druge pomembne ločnice in razločevanja (prostorske, gospodarske, etnične in zgodovinske), ki lahko bodisi pomagajo postavljati meje ali pa jih presegajo. Kakšne vrste meje in ločnice oblikujejo pripovedi sogovornikov in zakaj se sogovorniki sklicujejo nanje, ko govorijo o projektih EU?

Obmejno območje: Obrobnost in oddaljenost

Presenečeno sem ugotovila, da je država ena od primarnih koordinat in da skladno z njo sogovorniki formulirajo svoje izjave o evropskih čezmejnih projektih in partnerstvih. Predstavljali bi si, da v pripovedih o transnacionalnih programih država ali nacionalno središče ne bosta navzoči, a v resnici ni tako. Ena od državnih uslužbenk je trdila, da je uspešna izvedba programov odvisna od aktivne vloge nacionalnih držav. Opisala mi je svoje delo pri programih financiranja iz sredstev EU, še preden je Slovenija postala članica EU. Prvi programi financiranja so bili namreč precej drugačni od sedanjih: bili so povsem centralizirani, saj so vsi postopki potekali skozi ustanove EU (večinoma v Bruslju). Poleg tega pa so imeli še dodaten, »pedagoški« namen: s pomočjo teh projektov naj bi se države kandidatke (in njihove uprave) naučile, kako deluje sistem financiranja iz sredstev EU. Izvedba potrjenih projektov EU naj bi države članice pripravila na nujno decentralizacijo vodenja teh projektov, kar je pomenilo, da bi se določene ravni sprejemanja odločitev in izvedbe prenesle na raven držav članic.¹¹ Del tega usposabljanja je vseboval informacije o delovanju postopkov financiranja ter prednostna načela in oblike sodelovanja med državami članicami v čezmejnih in večnacionalnih projektih. Usposabljanje naj bi državam pomagalo postati učinkovit akter v procesih financiranja iz sredstev EU in čezmejnega razvoja.¹²

V pripovedih sogovornikov država kot ponavljajoča se tema sicer primarno ni povezana z vlogo v programih financiranja EU, vendar deluje kot glavna točka, glede na katero ljudje opisujejo svoj gospodarski, družbeni in politični položaj; označujejo ga na osnovi razdalje od državnega središča, ne pa bližine meje in države na drugi strani. Ta razdalja – izražena kot obrobnost oz. perifernost – ni le fizična, temveč tudi družbena, politična in gospodarska. Za ljudi ima obmejna regija proti državnemu središču na najosnovnejši ravni precej drugačen položaj in obseg podpore, kar se izraža na mnogo načinov. Te razlike so pogosto omenjene v pogovorih o pomembnosti programov financiranja iz sredstev EU. Sogovornik, zaposlen v regionalni kulturni ustanovi na obmejnem območju, je opisal, kaj pomeni imeti status regionalne namesto

državne ustanove, ko gre za financiranje. Njegova ustanova za razloček od države prejme dovolj sredstev za osnovno delovanje, ne pa tudi za institucionalni razvoj, ki je nujen za kakovostno delo:

Nimamo stoočnega financiranja, zato so v določenih pogledih ti projekti postali nujni [...] Mi smo regionalna ustanova javnega sektorja za [širšo] pomursko regijo. Ministrstvo za kulturo sicer pokrije večino našega proračuna, manjši del pa naši soustanovitelji. Vendar nam država ne zagotavlja nobenih sredstev za investicije, da bi nam pomagala izvajati naše delo. Občine nimajo sredstev, da bi pomagale pri kakršnih koli investicijah. Brez podpore evropskih projektov si ne bi mogli privoščiti nakupa vsega, kar je dandanes postalo nujno za kakovostno opravljanje dela. Število zaposlenih se ni spremenilo od leta 1994, imamo enako število kustosov kot leta 1992 [...] S temi projekti lahko kaj kupimo ali začasno koga zaposlimo ali izvedemo kaj, kar bi moralo biti del našega osnovnega programa. (TZ 2019)

Obrobnost je tu opredeljena v smislu ambivalentnega razmerja z državo oz. z nekakšnim nižjim statusom zaradi razlike med podporami, ki jih dobijo regionalne in državne ustanove. Glavna motivacija za zagotavljanje sredstev EU je kompenzirati omenjeno razliko v statusu med državnim in regionalnim, med središčem in obrobjem. Čeprav bi iz tega lahko sklepali, da so sredstva EU rezervirana za investicije v »posebne« naloge in pobude, je sogovornik občutek obrobnosti povezal tudi s pomanjkanjem osnovnih sredstev, konkretno infrastrukture. Med pogovori je postalo jasno, da je bil eden izmed boljše vrednotenih projektov (čeprav ni bil čezmejen) modernizacija in širitev omrežja za oskrbo z vodo v regiji, kar so omogočila prav sredstva EU. Omrežje sicer še ni dokončano, a potrebe po iskanju zunanjih virov financiranja za ureditev nujne infrastrukture, s katero bi bili vsi obmejni prebivalci povezani s sistemom oskrbe z vodo, določno pokažejo na vrzeli med središčem in obrobjem.

Občutek razdalje med središčem in obrobjem je v nekaterih kontekstih očitnejši in v nekaterih primerih se zdi, da se razlike poglobljajo. Član ene od regionalnih razvojnih agencij je orisal

pomen potencialnih čezmejnih projektov, ki bi izboljšali infrastrukturo za mobilnost. Takšne izboljšave bi lahko izrabile lokacijo na tromeji in območju zagotovile boljši dostop do lokalnih podjetij in čezmejnih tržišč. Ti projekti so odvisni od čezmejnega povezovanja regionalnih omrežij, kar je v nekaterih primerih lažje izvedljivo od širjenja omrežij v državi. Vendar pa izboljšave regionalne infrastrukture za čezmejno mobilnost potekajo ob upadanju mobilnosti akterjev na obrobju. Tako, na primer, najnovejši urniki državnega železniškega prometa kažejo, da je trenutno neposredna povezava med slovensko prestolnico in Mursko Soboto kot regionalnim središčem ukinjena, čeprav so bila prav v ta namen sredstva iz kohezijskih skladov EU porabljena za posodobitev železnice iz Ljubljane do Murske Sobotice. Zdaj dnevna vožnja v službo od meje v Ljubljano z vlakom praktično ni smiselna, saj traja skoraj dvakrat dlje kakor z avtom. K temu je dodal: »*Pogosto se šalim, da, če bi tujec z vlakom potoval po Sloveniji, bi mislil, da je to gromozanska država!*« (TZ 2019)

Obrobnost, država in obmejna partnerstva

Po prepričanju ljudi, ki živijo na obmejnem območju, so njim prilagojeni čezmejni programi zamišljeni kot izravnava za obrobnost, saj podpirajo projekte, ki so namenjeni ureditvi povezav med obmejnimi območji in spodbujajo mrežno povezovanje prek mej, s čimer se preoblikuje tudi občutek oddaljenosti od političnega in gospodarskega središča. Vendar pa to preoblikovanje ovirajo številni dejavniki, med drugim tudi vloga države – prikazana večinoma ambivalentno ali celo negativno, saj je pogosto referenčna točka za pojasnjevanje izzivov ali ovir pri pridobivanju čezmejnih projektov.

Zgled za to so komentarji sogovornikov o sofinanciranju. Medtem ko so prvi programi EU odobrenim projektom zagotavljali polno denarno podporo, so poznejši, vključno s programom Interreg, zagotovili le večino predlaganega projektne proračuna. Pri tem pa je moral vsak prijavitelj predložiti dokazilo, da bo v primeru odobritve projekta preostanek zagotovil sam. V številnih primerih, o katerih sem razpravljala s sogovorniki, so odobreni

projekti od EU prejeli 85 % načrtovanih stroškov, prijavitelji pa so zagotovili preostalih 15 % proračuna. Ta sprememba v politiki financiranja je bila občutna, ker je znižala število potencialnih prijaviteljev, saj številne manjše organizacije ali podjetja niso mogle zagotoviti zahtevanega prispevka. Še pomembneje je, da je bilo sofinanciranje pogosto omenjeno v primerjavah med Madžari in Slovenci, ko so oboji zaprosili za podporo. Kakor je povedal občinski uradnik, so se pri tem pokazale razlike:

Oni [Madžari] imajo izjemno srečo, če upoštevamo, da država načeloma pomaga zagotoviti odstotek financiranja, zato so bolj svobodni pri svojem delu. Poleg tega sredstva dobijo vnaprej, kot nekakšno predplačilo, takoj po podpisu projektne pogodbe, tako da se jim denar začne takoj vračati. Če govorimo o 15 % zneska 100,000 evrov, in to vsako leto od treh zaporednih, si lahko predstavljate, da to pomeni določeno zagotovljeno financiranje. (TZ 2019)

Takšne primerjalne izjave so bile precej pogoste; ne preseneča, da Slovenci občutijo pomanjkanje podpore slovenske države. Zato organizacije in ustanove na slovenski strani meje razvijajo različne strategije, da bi izpolnile zahteve po sofinanciranju: nekateri vzamejo posojilo, drugi iščejo partnerstva z drugimi organizacijami, ki lahko zagotovijo potrebna sredstva, in tako dosežejo napredek:

Naš turistični center je v zadnjih dvajsetih letih sodeloval v številnih čezmejnih projektih in celo v nacionalnih projektih, ker z lastnimi sredstvi ne moremo izvajati našega celotnega programa – vključno z vsem, kar se nam zdi nujno in pomembno [...] Naše dejavnosti pregleda naš ustanovitelj, občina, ki nam tudi pomaga pri problemih sofinanciranja. Majhen center smo, zato bi lahko sredstva, ki jih vsako leto potrebujemo za sofinanciranje, uničila naš proračun. Na srečo ima ustanovitelj posluh za naše projekte in nas podpira. (TZ 2019)

Na občinski ravni je opazno mreženje med občinskimi akterji in organizacijami za zagotavljanje financiranja, opredeljevanje projektne ideje, sestavljanje projektne partnerstev in prijavljanje projektov. Tako so npr. občine pogosto soustanoviteljice ali solastnice številnih različnih lokalnih ali regionalnih ustanov – od

turističnih centrov do regionalnih muzejev in celo energetskih podjetij. Občina morda ni vedno primeren partner pri razpisih za čezmejne projekte, lahko pa sodeluje v drugi vlogi, tako da v partnerstvih podpira druge agencije ali ustanove. Taka oblika mreženja se razlikuje od usklajevanja, ki ga izvajajo regionalne ali lokalne razvojne agencije v smeri od zgoraj navzdol, ko pripravljajo projektne ideje in koordinirajo partnerstva, da bi tako povečale možnost uspeha za svoje načrte za obmejno območje. Za določene sogovornike iz takšnih ustanov so nekatere oblike projektne mreženja sporne, saj imajo lahko negativne učinke:

Bolje je za poljubno temo uskladiti partnerstva, namesto da vsak potencialni partner prijavi svoj projekt. To lahko pripelje do kanibalizma in do situacije, ko projektne ideje niso dobro pripravljene in nobena ne pridobi financiranja. To ni dober izid, če govorimo o strateških interesih za našo regijo. (TZ 2019)

Čezmejno projektno financiranje spodbuja različne vrste povezovanja in mreženja med obmejnimi akterji in ustanovami – celo na isti strani meje. Kakor je v navedku nakazal uradnik iz razvojne agencije, dejstvo, da lokalni, občinski in regionalni akterji in ustanove na slovenskem obmejnem območju ustvarjajo strateška partnerstva za zagotavljanje financiranja, ne izključuje konkurence ali konkurenčnih zanimanj in programov. Takšno tekmištvo se zdi nekaterim normalno, drugi pa ob tem opozarjajo na po njihovem mnenju problematično instrumentalizacijo čezmejnih programov. Vsak od sogovornikov je imel nedvoumne interese, ki so ga spodbujali pri iskanju financiranja iz sredstev EU, projektne ideje pa uporabljajo za dopolnitev ali razširitev trenutnih načrtov delovanja. Projektne zamisli so tako pogosto povezane s specifičnim interesom, hkrati pa sledijo prioritetam, ki strukturirajo določeno programsko obdobje katerega od programov, ki jih podpira EU.

Napetosti je mogoče zaznati ob dejavnostih ustanov, ki so se specializirale za svetovanje in upravljanje projektov EU in so projekti EU zanje glavni vir financiranja; v tem smislu so zanje projekti postali sami sebi namen. Gre pogosto za manjše organizacije ali agencije, ki so našle tržno nišo v tem, da unovčijo svoje izkušnje in spretnosti. Vendar se njihove prakse mnogim zdijo problematične,

saj njihove opredelitve projektnih idej ne temeljijo na tem, kar bi potrebovali v regiji, ali na njihovem programu za institucionalni razvoj, ki potrebuje dodatno (finančno) podporo. Tako njihovi projekti večinoma temeljijo na dveh izhodiščih: izvedljivosti projektne ideje in koristi, ki jih poljuben projekt lahko zagotovi. Odgovor na vprašanje o njihovih dolgoročnih zanimanjih in o projektih, ki bi jih želeli izvesti s finančno podporo EU, je vedno povezan s prioritetami operativnega programa.

Čezmejno projektno sodelovanje

Partnerstvo in konkurenca sta torej pojma, s katerimi so sogovorniki opredelili svoje interakcije z drugimi slovenskimi obmejnimi akterji, vključenimi v projekte EU. Katere besede pa uporabljajo, ko opisujejo svoje interakcije s čezmejnimi projektnimi partnerji? Kako opredeljujejo ovire in priložnosti, povezane z nastajanjem in izvajanjem čezmejnih projektov? Dejstvo, da je bila meja večino povojnega časa praktično neprehodna, je pustilo sledi v pokrajini, ki je bila nekoč del istega imperija. Poleg fizičnih sprememb, ki so sled meje, so sogovorniki zatrjevali, da je meja okrepila tudi jezikovne ovire. Tako je o tem spregovoril predstavnik s turistične organizacije:

Meja je potem to regijo zaprla do takšne mere, da je danes po mojem mnenju največja težava jezikovna prepreka med nami. Z Avstrijci se vse odvija v redu, z Madžari pa ne preveč zaradi pomanjkljivega znanja jezika. Malo ljudi ob meji govori madžarsko in četudi Madžari v Budimpešti morda govorijo tuje jezike, takih v obmejnih območjih ni veliko. Posledica tega so precejšnji problemi pri sporazumevanju. Meje so že odprte, jezikovne prepreke pa niso. To govorim zato, ker so pred prvo svetovno vojno ... ljudje govorili vse te jezike. Govorili so nemško, madžarsko in slovensko. Tega bogastva ni več. Zelo dobro je, da smo Slovenci del Slovenije, vendar smo izgubili nekaj dragocenega. Moja babica, ki je tu živela pod avstro-ogrskim cesarstvom, je govorila pet jezikov. Med našimi izobraženci jih nihče ne govori toliko.

Moja babica, ki je dokončala samo gospodinjsko šolo, pa jih je. (TZ 2019)

Sogovorniki so omenili več strategij, s katerimi premagujejo jezikovne ovire. Najbolj razširjeni – poleg tega, da se opirajo na nekaj ljudi, ki govorijo oba jezika – sta raba skupnega tretjega jezika (navadno nemščine ali angleščine) ter pomoč tolmačev in prevajalcev pri »uradnih« dogodkih, kadar sta zahtevana oba jezika. Vendar, kateri so še drugi dejavniki, ki vplivajo na čezmejno sodelovanje oziroma navezovanje čezmejnih partnerstev in opredeljevanje projektnih idej? V nadaljevanju to vprašanje obravnavam v analizi enega od projektov Interreg, ki so ga sogovorniki, zastopniki različnih projektnih partnerjev, v pogovorih pogosto omenjali – tj. projekt Green Exercise,¹³ namenjen spodbujanju čezmejnega turizma.

Projekt Green Exercise je vodil Narodni park Őrség med letoma 2016 in 2019, vključeval je štiri madžarske in štiri slovenske partnerje. Cilj je bil razvijati čezmejni turizem, ki poudarja naravno in kulturno dediščino na območju ter tudi zdrave oblike mobilnosti (večinoma kolesarjenje). Projektni partnerji so, da bi dosegli ta cilj, na obmejnem območju zasnovali devet manjših parkov in pet kolesarskih poti, ki spodbujajo čezmejne poti mobilnosti. Finančna podpora projekta je bila namenjena parkom, pa tudi infrastrukturi ob kolesarskih poteh, vključno s počivališči in hostlom ter organizacijo skupnih treningov za kolesarje in kolesarske izlete. Cilj projekta je bil torej zagotoviti potrebno infrastrukturo, izdelke in storitve, ki bi na čezmejno območje privabili turiste, hkrati pa bi spodbujali in pospeševali omenjene oblike turističnih praks.¹⁴

Vodilni partner: Narodni park Őrség

Narodni park Őrség na madžarski strani meje je bil vodilni partner projekta. Je največji od treh parkov na obmejnem območju in ima v svoji upravi tudi največ uslužbencev, saj je v oddelkih parka zaposlenih približno 70 ljudi. Čeprav park v večji meri financira madžarska država, se kljub temu potegujejo za dodatno financiranje, da bi zagotovili podporo za nekatere dejavnosti, npr. varovanje narave, izobraževanje, promocijo naravne dediščine v parku in ekoturizem. Uradniki iz parka so pojasnili, da njihov odnos s Krajskim parkom Goričko temelji predvsem na številnih

in raznovrstnih projektnih partnerstvih. Kot najperspektivnejšo dejavnost za čezmejno sodelovanje vidijo ekoturizem, saj naj bi s tem spodbujali trajnostni razvoj na obmejnem območju. O njem so govorili tudi v kontekstu prizadevanj, da bi oblikovali in ohranjali dobro sodelovanje s prebivalci v 44 vaseh parka, saj se vsi ne strinjajo s tem, kar prinese življenje na zaščitenem območju. Prav ekoturistični projekti naj bi domačinom ob meji ponujali vzdržno in uresničljivo alternativo, od katere bi lahko imeli neposredne ali posredne gospodarske koristi. Kakor je povedal eden izmed sogovornikov iz parka Őrség, lahko ekoturizem postane točka povezovanja in priložnosti za skupnosti na obeh straneh meje:

Radi bi, da bi ljudje ostali v tej regiji [...] Glavna naloga projekta Green Exercise je, da turisti v regiji preživijo eno noč ali več. V Sloveniji, v Šalovcih, blizu meje, smo zgradili nove namestitvene kapacitete, kupili smo kolesa in vsak partner mora postaviti park. (TZ 2019)

Odgovorni v parku Őrség so v projektu Green Exercise, ki je vključeval skrb za zaščiteni območja ob meji, videli temelj za čezmejni ekoturizem, ki bi lahko prinesel koristi celotnemu območju. Poleg tega so menili, da so lahko takšni projekti osnova za sodelovanje med vsemi tremi parki na obmejnem območju (Goričko-Raab-Őrség).

Občina Moravske Toplice

Nekaj več kot 15 km od slovensko-madžarske meje leži mesto Moravske Toplice, upravno središče istoimenske obmejne občine, ki je najbolj poznano po termalni vodi in toplicah. Odkritje toplih vrelcev na tem območju je na začetku 60. let 20. stoletja pretežno kmetijsko območje preoblikovalo v turistično, kmetijstvo pa je postalo predvsem dodatna dejavnost. Od takrat turizem v več pogledih uravnava smer in hitrost razvoja občine, kar ima glede na izjavo turističnega uradnika tako pozitivne kot negativne posledice:

Turizem je največji posel v Moravskih Toplicah, vendar visoka turistična taksa ne pokrije občinskih investicij v infrastrukturo, ki jo turizem zahteva. Vsak nov hotel, vsaka nova namestitve, vse to pomeni pritisk na oskrbo z vodo, kanalizacijski sistem in druge komunalne storitve. Poleg

tega turisti niso več zadovoljni zgolj z bazeni in toplo vodo, potrebujejo še kolesarske steze, oznake in dodatne dejavnosti [...] Občina je zelo razpršena, zato nenehno vlaga v infrastrukturo – v ceste, razsvetljavo, celo v tekaške steze. Občina počne vse to, [lokalna] podjetja pa ne investirajo v to območje, prav tako ne drugi investitorji. (TZ 2019)

Turizem v Moravskih Toplicah je bil omejen predvsem na komplekse bazenov s toplo vodo in ti so bili tudi glavni prejemniki dobičkov iz turizma. A kakor je razvidno iz prejšnjega navedka, rast turizma prinese številne izzive, vključno s potrebo po širjenju lokalne infrastrukture in investicijah v lokalni turizem, ker je nujno spremljati spreminjajoče se potrebe in pričakovanja turistov. Občina in turistični urad Moravske Toplice se zatekata k sredstvom EU za dopolnjevanje razpoložljivih sredstev za dodatne investicije. Sodelujeta namreč v projektih, katerih cilj je povezovanje Moravskih Toplic z drugimi turističnimi kraji na obmejnem območju, kar je na primer omogočil projekt Green Exercise.

S pomočjo tega projekta so v občini postavili dva manjša parka, in sicer v Prosenjakovcih in Martjancih (Pomurec 2017). Zasnovali so ju za določene ciljne skupine, med drugim za otroke in telesno prizadete osebe. Sogovorniki so pri tem poudarili, da kolesarske steze in parki niso namenjeni le turistom, temveč tudi prebivalcem, v čemer vidijo dodatno prednost. Turistični uradnik iz Moravskih Toplic je poudaril, da se projekt posveča tudi skrbi prebivalcev, ki dvomijo o logiki investicij v turistično infrastrukturo namesto takšnih, ki bi bile namenjene lokalni skupnosti:

Včasih lokalni prebivalci zatrjujejo, da zanje nismo storili ničesar [...] Veliko denarja smo investirali denimo v počivališča za kolesarje, vendar ta niso bila postavljena samo za turiste, ampak tudi za krajane. Vse to bo ostalo tu. Turisti jih ob odhodu ne morejo vzeti s seboj [...] Vse to zamišljeno dolgoročno, ostalo bo [tu] [...] Koristi so namenjene vsem. (TZ 2019)

Dejansko so poleg seminarja usposabljanja, prilagojenega lokalnim turističnim ponudnikom, parkov, ki so ju postavili v obmejni regiji, v zadnjih dveh letih Moravske Toplice postale prizorišče za delavnice in tabore za otroke iz obmejnih regij; na

delavnicah se seznanjajo z zdravim načinom življenja, pa tudi z naravno in kulturno dediščino obmejnega območja.¹⁵

Občina Šalovci

Šalovci ležijo na skrajnem severovzhodu Slovenije, občina je med manjšimi v državi. Spoprijema se s številnimi izzivi, ki so značilni za to območje. Občina, ki je bila od nekdaj odvisna od kmetijstva, obsega gričevje, ravnine in gozdove ter nima nobenih industrijskih obratov ali večjih obrti. Slabe gospodarske možnosti silijo domačine, da zaposlitev iščejo drugod, predvsem v mestnih ali poslovnih središčih po Sloveniji ali v tujini. Izselsjevanje je pustilo pečat na že tako redko poseljenem območju, kjer ostajajo večinoma starejši in tisti, ki delajo v kmetijstvu. Število kmetovalcev upada, saj na kmetijah mnogi delajo le v prostem času, po službi. Glede na razmere ni presenetljivo, da se občinski uradniki opirajo na občinsko naravno in kulturno krajino kot gospodarski potencial. S pomočjo evropskih čezmejnih programov skušajo razviti ekološki, rekreacijski in kulturni turizem.

Nobenega od teh projektov ne bi mogli izvesti, če ne bi prejeli finančne podpore. Seveda smo tudi sami investirali vanje, pa tudi država je, a če ne bi imeli tega financiranja, bi potrebovali leta, da bi zbrali zahtevana sredstva. Nič od tega ne bi mogli izvesti ali pa kvečjemu zelo malo. (TZ 2019)

Kakor je pojasnil občinski uradnik iz Šalovcev, jim projekti EU zagotovijo potrebna sredstva za izvedbo zamisli, ki jih sami ne bi mogli uresničiti. Projekti, kakršen je bil Green Exercise, prispevajo sredstva, s katerimi lahko financirajo več majhnih, a pomembnih dodatkov k turistični infrastrukturi. Tako so na primer bivšo osnovno šolo v vasi Markovci spremenili v center dejavnosti *Peterloug* (v lokalnem narečju pomeni mavrica), ki ima tudi namestitvene kapacitete za približno 50 ljudi (Nemeš 2018). Prenovljeno središče in obiskovalci/turisti, ki naj bi jih s tem privabili, lahko zagotovijo nove priložnosti za lokalna podjetja, je pojasnil občinski uradnik iz Šalovcev:

Naš cilj ni, da bi občina s tem služila, temveč, da bi nas ljudje obiskovali, da bi nekaj časa ostajali tu, da bi naša lokalna podjetja dobila priložnost, da imajo od teh obiskov korist,

in da bi ljudem pomagali, da spoznajo našo regijo, tako na naši kot na drugi strani meje. (TZ 2019)

Za Šalovce je pomembna tudi bližina slovenske manjšine v Slovenskem Porabju (madž. Szlovén Rába-vidék) na Madžarskem, kjer imajo številni občani sorodnike in so zaradi tega še posebej zainteresirani za povezovanje (Ravnik 1999; Munda Hirnök in Slavec Gradišnik 2019). Porabski občini Sakalovci/Szakonyfalu in Dolnji Senik/Alsószölnök sta bili tudi partnerici v projektu Green Exercise, ki pa je samo zadnji od niza projektov, ki jih je občina Šalovci izvedla s Slovenci na drugi strani meje. To je le ena vrsta mreženja, ki lahko pomembno prispeva k razvoju turizma na vsem obmejnem območju, saj je za prihodnost turizma v Šalovcih pomembno, da so del širšega čezmejnega omrežja, kakor je menil turistični uradniki iz Šalovcev: »V tem projektu si prizadevamo turistične ponudnike iz slovenske in madžarske strani povezati v omrežje, privabiti turiste na to območje in jih usmeriti na vse te točke« (TZ 2019).

V tej luči so lahko čezmejni evropski projekti, kot je Green Exercise, sredstvo za uresničevanje lokalnih interesov za turistični razvoj. Ti interesi so v pogovorih izrecno povezani z morebitnimi koristmi čezmejnih povezav – od osebnih do gospodarskih – pa naj temeljijo na navezovanju ali obnavljanju čezmejnih prijateljskih in sorodstvenih vezi ali na sodelovanju v čezmejnih pobudah, posebej turističnih, katerih cilj je zagotoviti gospodarske priložnosti na vsem obmejnem območju.

SKLEP: RAZMEJEVANJE, ODMEJEVANJE, PONOVO RAZMEJEVANJE

V kolikšni meri evropski čezmejni projekti vplivajo na doživljanje obmejnega območja pri njegovih akterjih, in če da, na kakšne načine? Velika večina sogovornikov je bila neposredno vključena v razvoj in izvedbo evropskih čezmejnih projektov. Njihova polklicna vključenost v takšne dejavnosti jih loči od drugih lokalnih akterjev, ki imajo morda omejene stike s projekti EU, njihovimi produkti in rezultati (npr. deli infrastrukture, dogodki, delavnice). To pomeni, da mnenja in izkušnje sogovornikov morda ne izražajo

splošnejših stališč ljudi, ki imajo z evropskimi projekti veliko manj stikov. Tu obravnavane pripovedi vodijo do spoznanj, kako tisti, ki so dejavno vključeni v zamišljanje in opredeljevanje razvoja krajev na obmejnem območju, doživljajo čezmejne pobude, ki jih finančno podpira EU.

Eno od spoznanj etnografske analize se nanaša na obrobni položaj, s katerega govori večina sogovornikov. Os med središčem in obrobjem je načrtana v smislu razdalje, zapostavljenosti in problematičnega razmerja z državo. To razmerje je podkrepljeno v kontekstu čezmejnega financiranja, posebej ko ga primerjamo z vlogo Madžarske, ki jo slovenski sogovorniki opisujejo kot podpornico obmejnega območja. Učinek možnosti financiranja s sredstvi EU v kombinaciji s slovensko državno politiko sta strateško mreženje slovenskih obmejnih akterjev, da lahko zadostijo določbam financiranja, in tudi sodelovanje s partnerji na drugi strani meje. Partnerstva in projekti se večinoma oblikujejo glede na lokalne potrebe in interese, lokalni vpliv projektov pa velja za glavno merilo uspešnosti – in predvidoma je tudi pogoj za lokalno podporo projektom EU.

Koristi za kraj in območje so glavno merilo, po katerem so sogovorniki ocenjevali vpliv projektov EU in tudi dejavnosti drugih obmejnih akterjev, vključenih v financiranje EU. Pričakovane koristi delujejo tudi kot normativni okvir, na podlagi katerega sogovorniki govorijo o problematičnem ravnanju ali praksah, povezanih s čezmejnimi projekti. Za enega od teh problemov nekateri sogovorniki menijo, da izvira iz zasebnih ali kratkoročnih strategij določenih projektov. Zgled za to so razprave o ustanovah, ki vlagajo predloge projektov, ti pa naj bi bili sami sebi namen in zagotavljajo financiranje ustanovam, ki se večinoma preživljajo s sredstvi iz projektov EU; tako o tem uradnik iz razvojne agencije:

Takšno projektno financiranje je za te ustanove dolgoročno zelo vprašljivo. Težava je v zagotavljanju finančne stabilnosti. Na žalost nimajo vsi predloženi projekti določenega cilja ali namena. So pa zamišljeni za zagotavljanje preživetja tem ustanovam kot vir financiranja, da lahko te nadaljujejo z delom. (TZ 2019)

Omenjeno projektno financiranje ustanov velja za problematično, če prijavljajo na razpis projekte, za katere se zdi, da nimajo pravega namena – takšnega, ki bi neposredno ali posredno koristil kraju. To lahko privede do financiranja projektov, katerih končni produkti povzročajo težave, namesto da bi jih reševali, če projektna ideja ni bila razvita za dolgoročno prihodnost ali pa ni upoštevala, kaj bo projekt potreboval ob oz. po zaključku. Takšne problematične situacije lahko tudi ovirajo dolgoročne čezmejne pobude in razvoj, kar lahko nadalje vpliva na vrsto povezav in omrežij, ki se lahko ustvarijo ob projektih. To skrb je predstavnik občine poudaril z naslednjim:

Težava s turističnimi projekti je v tem, da po zaključku zahtevajo upravljanje in vzdrževanje. To velja denimo za tematske poti, vključno z čezmejnimi potmi, ki so del mednarodnih tematskih poti. Vse več ljudi jih obiskuje in če takšne poti niso vzdrževane, table izginejo, poti niso urejene, obiskovalci se izgubljajo med vinogradi [...] To je težava mnogih takšnih poti, saj niso vzdrževane, še vedno pa se jih promovira. (TZ 2019)

Ali koncept odmejevanja ali predstava Jamesa Wesleyja Scotta (2012) o odmejeni, omreženi Evropi izražata dejansko dinamiko sodelovanja in interakcije na obmejnem območju v povezavi s čezmejnimi projekti EU? Etnografska obravnava je nadgradila oz. razširila pogosto ozko razumevanje odmejevanja, s tem ko so bili projekti kot odmejevalne pobude postavljeni v referenčni okvir stališč in odnosov, zaznanih pri akterjih. Takšno analitično strategijo upošteva tudi premislek, da lahko procesa odmejevanja in ponovnega razmejevanja kot mogoči obliki z mejo povezanih praks delujeta kot dve strani iste medalje (Yndigegn 2011). Medtem ko pripovedi o obmejnih izkušnjah povsem naravno govorijo o odnosih s čezmejnimi partnerji in skupnostmi, hkrati zarišejo omrežje pomembnih razmerij in družbenih mej, v katere se vgradijo odmejevalne pobude, vključno s središčem – državo – in drugimi obmejnimi akterji kot tudi čezmejnimi partnerji. Poleg tega, kot je razvidno iz odlomkov intervjujev, uvedba odmejevalnih pobud oz. projektov spodbuja širok razpon obmejnih in čezmejnih praks, vključno z razvijanjem partnerstev, iskanje rešitev za skupne

probleme in razvijanje usklajenih pristopov, da bi dosegli skupne cilje. Hkrati prav te pobude povzročajo tudi ponovno razmejevanje, ki lahko privzame različne oblike – od okrepljenih mej kot posledice boljšega zavedanja razlik med udeleženci projekta, novih vprašanj, ki okrepijo ali celo problematizirajo postavljene odnose, do oblikovanja novih mej, ki so posledica razhajajočih se prioritet, vizij in pristopov. Procesi ponovnega razmejevanja nimajo vedno čezmejne razsežnosti, lahko so posledica razhajanj med obmejnimi akterji – tudi med tistimi na isti strani meje, saj lahko konkurenca in sodelovanje pri čezmejnih projektih razkrijeta ali okrepi različne poglede na lokalne prioritete, vizije razvoja in čezmejne programe EU. Ti odnosi kažejo, kako so čezmejni projekti – in njihovi vplivi – raznotero definirani tako v družbenem kot prostorskem smislu.

Preučevanje, kako obmejni akterji projektne izkušnje vgrajujejo v kontekst drugih z mejo povezanih praks, in spremljanje njihovega referenčnega okvira lahko usmerjata ustrezno kontekstualizacijo odmejevanja kot eno od številnih z mejo povezanih praks v omrežni Evropi. Takšna usmeritev omogoča študij čezmejnega sodelovanja kot stalnega in večsmernega procesa, njegov vpliv na meje pa se še vedno oblikuje.

Miha Kozorog

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_06

IZDELOVANJE MEJE Z DIVJADJO

V tem poglavju se bomo dotaknili navzočnosti živali v obstoju meje. To vprašanje je bilo v antropologiji in raziskavah mej obravnavano le poredko.¹ Živali najpogosteje opozorijo na mejo takrat, ko jo prehajajo ali pa ko se želijo premakniti čeznjo in jim ovire na meji to otežujejo. V takšnih primerih iz različnih razlogov vzbudijo zanimanje pri ljudeh, ker si ti želijo ali ne želijo, da bi se živali selile prek meje. Zanima nas, kako se meja kaže živalim in kako ljudem ter kako so oboji vpleteni v izdelovanje meje. Pri tem se opiram na podmeno, da v zvezi z živalmi ne moremo govoriti o dejanjih, ki bi bila povezana z refleksijo o meji. Ko jo prečkajo, ne vedo, da (so) jo; kot takšno se njihovo premikanje kaže le v očeh ljudi. Kakor bomo prikazali z etnografijo z Goričkega, pa so lahko živali pomembni sprožilci človeških aktivnosti, povezanih z mejo. Še več, prav postavitev meje, ki je izrazito človeško dejanje, lahko spodbudi določeno ravnanje živali, s katerim dobijo svojo vlogo v človekovem angažiranju z mejo. Ko meje obravnavamo z antropološko natančnostjo, se moramo včasih posvetiti obmejni ekologiji kot nastajajočemu prepletu razmerij med živimi in neživimi entitetami, med človekom in različnimi drugimi oblikami življenja, med mejo kot pojmom (črta) in njenimi fizičnimi pojavnostmi (sledí).²

***

Začnimo z etnografsko črtico. Med terenskim delom na Goričkem na začetku aprila 2018 – prebival sem v Kančevcih –, sem bil

povabljen na praznovanje rojstnega dne mlajšega kmeta iz okolice. Vabila sem se razveselil: slavljeneec je bil zadnji govedorejec v vasi in ker sem raziskoval stanje kmetijstva na območju, sem poleg druženja začutil tudi priložnost za pogovor o tej temi. Bil je že večer, ko sem prisedel v njegov avto. Ker je bila gostilna v sosednji vasi zaprta, je gostitelj predlagal izlet do 40 km oddaljene Lentibe (madž. Lenti) v Zalski županiji na Madžarskem. Začelo se je prijetno potovanje, med katerim so se odstirala zanimiva razmerja med ljudmi, divjadjo in mejo. V Pordašincih je v avto prisedel slavljenečev prijatelj, vrstnik, ki se je predstavil kot naslednik na večji kmetiji v vasi. V mraku smo se zapeljali proti jugovzhodu, čez Motvarjevce proti Kobilju, vzdolž slovensko-madžarske meje, ko je pred avto skočila srna. Voznik je stopil na zavoro in žival je stekla stran. Dogodek je spodbudil živahen pogovor med kmetoma o divjadi in sveži škodi na njunih njivah. Oba sta sejala, delo pa je bilo delno uničeno: sledi v zemlji so izdajale, da so zemljo gostitelja teptali jeleni, medtem ko je drugi ugotavljal, da so po njegovi rili divji prašiči. Med pogovorom smo prečkali državno mejo, nato pa med vožnjo čez madžarsko ravnico srečali še srno in zajca. Srečanja z divjadjo so usmerjala razgiban pogovor o njihovem in človekovem ravnanju v čezmejnem prostoru.

To ni bila moja prva izkušnja pogovora z Goričanci, kmeti in nekmeti, o divjadi. Že prej sem poslušal ljudi, ko so obupovali nad uničenim pridelkom, razrito zemljo in parkljasto divjadjo, ki si upa celo na hišne vrtove. Lokalni pogovori o jelenih in divjih prašičih manj zadevajo vožnjo in bolj kmetovanje, čeprav jih ljudje pogosto srečujejo med vožnjo, posebej ob zori in mraku, ko gredo na delo ali se vračajo domov. Krajinski park Goričko je ob cestah postavil silhete srnjakov, ki voznike opozarjajo na nevarnost povoženja. Neki kmet mi je navrgel, da če po naključju dvomim o tem, kar mi pripovedujejo domačini – namreč, da je velika rastlinojeda divjad v okolici zelo številna –, naj se obrnem na policijo, ki mi bo to potrdila s statistiko povoženih živali.³ Za kmete so nekatere prostoživeče živali škodljivci, na razmere na cestah pa se sklicujejo, ko je treba nekmetu, npr. meni, nevednemu etnografu, dokazati, da so razmere zanje dramatične. V državi, kjer skoraj 60 % ozemlja prekrivajo gozdovi, srečevanja z divjadjo na cestah in pritožbe

kmetov zaradi škode, ki jo povzroča, niso nenavadne. Toda tožbe Goričancev so nekaj posebnega, kakor je poseben njihov pogled na divjad – tudi zaradi tega, ker med razlogi svojih težav omenjajo mejo z Madžarsko.

Pripovedi Goričancev o divjadi so pravzaprav pripovedi o državi. Kmetje se pogosto primerjajo z lovci, češ da imajo slednji v primerjavi z njimi več moči, ki se izrazi, ko pride do ocenjevanja škode, ki jo povzroči divjad. V tem postopku se kmetje počutijo lovcem podrejeni. Pri tem se pogosto pritožujejo nad državo, da privilegira interese ene skupine nad drugo. To sem poslušal tudi med vožnjo v Lentibo, ko sta se sogovornika jezila, da sta bila ob nastanku »škode po divjadi« prepuščena dobri volji lovcev. A naposled je to zanju pomenilo, da je za slabo stanje odgovorna država, saj dopušča, legitimira in legalizira takšna razmerja. Prenizek odstrel in nizki zneski povračila škode so po mnenju nekaterih kmetov, kot sta bila moja sogovornika, jasen dokaz, da državi ni mar za kmečki poklic in kmetovanje, ki na majhnih parcelah Goričkega vse hitreje usihata. Takšna podoba o »državi-kot-fantaziji« (Reeves 2014: 13), ki zapostavlja kmetijstvo in kmeta postavlja v podrejeni položaj, je danes izrazita za nekatere prebivalce Goričkega.

Med vožnjo sta sogovornika od divjadi hitro prešla h komentiranju slovenske države, ki marginalizira kmetijstvo. A ker je Goričko obmejna pokrajina in smo se peljali čez mejo, sta pokomentirala tudi Madžarsko. Po njunem mnenju so bile tam razmere še slabše kakor v Sloveniji. Poslušal sem anekdoto o zbiti košuti. Ko je na ogled nesreče prispel madžarski lovec, »ni vprašal, če je kdo poškodovan, ampak le, kdo je vozil, čigava je krivda.« Jelenov je na Madžarskem, kot se je nadaljevala pripoved, nepreštevno veliko, saj naj bi tam uravnavanja njihove populacije z odstrelom skoraj ne poznali. Pripovedovalec je nato izrazil sočutje do sosednjih državljanov, ki naj bi, zaradi te številnosti, sploh ne imeli možnosti, da zavarujejo svoja vozila za primer trka z divjadjo. V tem pogledu sosednja država vodi politiko, ki divjad in različne skupine ljudi postavlja v specifična, predvsem pa problematična razmerja.

Ko so torej kmetje in nekateri drugi domačini govorili o divjadi kot pomembnem dejavniku lokalnega kmetijstva, so na več načinov prikazovali tudi državo. Eden od načinov je bil opozarjanje na

državno mejo. Implicitno je nastopila že ob sopostavljanju razmer v sosednjih državah, saj prav meja označuje razliko: na Madžarskem naj bi bilo jelenov zelo veliko, v Sloveniji kljub številnosti precej manj; na Madžarskem naj bi bilo odstrela manj kot v Sloveniji itn. A na mejo so se sklicevali tudi ob pripovedih o živalih, ki jo prečkajo. Če sledimo antropološki literaturi, v kateri so države in meje razumljene kot entitete, ki dobijo mentalne oblike, pomene in predmetnost šele, ko se ljudje z njimi aktivno angažirajo, ko jih »izdelujejo« (Navaro-Yashin 2012; Reeves 2014), se moramo vprašati, kako izdelovanje države in meje spodbujajo živali. Preden so se živali znašle v pripovedih, kakršne sem poslušal med vožnjo v Lentibo, so naredile nekaj, kar je spodbudilo pogovore o njih. Živali so torej najprej živa bitja z lastnimi navadami, samostojno se gibljejo po prostoru in so telesno vključene v vsakdanjik domačinov. Ker pa na Goričkem divjad to počne v prostoru, ki ga označuje meja, ljudje njeno gibanje in prehranjevanje pogosto povezujejo s prečkanjem državne meje. Takrat prav njeno delovanje priključijo mejo v človeško zavest. V nekaterih vaseh ob meji ljudje opažajo, da se veliki parkljarji, predvsem jeleni, celo namerno, z nekim dobrim razlogom, gibljejo čez mejo: izkoriščali naj bi neenako krajino na razmejenih straneh, gozd na eni in polja na drugi strani meje, ter iz krajinske razlike ustvarili čezmejno »ekološko nišo« lastnega preživljanja (prim. Guille-Escuret 1998; Fuentes 2010). Biologi so z radiometrijskim spremljanjem gibanja dveh odraslih košut potrdili lokalno opažanje (Gönter, Kotar in Adamič 2007: 191). Živali s prehajanjem meje, ki je zanje gibanje v ekološki niši, mejo vsakič znova priključijo v zavest ljudi, v njihove pogovore, zgodbe in dejanja.

V goričkih vaseh, predvsem najbližjih meji, pripovedovanje o divjadi torej ne zbujajo le predstav o kmetovih težavah, temveč tudi o državni meji, ki jo živali prečkajo. Čezmejno gibanje v ekološki niši jih dela za akterje obmejnega prostora; tako so vpete v razmerja z ljudmi in materialnost meje ter dajejo meji in tamkajšnjemu prostoru lasten pečat. Podobno kot ljudje so živali zmožne (delno) avtonomnega in ciljnega delovanja. Njihova dejanja pa sprožajo dejanja drugih akterjev ter porajajo nova razmerja med ljudmi in neljudmi. Da bi pokazal, kako so živali akterji te specifične ekologije

meje, si bom v nadaljevanju pomagal s teorijo akterja-mreže (angl. *actor-network theory*, Latour 2005). Po slednji ima divjad status »aktanta«, torej entitete, ki jo nekaj spodbudi k delovanju, njeno delovanje pa sproži delovanje drugih entitet (Latour 2005: 54–55). Pokazati želim, kaj spodbuja žival k prečkanju meje in kako to sili ljudi k izdelovanju meje.

Izbira dveh postulatov – da so tudi živali akterji meje in da meja nastaja v praksah njenega izdelovanja – pa pripelje v protislovje. Kot poudarja sodobna posthumanistična misel, moramo v prepletih, ki jih tvorijo ljudje in neljudje, nečloveško (in s tem tudi živalsko) zmožnost delovanja obravnavati kot analitično enakovredno človeški zmožnosti delovanja. Toda ljudje izvajajo dejanja, v okviru katerih mejo spoznajo kot mejo, živali pa tega (vsaj tako verjamemo) niso zmožne. Zato prvih in drugih vendarle ne moremo obravnavati na isti ravni. Na to protislovje je opozoril že Stef Jansen (2013), ko je menil, da analitik ne more *hkrati* obravnavati nečloveških aktantov in ljudi *simetrično*, torej kot analitično enakovredne, in *asimetrično*, torej kot analitično različne, ampak mora izbrati prvo ali drugo pot. Jansen se je ukvarjal z neživimi aktanti, ki sotvorijo meje, tu pa bo njegova misel opora za premislek o vlogi divjadi pri izdelovanju meje.

V nadaljevanju bodo oblike vključenosti divjadi v človekovo prebivanje z mejo obravnavane z dvema vprašanjema: prvo s fokusom na živali – zakaj živali prehajajo mejo in katere akterje s tem spravljajo v medsebojna razmerja –, in drugo s fokusom na ljudi – kako ljudje izdelujejo mejo, ko se odzivajo na omenjeno ravnanje živali?

METODA IN OBMOČJE RAZISKOVANJA

Pred analizo terenskega gradiva bom predstavil način svojega raziskovanja in nato na kratko ponovil nekaj že omenjenih,⁴ a za tukajšnjo analizo posebej pomembnih zgodovinskih dejstev o območju. Terensko delo sem začel v jeseni 2017 in ga sklenil januarja 2020. Delal sem po metodi ponavljajočih obiskov območja, ki je običajen v slovenski in nekaterih evropskih etnologijah (Brković in

Hodges 2015). Posamična terenska bivanja so trajala več, največkrat pet ali šest dni, in sicer dvakrat v letu 2017, trikrat v letu 2018, dvakrat v letu 2019 in enkrat v letu 2020. Skupaj sem na Goričkem raziskoval 35 dni, v januarju 2020 pa 10 dni tudi v Porabju.

Glavna tehnika je bil narativni intervju o osebi, družini, spominih na domači kraj in spremembah na kmetiji, če je oseba živela na kmetiji ali bila s katero življenjsko povezana. Ko sem po določenem številu pogovorov s kmeti ugotovil, da je za mnoge žgoč problem parkljasta divjad, sem v raziskavo vključil tudi lovce. Pogovarjal sem se tudi z zastopniki pomembnih ustanov: Občina Šalovci, Občina Hodoš, Krajinski park Goričko, Lovišče s posebnim namenom Kompas Peskovci, društvo Panonetum idr. Ob formaliziranih intervjujih sem se zapletel v številne neformalne pogovore in vodil terenski dnevnik lastnega opazovanja, doživetij in sprti pridobljenih informacij.

Večkrat so me na terenu spremljali študentje etnologije in kulturne antropologije Univerze v Ljubljani, ki so opravljali samostojno terensko delo. Čez petdeset študentskih polstrukturiranih intervjujev s prebivalci različnih vasi, ki sem jih podrobno analiziral, mi je odstiralo pogled na izjemno družbeno in kulturno raznovrstnost tega območja ter obogatilo moje znanje o pogledu prebivalcev na očitno navzočnost divjadi v njihovem življenju.⁵ Ob posamičnih obiskih terena sem sodeloval tudi z etnologoma Petrom Simoničem in Matejo Slovenc ter biologom Viktorjem Ulicsnim in etnobotanikom Dánielom Babajem.

Prebival sem v vasi Kančevci, sredi vzhodnega dela Goričkega; na ta del se (če vzhodni primerjamo z zahodnim delom) obravnavana ekologija ljudi, živali in meje najbolj nanaša. Raziskoval sem v več vaseh predvsem – ne pa izključno – vzhodne polovice Goričkega, najintenzivneje v obmejnih vaseh Dolenci in Središče (madž. Szerdahely).

ZGODOVINSKI UČINKI MEJE

Zgodovinsko je slovensko-madžarska meja mlajši pojav, nastal v 20. letih 20. stoletja, v času, ko sta nacionalizem in ideal nacionalne

države krojila razmere v Evropi in posebej v avstro-ogrski monarhiji (Judson 2018 [2016]). Zaradi težnje po kulturni homogenizaciji nacionalnih ozemelj so si pogajalci in načrtovalci poteka nove državne meje prizadevali, da bi se ta ujemala z etnično mejo (Szilágyi 2000: 28), ki so si jo, kljub multikulturalnosti območja (Luthar 2008), prizadevali začrtati s pomočjo etnologije in demografije (Slavič 1935b: 84). Toda zaradi geopolitičnih interesov – po neki interpretaciji zaradi prekinitve »slovanskega koridorja« med Jugoslavijo in Slovaško, kot so razumeli poseljenost pasu ob avstrijsko-madžarski meji z govornici slovanskih jezikov – je Madžarski pripadla reka Raba. Ta je bila sicer že zgodovinsko pomembna komunikacijska žila med Madžarsko in Avstrijo. Meja je tako stekla po razvodnici med Rabo in Muro. S tem je gričevje, ki z južne strani gravitira proti Rabi, pozneje poimenovano Slovensko Porabje, postalo del Kraljevine Madžarske. V zameno za jugoslovansko odpoved Porabju, domnevno torej zaradi uravnoveženja odpovedovanja »etničnemu ozemlju«, je Madžarska nekaj vasi z madžarsko govorečim prebivalstvom, med njimi tu obravnavano Središče, prepustila Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (pozneje Kraljevina Jugoslavija). V obeh državah sta s tem nastali etnični manjšini.

Slovenci na Madžarskem, tj. v Porabju in Prekmurju skupaj, se še dolgo po znamenitem letu 1848, ko je v različnih delih Evrope vznikala nacionalna zavest, niso razumeli kot nacionalno povezane s Slovenci onkraj Mure na Štajerskem (Kosi 2018), vseeno pa kot etnično različne od Madžarov. Zanje uveljavljen etnonim je bil *Vend*, množinsko *Vendi* (Bellosics 2016 [1896]; prim. Slavič 1935a: 50; Maučec in Novak 1945: 21), za območje njihove poselitve med Muro in Rabo pa toponim *Vendvidék* (Olas in Kert 1993: 136). V času razdelitve ozemlja med Jugoslavijo in Madžarsko je bilo osveščanje o slovenskem narodu v Prekmurju posebej intenzivno (Kuzmič 2012). Uveljavljati sta se začeli imeni Slovenska krajina in Prekmurje (Ilešič 1935: 5), obe z nacionalno tendenco integrirati območje v preostalo Slovenijo.

Za območje z govornici slovenščine v dolini Rabe, ki je bilo poslej na Madžarskem še naprej imenovano *Vendvidék*, pa se je v Sloveniji – še posebej s koncem 2. svetovne vojne, ko so se pojavile zahteve po priključitvi tega območja Jugoslaviji (Maučec in Novak

1945) – uveljavljalo ime Slovensko Porabje. Etnična identiteta tam sicer ni bila enoznačna, ampak razpeta med različnimi samopripiši, kot sta Sloven in Vend (Slavič 1935b: 98). Tam je slovenščina obstala predvsem zaradi rabe v družinah in cerkvah, dokler niso v socialistični Ljudski republiki Madžarski po letu 1945 manjšino priznali kot politično entiteto (Kozar-Mukič 1984: 7–8).

Na manjšino so postali posebej pozorni leta 1948, in sicer kot peto kolono Jugoslavije. Ko je tega leta Komunistična stranka Jugoslavije izstopila iz mednarodne zveze komunističnih strank, je Federativna ljudska republika Jugoslavija postala sovražnik držav »vzhodnega bloka« pod vodstvom Sovjetske zveze, pri čemer je bilo še posebej problematično njeno razmerje s sosednjo Madžarsko. Takrat se je zaostriilo tako močno, da je Madžarska ob svoji meji z Jugoslavijo potencirala nezaupanje do pripadnikov slovanskih manjšin, češ da vohunijo in delujejo v interesu Jugoslavije (Schubert 2011: 60–62).⁶ Represijo nad Slovenci ob Rabi posebej tragično izraža preselitev več deset družin v delovna taborišča v Hortobágy, kjer so prebivale med letoma 1950 in 1953 (Munda Hirnök 2013). Ob Rabi je nastalo z notranjo mejo zaprto območje z omejenim gibanjem; na cestah med vasmi so bile kontrolne točke, kjer so potujoči svojo pravico do gibanja dokazovali z dovolilnico. Porabje je tako za več desetletij postalo enklava, obdana z mejami, in sicer dvema meddržavnima – z Jugoslavijo in Avstrijo – in več notranjimi mejami, ki so po eni strani različnim delom Porabja dajale različen status, po drugi pa Porabje ločevale od preostale Madžarske.

Meja je za dolgo časa popolnoma zaprla prehode med Goričkim in Porabjem. Če so svojci želeli obiskati sorodnike, so v prvih desetletjih od zaprtja meje morali potovati čez Veliko Kanižo, tj. mejni prehod, ki je več kot 80 kilometrov oddaljen od severnih vasi Goričkega. Nič drugače ni bilo za goričke Madžare iz Hodoša, Krplivnika, Domanjševcev, Središča, Prosenjakovcev itn., ki so bili odrezani od sorodnikov in sosedov v Železni županiji. Stiki, ki so po razpadu Avstro-Ogrske še živeli med vasmi na obeh straneh meje, so bili pretrgani (Gráfik 2001: 17; Ravnik 1999: 334–336), ohranjali so se le še v posamičnih sorodstvih. »[S]kromnejše oblike osebnega in blagovnega mednarodnega prometa« so se začele znova pojavljati v 60. letih, »intenzivnejše pa šele v osemdesetih

letih, pa še to le na dveh mejnih prehodih (Hodoš, Dolga vas)« (Klemenčič 1991: 111). Druge mejne prehode so na Goričkem odprli šele po letu 1989.

Nezaupljiv odnos takratne Madžarske do obmejnega prebivalstva se je kazal prav v funkcioniranju državne meje kot »železne zaves« (prim. Pelkmans 2012). Meja je bila na splošno, ne le v povezavi z manjšinami in obmejnimi prebivalci, zelo pomembno varnostno orodje Madžarske, zato so vanjo investirali enormna javna sredstva (Schubert 2011). Meja je bila močno zastražena in tehnično opremljena s številnimi elementi za preprečevanje gibanja; takšna je, kljub številnim spremembam varnostnih tehnologij, ostala skozi celotno obdobje socializma (Schubert 2011: 52–82). Madžarski etnolog Imre Gráfik je mejo na zahodu Madžarske opisal takole:

Na zahodni meji Madžarske so leta 1949 začeli z izgradnjo žične ograje, t. i. *železne zaves*. Ta je ločila Madžarsko od Avstrije in od Jugoslavije, ki je stopila na drugačno pot kot države t. i. sovjetskega bloka. *Železna zaves* je bil pravzaprav ok. 50 metrov širok, iz več elementov sestavljen obmejni pas. Njen najbolj krut del je bilo minsko polje med žičnima ograjama. Leta 1956 so delno odstranili z evfemizmom imenovano »tehnično oviro«. Vendar so leta 1957 spet izoblikovali t. i. cono smrti s kontaktnimi minami. Minsko polje so odstranili leta 1963, ko so se izboljšale mednarodne razmere in je popustila napetost med sosednjima državama. Po tistem so postavili na zahodni meji novo, t. i. »blago železno zaveso«. To je bil pravzaprav električni signalni sistem. Za njegovo odstranitev so izdali odločbo šele leto pred spremembo sistema, leta 1989. (Gráfik 2001: 17)

Gráfikov opis minskih polj se verjetno bolj nanaša na mejo z Avstrijo, kjer so bile mine položene dlje kakor na meji z Jugoslavijo. Pa vendar, čeprav so se madžarske mejne tehnologije tudi krajevno razlikovale,⁷ meja s socialistično Jugoslavijo nikoli ni bila blaga meja. Razne ovire je vzdolž meje spremljalo tudi stalno gibanje vojakov in vojaških psov.

Največje materialne spremembe obmejnega pasu na madžarski strani so nastale v nekaj desetmetrskem pasu tik ob mejni črti.

Prebivalci obmejnih krajev na Goričkem in v Porabju se spominjajo gosto postavljenih opazovalnih stolpov, žic in sprožilcev svetlobnih signalov. Goričanci so pri tem poudarili, da je bil odnos do meje na Madžarskem precej drugačen kot v Jugoslaviji, in sicer da so sami mejo občutili precej blažje v primerjavi s sosedi na drugi strani. Pri tem se je kmetom pomembna razlika pokazala v tem, da so sami lahko kmetovali vse do meje, medtem ko so morali sosedje na Madžarskem opustiti kmetijska zemljišča ob njej. To je pomemben podatek za poznejšo razpravo o divjadi. Po mnenju Goričancev je prav s tem nastala posebna ekologija obmejnega pasu s krajinskim nasprotjem med razmejenima stranema: na Goričkem je ostala kmetijsko obdelana zemlja, čez mejo pa so nastala kmetijsko opuščena, pogozdena ali zaraščena območja.

Po pripovedovanju domačinov so obmejno krajino na Madžarskem oblikovale opustitev kmetijstva in posebne metode kultiviranja meje. Za urejanje obmejnega pasu je madžarska vojska uporabila tudi kmetijsko mehanizacijo, zato resnično lahko govorimo o kultiviranju meje. Na madžarski strani je obmejni pas sestavljalo več pasov. Na sami meji je bila žica in za žico pas dreves in grmovja. Nato je sledil desetmetrski pas, ki so ga očistili vegetacije in ga periodično branali. Ta pas so domačini z Goričkega poimenovali »Stalinove grede«. V primeru pobegov madžarskih državljanov iz države bi vojaki na prebranani, zrahljani zemlji lahko opazili sledi stopal. Sledil je gozdni pas oziroma, predvsem na območju opuščenih kmetijskih zemljišč, pas samonikle, divje rastoče vegetacije. Eden od sogovornikov jo je poimenoval *gouša* in ta narečni izraz prevedel v »džunglo«, ki predstavlja razliko glede na vzdrževan, kultiviran gozd. Poleg tega so čez območje potekale vojaške poti za gibanje patrolj in nameščene so bile različne žice, opazovalnice in komunikacijske tehnologije. »Železna zavesa« je bila torej vojaško območje, kjer pa je imela izrazito funkcijo vegetacija: gozd, gošča in čistina. Funkcionirala je torej tudi kot »zelena zavesa«, ki je zakrivala zunanji pogled v državo in prebežnikom jemala pogum. Zgodbe o vegetaciji kot pomembni komponenti meje sem poslušal od vsakogar, ki je bil dovolj star, da se je še spominjal časov, ko so vojaki »agrarno« obdelovali madžarski obmejni pas.

Za nadaljevanje pripovedi o divjadi je opisana historična ekologija meje pomembna, saj priča o tem, da sta sosednji državi različno upravljali z naravnimi elementi meje, kar je vodilo v različni materializaciji obmejnega prostora, torej v krajinski kontrast, ki ga še danes ločuje meja. Ob tem je pomembno, da so se po opustitvi stroge meje »Stalinove grede« zarasle, da je ta rahljani pas zemlje prerasla *gouša*. Marsikod namreč ni bilo interesa za ponovno obdelovanje zemljišč tik ob meji. Madžarska sosesčina Goričkega je v času socializma, ki je spodbujal združniško kmetovanje na ravninah (Hann 2009 [1980]), demografsko opešala. Bila je zelo daleč od časov, ko je bila opisana kot polna življenja: »Polovica porabske pokrajine je v njivah, druga polovica pa v travnikih, pašnikih, gozdovih in vinogradih. [...] Porabje je zelo gosto naseljena pokrajina« (Maučec in Novak 1945: 7). Porabje in sosednje ozemlje Železne županije, ki vzdolž meje obrobljata Goričko, sta v socializmu v dobršni meri prekrila gozd in gošča.

Gosto rastje ali *gouša* na madžarski strani slovensko-madžarske meje je po mnenju Goričancev pomemben dejavnik njihovega doživljanja obmejnega prostora (foto: Miha Kozorog).

NEČLOVEŠKI AKTERJI MEJE V TEORII

Različne ekološke razsežnosti mej so bile razgrnjene v poglavju »Ekologija meje«. Čeprav sta že John Cole in Eric Wolf (1974) kot predhodnika antropologije mej obravnavala razmerja med administrativno in etnično mejo ter lokalno ekologijo, je ekologija pri raziskavah mej dolgo časa ostala obrobno vprašanje. Na Goričkem so bile pomembne nekatere od razsežnosti mej, ki sta jih poudarila Cole in Wolf – etničnost, država, geomorfologija. Državno mejo so načrtovali z željo, da bi se ujemala z etnično mejo, toda ob iskanju političnih kompromisov so jo postavili na razvodnico, ki so jo arbitrarno definirali kot »naravno mejo« (Slavič 1921: 86). Mejo so nato v hladni vojni spremenili v zaprto, težko prehodno mejo. Njena snovnost je bila na madžarski strani zelo dodelana, vključevala je tudi upravljanje z naravnimi elementi. Za državo Madžarsko je bila meja pomembnejša kot prebivalci ob njej; prvo je negovala, druge je nadzorovala, zanemarjala in prepuščala usodi. K meji so selili vojake, vojaške živali in opremo, številni domačini pa so se izselili v iskanju boljših življenjskih razmer, zato so se domačije praznile in nekateri zaselki so propadli. Ti procesi so se sčasoma pokazali v obmejni krajini, ki se je zaraščala: ljudje niso smeli, zmogli ali želeli obdelovati svojih zemljišč, zato so svoj prostor tam našle divje živali. Še več prostora pa so našle, ko se je po letu 1989 umaknila tudi vojska. Na tem mestu nas bo začelo zanimati nečloveško življenje, ki je kot posledica opisane zgodovine postalo sestavni del meje.

Antropologinja Hilary Cunningham (2016) je poudarila, da je nečloveško življenje sestavni del vsake meje. Dodamo lahko, da je način, kako se oblikujejo razmerja med človeškimi in nečloveškimi bitji, zgodovinsko določen – določen z zgodovino meje. Zgodovinska razmerja želimo postaviti v središče tukajšnje analize, vendar teh razmerij ne razumemo le kot zgodovinskih, ampak tudi kot hipna, trenutna oziroma v realnem času porajajoča se razmerja, ki sprožajo nova razmerja. Po Brunu Latourju (2005) so v tem pogledu ljudje, rastline in živali aktanti, ki nenehno spodbujajo drug drugega v delovanje. Živali, ki goričkim kmetom povzročajo škodo, so po eni strani tam zaradi specifične zgodovine območja

in meje, ljudje pa jih tudi sami dojemajo na osnovi zgodovinske izkušnje. Po drugi strani pa so ljudje in živali živa bitja, ki skupaj zasedajo določen prostor, zato – ker se njihove ekološke niše prekrivajo – vstopajo v življenja drug drugega in vzajemno povzročajo delovanje drug drugega.

Ustavimo se pri živalih kot aktantih meje, pri teoriji akterja-mreže (Latour 2005), ki obravnava žival kot človeku enakovrednega akterja, ker enako kakor človek samostojno sproža dejanja drugih akterjev, kar oblikuje krog razmerij in učinkuje mrežno (Murdoch 1997). Teorija aktantsko zmožnost pripisuje tudi stvarjem, kar je pomembno za obravnavanje mej, ki so pogosto sestavljene iz živih in neživih (snovnih) entitet. Ko na primer goričanski kmetje tožijo, da jim živali uničujejo pridelke, pogosto kot razlog omenjajo mejo. Tako je tudi sama meja aktantska entiteta, ker po mnenju domačinov tvori razmerja in učinkuje mrežno. Meja ima – zaradi že omenjenih zgodovinskih razlogov – določeno ekološko kompozicijo, ki jo zaznamuje z mejo ločen krajinski kontrast; za Goričance torej meja povzroča specifična (čezmejna) gibanja živali in posledično odzivanje ljudi. V teoriji so vse naštete entitete aktanti, ker sprožajo delovanje drug drugega, s čimer ustvarjajo mrežna razmerja: snovnost meje je sprožilec za gibanje živali, slednje za človeško odzivanje, ki vključuje spreminjanje meje, spet slednje pa usmerja nadaljnje gibanje živali.

Teorija pa poleg živim bitjem in neživim stvarjem aktantstvo pripisuje tudi pojmom, predstavam, mentalnim podobam. Tudi slednji lahko okoli sebe zgoščajo razmerja. Meja je snovna in živa, je pa tudi pojem, vendar le za ljudi. Tudi kot pojem ima aktantsko zmožnost, saj se ljudje pogosto sklicujemo na meje (čisto pojmovno), ko želimo uveljaviti svoje interese, in ta pojem učinkovito generira razmerja in omrežja. Vendar dejstvo, da pojem meje poznamo le ljudje, ne pa tudi živali, predstavlja težavo, če želimo dosledno slediti teoriji akterja-mreže.

Zadrega je v asimetričnosti ljudi in živali. Teorija akterja-mreže temelji na postulatu, da je treba asimetričnost med ljudmi, živalmi, drugim življenjem, snovjo in simbolnim ter predstavnim odpraviti ter vse našteto obravnavati kot aktante mreže. Toda asimetričnost vsiljujeta simbolno in predstavno, saj lahko ustvarjata le mrežne

povezave, ki izključujejo aktivno odzivanje nečloveškega življenja, medtem ko so temeljne za človeški svet. Asimetrija torej nastaja med razmerji v »zunanem svetu«, v »krajini« kot materialni podlagi človekovega, živalskega, rastlinskega, snovnega delovanja, in razmerji, ki jih človek opazuje, si jih predstavlja, zamišlja in upomenja; slednja vključujejo razmeroma bogat pojmovni aparat. Ali še drugače, razmerja, ki jih živi človek, niso enaka tistim, ki jih živi žival. Optika na razmerja se torej podvoji, če želimo analitično enakovredno upoštevati človeški svet in »svet tam zunaj«.

Zato nekoliko lahkotno zveni poziv Hilary Cunningham, naj imajo raziskovalci mej dvojni fokus: »Študij ekologije mej [...] mora ostati pozoren na *diskurzivne vidike* ekoloških mej, medtem ko *hkrati jemlje 'stvar zares'* kot kavzalnega agenta« (Cunningham 2016: 376; poud. M. K.). Kakor je bilo za Stefa Jansena (2013), je tudi zame upoštevati to dvojno optiko *hkrati* nemogoče. Ko namreč sledimo razmerjem »tam zunaj«, torej kateri aktant je katerega spravil v delovanje v prostoru, pridemo do drugačne združbe ljudi, živali in stvari, kakor če sledimo razmerjem, ki nam jih predstavljajo sogovorniki. Ugotovili smo že, da je meja sprožila delovanje živali. Toda v resnici so njihovo delovanje sprožili pridelki na njivah in gozdnata soseščina. S tem je povezana krajinska razlika, ki jo je v preteklosti ustvarila in jo danes označuje meja. A živali v tem prepoznavajo le »ponudke« (Ingold 1994), tj. krajinska oprijemala in vir za preživetje. Le človek tam vidi tudi mejo. V življenjskem svetu Goričancev je živalsko gibanje jasno povezano z mejo, medtem ko so »tam zunaj« razmerja drugačna, ko človek na svojih mejah postavlja ograje, živali pa se srečujejo s ponudki in ovirami.

V našem primeru živali resnično spodbujajo ljudi v izdelovanje mej. A čim govorimo o izdelovanju meje, smo k stvari pristopili s priznanjem asimetričnosti ljudi in živali. Živalsko izdelovanje mej ne obstaja, obstaja le izdelovanje mej z živalmi. Meja kot materialna abstrakcija v razmerje s sabo postavlja le ljudi, ne more pa v razmerje postaviti tudi živali, ker je v njihovem svetu ni (prim. Pina-Cabral 2014). Ko se je Jansen (2013) ukvarjal s predmetnimi gradniki meje, je opozoril, da je hkratno upoštevanje ljudi in neljudi nemogoče, zato se mora raziskovalec odločiti za ekskluzivni pristop: ali bo neljudi jemal zares (analitična

simetrija med ljudmi in neljudmi) ali pa jih bo obravnaval kot del človeškega diskurza (analitična asimetrija). Ker dvojni, hkratni pogled na razmerja ni mogoč, velja poskusiti z ločeno ali izmenično uporabo enega in drugega pogleda. V prvem delu analize smo za mejo ugotovili, da je človeški proizvod, kajti brez človeka meja sploh ne bi mogla nastati (asimetrija). V drugem delu analize v nadaljevanju bomo mejo obravnavali kot skupek materialnih sledi, z vplivi na ravnanje živali (simetrija). V zadnjem delu pa bomo ugotovili, da so živali spodbudile človeške odzive, ki vključujejo ideje meje, zato se moramo meje spet lotiti kot izključno človeške entitete (asimetrija).

Čeprav se torej zlahka strinjamo, da so različne oblike življenja razvile različne oblike intencionalnosti (Ingold 1994), nas meja postavlja v položaj, ko moramo posebej pozorno upoštevati človeško, specifično simbolno, propozicijsko ali logično mišljenje, ki omogoča posameznikom in skupinam presojanje lastnega mesta v svetu (Pina Cabral 2014: 52). To pomeni tudi zavzemanje odnosa do meje, še več, ljudem nalaga odgovornost za upravljanje in ravnanje z mejami (Jansen 2013). Zadnjo besedo o mejah imajo zato ljudje, saj brez njih mej ne bi bilo, od njih pa so odvisne tudi njihove nadaljnje pojavnosti.

TEŽAVNA DIVJAD KOT AKTER MREŽE

Pogovor med vožnjo je nakazal, da so med goričkimi kmeti veliki rastlinojedci velika tema. Starejši ljudje pa se spominjajo, da v njihovi mladosti divji prašiči, še manj pa jeleni, niso bili del vsakdanjika. Njihova navzočnost v lokalnem okolju ima v lokalni percepciji kratko zgodovino. Po mnenju mnogih so te živali prišle z Madžarske, ko se je začel rahljat režim na meji. Domačin v Dolencih mi je pripovedoval:

Divjad je začela prihajati okoli leta 1965, ko so Madžari umaknili žico na meji. Takrat smo fantje hodili na njive kurit. Dva, trije sosede so se zbrali in šli branit koruzo. Smešno je bilo, da so na eni strani njive zakurili, nekaj spili in kartali, na drugi strani pa so svinje pojedle koruzo.

Večkrat sem poslušal domačine, da naj bi strog mejni režim preprečeval čezmejno gibanje parkljaste divjadi, z odstranjevanjem ovir na »železni zavesi«, še posebej po letu 1989, ko so se prekinile vse vojaške aktivnosti ob meji, pa se je prostor za širjenje živalskih populacij odprl. Ob tej splošni pripovedi posebno zgodbo pripovedujejo ljudje, ki živijo tik ob meji. Ob njej opažajo, da jo živali prehajajo dnevno, ker tako izkoriščajo prednosti neenake krajine oziroma različne ponudke v okolju, ki so bili zgodovinsko ustvarjeni z mejo in so z njo še danes ločeni. Slovenska stran meje je namreč še vedno precej agrarna, s številnimi obdelanimi polji, medtem ko so bile obdelovalne površine na madžarski strani v drugi polovici 20. stoletja marsikod opuščene in jih danes prerašča gozd (prim. Ispán idr. 2018: 475). Po tem opažanju je žival v svojo ekološko nišo in ravnanje vključila opisano razliko v okolju, tako da na gozdnati in zaraščeni strani najde zavetje, prehranjuje pa se na agrarno obdelani strani meje. Slikovita razlaga kmeta, ki je približno kilometer oddaljen od meje, govori prav o tem:

Kako bi ocenjeval [kmetijstvo na Goričkem]? Tako da praktično od sedmih hektarjev dva, tri hektarje žanjemo, tri hektarje pa nam divjad vse uniči. Ker tukaj je proti Madžarski, kjer je v bistvu ogromno divjadi, mi smo na tistem področju, kjer je dosti divjadi, če ste malo po televiziji spremljali, če ste spremljali zadnja leta, je problem s to divjadjo, to je ravno to področje. [...] Jeleni, divje svinje, normalno, veste, kako je to. To je normalno, če so sami gozdovi na madžarski strani, od tam pridejo sem jest. Tu se v bistvu hranijo, tam pa živijo, v njihovih gozdovih. [...] Tukaj je [na madžarski strani] fejest zapuščeno, kako bi rekel, v bistvu se je relativno veliko ljudi izselilo. Prej. In zdaj, če se jih je veliko izselilo, pomeni da je dosti vasi [praznih], kot na Kočevskem. In normalno, da ima tam divjad mir. Divjad ima tam mir, tam se razmnožuje in sem hodi jest.

Živali so v svojem okolju prepoznale ponudke, ki jim olajšujejo preživetje: gozdovi in gošča so dobri za kritje, polja dajejo hrano. Toda medtem ko se živali ravnajo po ponudkih, ljudje v njihovem ravnanju vidijo tudi prečkanje meje. Domačini tudi vedo, da je opisana ekološka niša zgodovinski rezultat, nastal prav zaradi meje,

ki je spodbudila neenak razvoj obmejnega območja na slovenski in madžarski strani. V lokalni zavesti sta različni krajini ob meji rezultat državnih politik do obmejnega prostora.

Lovci na Goričkem ekološka razmerja pojasnjujejo zelo podobno kot kmetje: živali se prehranjujejo na goričkih poljih, kamor v velikem številu prihajajo tudi z druge strani meje, kjer imajo več zavetja. Na sedežu goriškega Lovišča s posebnim namenom Kompas Peskovci mi je upravitelj pokazal aerofotografijo čezmejnega območja, na kateri je bila krajinska razlika med gozdnato obmejno Madžarsko in agrarno kultiviranim Goričkim zelo očitna.

Kar mi vedno razlagamo tukaj [v lovišču] in kar je v bistvu geografsko dejstvo, je to, če pogledamo strukturo krajine, kulturne krajine, tukaj [na Goričkem], pa strukturo krajine v madžarskem zaledju, vidimo, da je struktura tukaj izrazito še kmetijska, oziroma mi imamo gozda nekje okoli 50 %, ostalih 50 % je kmetijska krajina in urbana, kajne? To je zelo pomembno, tukaj na madžarskem zaledju pa je pretežno gozdnata krajina. Vse to, kar je črno [na aerofotografiji], so gozdovi. Gozd, gozd, gozd, gozd, gozd [s prstom kaže na Porabje]. Tukaj [v Porabju] pa je razmerje 80 [gozd] : 20 [ostala krajina], ali celo mogoče več [v prid gozda]. [To pomeni] 80 % gozdnega zaledja [za mejo].

Kakor že omenjeno, je gozdnatost Porabja mogoče povezati s politično zgodovino obmejnega območja (prim. Ispán idr. 2018: 481). »Železna zavesa« je zaprla območje govorcev slovenščine v enklavo, iz katere so se prebivalci prisilno (Munda Hirnök 2013) ali prostovoljno (Kozar-Mukič 1984: 37) selili. Porabje je bilo ekonomsko zapostavljeno (Ispán idr. 2018: 478), kar je pospešilo izseljevanje in opuščanje kmetijskih površin. Etnologinja Marija Kozar-Mukič je v 80. letih 20. stoletja opažala: »Dve tretjini kmetij razpolaga z manj zemlje kakor 5 hektarjev. In tudi polovica tega je gozd« (Kozar-Mukič 1988: 137). Poleg tega ima dolina Rabe severno od rabsko-murske razvodnice slabše razmere za kmetovanje kot Goričko; že zgodovinsko so bile kmetijske površine tam precej majhne (Ispán idr. 2018: 480–481). Povrh so leta 1973 porabski kmetje ustanovili specializirano kmetijsko zadru-go, katere pomembne gospodarske dejavnosti so bile gozdarstvo,

V nekaterih goriških vaseh ob meji je krajina preprejena z ograjami, ki varujejo polja pred divjadjo (foto: Miha Kozorog).

Nasprotje med gozdnatim Porabjem na severu in agrarno precej bolj obdelanim Goričkim na jugu (Google Maps).

žagarstvo in mizarstvo (Kozar-Mukič 1984: 41). Zadruga je zato pogozdovala zemljišča, ki so prešla v njeno skrb, s tem namenom pa je tudi odkupovala zasebna zemljišča, ki jih ostareli kmetje niso več zmogli obdelovati:

Mladi so zaposleni v industriji, starejši pa ne morejo več obdelovati zemlje. Zato zadruga ta področja pogozduje ali pa jih – ob glavni cesti – prodaja kot stavbna zemljišča. Na Gornjem Seniku se vse bolj intenzivno pogozduje, zato so ljudje prisiljeni, da grejo v dolino. (Kozar-Mukič 1988: 137)

Marija Kozar-Mukič je navedla geografa Ludvika Olasa, ki je zapisal dokaj pesimistično prihodnost procesov v Porabju, ki so ga mladi zapuščali, agrarna krajina pa se je spreminjala v »divjino«:

V porabskih vaseh – tako tudi na Gornjem Seniku – starejši ljudje za socialno podporo odstopajo svojo zemljo specializirani kmetijski zadrugi. Zadruga pa to obdelovalno zemljo pogozduje. Zato slovensko Porabje – po Olasovi ugotovitvi – postaja »rezervat za divjad«. (Kozar-Mukič 1988: 149)

Če izhajam iz teh opazanj in pripovedi, ki sem jih poslušal med domačini v Porabju, je imela parkljasta divjad tam precej ugodne razmere za skrivanje in razmnoževanje že desetletje in več pred odstranitvijo trde meje.

Porabje ima posebno zgodovino, zaznamovano z vprašanjem etničnosti. A podobni procesi, čeprav tam niso bili (ali vsaj niso bili na enak način) etnično sodoločeni, so zajeli soseščino Porabja, obmejne kraje Železne županije. Tudi tam so ljudje zapuščali vasi ob meji, režim jim je prepovedal kmetovati ob meji, tamkajšnje gričevje pa je z vidika prevladujoče združne produkcije veljalo za kmetijsko nezanimivo. Kjer je bila zemlja na ravnini – na primer onstran meje pri Hodošu, Domanjševcih in Središču – so opustili le nekaj deset metrov zemlje ob meji, da ga je vojska pogozdila za varovanje meje. Opisani mozaik, začeniši na severu s Porabjem, ki mu proti jugovzhodu sledi najprej gričevnati, nato ravninski del Železne županije, kaže, da Goričko ob celotni madžarski meji (od tromeje z Avstrijo do Pordašincev) obrobljata gozd in gošča. Pas gozda ali gošče je na severnih gričevnatih legah širok (v Porabju sega gozd od meje do reke Rabe), na vzhodni ravnini pa občutno

ožji (pri Hodošu, kjer je najožji, meri le okoli 50 metrov), toda vzdolž vse meje je neprekinjen. Za živali je takšna meja resnično pribežališče, ker jim daje kritje za počitek in premikanje.

Na Goričkem je bil razvoj povsem drugačen kakor v sosednjih madžarskih krajih. Kmetije so ostale v rokah gospodarjev, vpliv zadružništva, ki je na Madžarskem kolektiviziralo ravninsko zemljo in vodilo v opuščanje oziroma gospodarsko preusmerjanje gričevja, ni bil tako izrazit. Industrije skoraj ni bilo: ko je Jugoslavija leta 1971 sprejela decentralizacijsko zakonodajo, da bi spodbudila razvoj industrije na manj razvitih območjih (tudi v vzhodni Sloveniji), je Goričko še naprej ostalo pretežno kmetijsko (Klemenčič 1991: 112). Zaradi manj ugodnih razmer za kmetovanje je prevladovalo družinsko kmetovanje na manjših, razdrobljenih posestvih (Simonič 2019: 146). Rezultat kontinuiranega agrarnega obdelovanja Goričkega je mozaična krajina, sestavljena iz majhnih in razpršenih površin njiv, travnikov, pašnikov, sadovnjakov, gozdov, močvirij in še česa. Rezultat spoznanja o specifičnosti te krajine pa je leta 2003 ustanovljeni Krajinski park Goričko (KP Goričko 2019). Nasprotje med sosednjima obmejnima območjema, ki je v precejšnji meri zgodovinski rezultat različnega upravljanja z mejo dveh sosednjih držav, je torej resnično veliko.

Tako kmetje kot lovci pritisk velike parkljaste divjadi na kmetijska zemljišča Goričkega torej povezujejo in pojasnjujejo z načrtnim pogozdovanjem in nenačrtnim zaraščanjem obmejne Madžarske. Gozd in gošča na Madžarskem pa omogočata ugodne razmere za rast staleža divjadi tudi na Goričkem. Upravnik lovišča mi je pojasnil:

Kar je v bistvu pomembno, da v letih šestdeset do sedemdeset [1960–1970] se je začelo tudi širjenje velikih vrst, parkljarjev, predvsem torej jelenjadi, pa divjega prašiča, proti zahodu. [...] Prej je bilo tega zelo malo. Mi beležimo v letih petinšestdeset do sedemdeset odstrel jelenjadi cirka pod deset kosov. Na leto. Da bom povedal zelo plastično, takrat cirka deset kosov na leto jelenjadi, pa deset kosov divjih prašičev, v letu 2017 pa beležimo odstrel jelenjadi 431 kosov, pa 230 divjih prašičev. [...] Vsled česa je to nastalo? Jelenjad se je začela prostorsko krepiti v tem predelu, pa ne samo tukaj,

ampak tudi v širšem območju Evrope, srednje Evrope, in pač jelenjad ima takšno zakonitost [...], ko zasede svoj prostor, potem začne svoje prostorsko širjenje, to je biološka zakonitost. Očitno so pogoji parkljasti divjadi še vedno zelo naklonjeni in še zmeraj prehaja proti zahodu. [...] No, pa na splošno s povečevanjem številčnosti jelenjadi skozi čas je pritisk večji. Madžarska je verjetno država z največjimi gostotami jelenjadi v Evropi.

Kljub širšim procesom obmejni prebivalci na Goričkem podarjajo čezmejni krajinski kontrast, ki je po njihovem osnova za stalno čezmejno gibanje živali in tudi za krepitev staleža parkljarjev na Goričkem. Lovci se s tem opažanjem načeloma strinjajo; kakor sem izvedel na lovišču, je takšno gibanje živali dnevni, sezonski in zgodovinski pojav:

[V]es ta naš obmejni pas ima vpliv divjadi, predvsem velikih rastlinojedov, kot jelenjadi, pa divji prašič, ki prehaja, bom rekel migrira na našo slovensko stran. Zakaj? Zato, ker je ta stran veliko bolj mikrostrukturno kmetijsko obdelana kot pa Madžarska. In divjad gre tudi s trebuhom za kruhom [...] in pri nas najde, na kmetijskih površinah, pomemben vir zaloga oziroma potencialov za prehranjevanje. Sploh v teh spomladanskih mesecih, po zaključeni zimi, takrat začne tu vegetacija in takrat jelenjad, pa tudi divji prašiči, se nahajajo na našem območju. [...] Sploh pa v povezavi s tistim [...], takrat, ko se je ta meja sproščala in sprostila do končne današnje faze, ko več ovir na meji ni.

V opisanih ekoloških razmerah ima divjad dober razlog za prehajanje meje. Asimetrični odnos sosednjih držav do meje v času socializma je ustvarjal kontrast, ki ga še vedno označuje meja. Živali seveda ne prepoznavajo meje, prepoznavajo pa ponudke, ki jih je meja ustvarila. Po teoriji akterja-mreže so poljščine na Goričkem aktant, ki potegne žival na njivo, gozd in gošča v Porabju in Železni županiji pa aktanta, ki žival potegneta v kritje. Aktanti so živali, ki z gibanjem po ekološki niši v mrežo razmerij potegnejo človeške akterje. Kmete jezijo, ker uničujejo pridelek, uničujejo ograde ali poteptajo in rijejo zemljo. Kmetje se zato nad divjadjo pritožujejo drug drugemu in drugim; postavljajo ograje; od lovcev

zahtevajo odškodnino; povezujejo se in želijo politično vplivati na odločitve o staležu divjadi. Na Ministrstvo za kmetijstvo Republike Slovenije so naslovili zahtevo, da se problem uredi na meddržavni ravni, skupaj z Madžarsko. So torej zelo dejavni akterji mreže, ko od lovcev zahtevajo, da jim ugodijo pri ocenah škode, da streljajo več, da se o odstrelu dogovorijo z madžarskimi lovci itn. Rastje je v delovanje spravilo divjad, divjad kmete in kmetje lovce, če nekoliko poenostavljeno predstavimo mrežo akterjev.

V mreži pa kot aktant nastopa tudi meja, saj jo živali prehajajo. Tako se lovci včasih izgovorijo, da ne morejo narediti ničesar glede divjadi, ker ni »njihova«, ampak pride z Madžarske in je zato v domeni madžarskih lovcev. Kmetje temu argumentu verjamejo le deloma, včasih namreč menijo, da je meja za lovce priročen izgovor za njihovo lastno nedelovanje. V vsakem primeru je meja skrajni doseg suverenosti neke države in njenih služb, to pa velja tudi za upravljanje z divjadjo in lovom. Kot aktant vzdržuje razliko, na primer s sosednjima parkoma, vsakim na svoji strani meje: Krajinski park Goričko se ukvarja z ohranjanjem agrarne krajine, Narodni park Őrség v obmejni Madžarski pa, še posebej v Porabju, z gozdnim ekosistemom. Zaradi meje je nastala in z njo se vzdržuje ekološka razlika, ki je predpogoj specifičnega gibanja živali. Je torej pomemben akter obravnavane mreže razmerij.

V tej mreži pa zeva vrzel. Del mreže nastaja zunaj diskurza, del pa brez diskurza ne obstaja. Po eni strani je razmerje med z mejo ustvarjeno in vzdrževano krajinsko razliko in ravnanjem živali povsem neodvisno od pomenov. Žival v okolju zazna živež, s katerim lahko preživi. Po drugi strani pa je za ljudi očitno, da žival »izkorišča« mejo, to pa temelji na upomenjanju okolja. Ideja meje in pripis te oznake delu okolja ljudi usmerja pri delovanju v njem; ko lovijo divjad, se ustavijo pred mejno črto. Živali in ljudje se kot akterji mreže torej bistveno razlikujejo, saj prvi ne vključujejo pomenov, za druge pa so pomeni aktanti. Ko govorimo o živalih, zadostuje mejo obravnavati kot poseben materialni prostor, prek »sledi«; ko vključimo ljudi, meje ne moremo misliti brez »črte« in »nivoja«. ⁸ Ker naj bi v antropoloških analizah mej živali »jemali zares« (Cunningham 2016: 376), jim pač ne smemo pripisati človeškega dojemanja okolja; a hkrati sta meja in njena ekologija prav

rezultat slednjega. Ali lahko sploh živali in ljudi obravnavamo kot akterje mreže, ko pa se nam mreža vedno razdeli, čim skušamo živali in ljudi obravnavati skupaj?

Znašli smo se pred antinomijo posthumanistične misli, ki jo lepo razkriva meja kot neenaka razsežnost človeškega in živalskega sveta.

Zdi se, da je Bruno Latour, osrednji protagonist teorije akterja-mreže, spoznal in priznal opisano protislovje, a ga je odpravil površno. Ko je sociologiji pripisal interpretativnost in zato nezmožnost, da upošteva vlogo neljudi pri nastajanju okoliškega sveta, je na neki točki zatrdil, da teorija akterja-mreže ni

postavitev neke absurdne 'simetrije med ljudmi in neljudmi'. Biti simetričen za nas preprosto pomeni, da *ne* uveljavljamo a priori neke ponarejene *asimetrije* med človeškim intencionalnim dejanjem in materialnim svetom vzročnih razmerij. [...] To zanimanje za objekt nima nič opraviti s privilegiranjem 'objektivne' snovi v nasprotju s 'subjektivnim' jezikom, simboli, vrednotami ali občutki. (Latour 2005: 76)

Vse, kar želi Latour doseči je, da snov, materialnost, gibanja itn. »unanjega« sveta in simboli, občutki itn. človeškega sveta v analizo vstopijo kot enakovredni aktanti. Da pa postanejo entitete »tam zunaj« analitično zanimive, morajo pustiti sled v ljudeh, morajo »postati upoštevanji« (nav. delo: 79), postati »zadeva, ki zbuja pozornost« (nav. delo: 114), zato lahko le sogovorniki raziskovalcu pokažejo, kaj je tisto, kar »jih sili v dejanja« (nav. delo: 184, 235). Teorija, katere namen je kot akterje priznati tudi neljudi, tako zdrsne nazaj v svet človeških interpretacij. Latourjevo iskanje zatočišča pri informatorjih – kaj je za sogovornike relevantna akter-mreža?, manever, ki ga bom kmalu izvedel tudi sam s premikom k vprašanju izdelovanja meje – bi lahko interpretirali kot posledico spoznanja, da sta mreži, ki se pleteta v »človeških glavah« in »tam zunaj«, nesomerni.

V našem primeru je bilo vredno upoštevati, da je mreža odnosov »tam zunaj«, pri živalih v ekološki niši, drugačna od tiste, ki vključuje pojem meje. Rešitev, ki smo jo izbrali, ki pa antinomije ne razrešuje, je pragmatična. Akterje-mreže, ki jih vidijo ljudje

in za katere so ideja, pojem in označevanje meje aktanti, bomo obravnavali ločeno od akterjev-mrež, ki smo jih že obravnavali kot nastajajoče v okolju meje. Prišli smo do točke, ko moramo zamenjati analitično optiko, ko moramo besedo prepustiti ljudem, kajti zanje je »zadeva, ki zbuja pozornost« (Latour 2005: 114), tudi meja.

IZDELOVANJE MEJE

Ugotovili smo torej, da živali ne morejo izdelovati meje, ker si s človekom ne delijo ideje o meji (fizične ovire lahko zaznavajo in v svojem delovanju upoštevajo, toda to niso meje, kakor jih poznamo ljudje). Lahko pa živali silijo ljudi v izdelovanje meje, čemur smo priče na Goričkem. Ko se lotimo človeškega ukvarjanja z mejo, upoštevamo razmerja, ki smo jih definirali v prejšnjem delu, kot del človeškega sveta, tj. praks, percepcije stvarnosti in njenega upomenjanja. Predstavljeni človeški akterji torej niso zgolj akterji mreže, ampak so tudi teoretiki akterja-mreže (prim. Latour 2005: 235), saj si na osnovi lastnega bivanja v določenem okolju skicirajo razmerja med ljudmi, živalmi in mejo, da bi (si) razložili, kaj se (jim) dogaja. Ko to počnejo, ko opazujejo ravnanje živali in v meji iščejo razlago zanj, tudi že izdelujejo mejo. Njihova interpretacija selitev in gibanja divjadi prek meje tej pripiše vlogo aktanta živalskega ravnanja in ji s tem dodeli status nečesa pomembnega v njihovem lastnem življenju. Opazovanje, spominjanje, interpretiranje meje, medsebojno pogovarjanje o meji kot dejavniku škode na poljih, vse to imenujemo izdelovanje meje. Z vsem tem je meja del vsakdanjika in zato integralni del človekovega bivanja v obravnavanem okolju.

Ker pa ljudje niso enako vpeti v to okolje, imajo različne interpretacije akterjev-mrež in zavzemajo različne položaje do drugih akterjev. Tako je na primer s kmeti in lovci, ki se glede na posebnosti svojega poklica in poslanstva vsak po svoje odzivajo na divjad, mejo in drug drugega. Čeprav je ločnica med kmeti in lovci do neke mere umetna, saj so nekateri poklicni kmetovalci lovci (in nasprotno), ljudje pa imajo tudi individualna stališča in poglede, ki jih ne moremo istiti z idealnotipskimi, pa v splošnem vendar drži, da gre za kolektivni poziciji, ki ju določata različni

dejavnosti – lov vs. kmetija – kot izkustvi okolja (Ingold 2000). Če se vrnemo k preprostemu primeru »škode po divjadi«, se kmetje in lovci znajdejo v različnih in neenakovrednih vlogah oškodovanca na eni in ocenjevalca ter poravnalca škode na drugi strani. Razlika se kaže tudi v izdelovanju meje, ko na primer lovci pravijo, da glede divjadi ne morejo ničesar storiti, ker je divjad madžarska, čez mejo pa ne smejo posegati, kmetje pa njihovo sklicevanje na mejo včasih razumejo le kot priročen izgovor, s katerim se želijo lovci razbremeniti odgovornosti.

Kaj o svojih težavah z divjadjo ter o lovcih in meji pravijo kmetje? Neupravičeno je govoriti o kmetih kot homogeni skupini, saj imajo Goričanci različno velike kmetije, nekateri kmetujejo bolj za konjiček, drugi od tega živijo, nekateri kmetujejo po ustaljenih načinih, drugi svoje dejavnosti posodablajo, nekateri imajo živino, drugi le obdelujejo zemljo, tudi lega njihovih kmetij, vključno z oddaljenostjo od meje, je pomemben dejavnik razlik, teh pa je še mnogo več. Toda zaradi načina vpetosti v okolje, katerega osnova je agrarno obdelana zemlja, pa tudi zaradi vseživljenjske povezanosti s kmetijo in iz tega sledočih spominov na lokalno okolje, lahko kmete obravnavamo kot interpretativno skupino (prim. Pina-Cabral 2014: 66), ki o lokalnem okolju oblikuje določena skupna mnenja. Prav to je mogoče reči v zvezi z divjadjo. Skoraj vsi kmetje, ki sem jih spoznal vzdolž meje, so mi omenili kakšno obdelovalno površino, kjer se je že pasla divjad. Zato ni nič nenavadnega, da se je v tem okolju oblikovala nekakšna »recitacija« o meji (Green 2012b), torej dokaj poenotena pripoved, kaj se kmetom dogaja ob meji. Medsebojni pogovori, v katerih se recitacija ponavlja, ustvarjajo njihovo skupno vednost oziroma »resnico«. V svojem jedru govori o živalih, ki se »tukaj hranijo, tam pa živijo« – na njihovih poljih se hranijo, čez mejo živijo. Razumem jo kot prakso izdelovanja meje in ima številne implikacije.

Prakse izdelovanja meje vključujejo zamišljanje, upomenjanje, pripovedovanje in fizično ravnanje; v teh oblikah se pojavljajo skupaj ali posamično. Mejo pripeljejo v svet konkretnih ljudi v mnogoterih pojavnostih (Reeves 2014: 54–55), ki pa so lahko tudi nenavadne, na prvi pogled nepovezane z mejo, na primer, ko žival kmeta asociira na mejo. Med terenskim delom sem to opazil že

Kmet razlaga, da je srnjad pojedla vršičke na drevju tik ob njegovi hiši
(foto: Miha Kozorog).

zgodaj. Ob prvem obisku ene od obmejnih vasi sem na kmetiji kak kilometer od meje spoznal dva kmeta. Zunaj je lilo, pa sta skupaj čakala na boljše vreme in kramljala o tem in onem. Zato sta bila vesela nepričakovanega obiska. Ko sem ju v pogovoru spraševal o lokalni zgodovini in tipal za informacijami o kmetijstvu v kraju, sta odgovore na moja vprašanja večkrat povezala z divjadjo. Prvič je eden omenil divjad že na začetku pogovora, a takrat temu še nisem posvetil pozornosti. Čez čas pa sta začela ponovno pojasnjevati, da imajo kmetje težave z divjadjo, kar pa je vse povezano z mejo. Eden je omenil svojo njivo, ki leži tik ob meji, hkrati pa tudi tik ob gozdu, ki se na madžarski strani razteza do meje. Razložil je, da je bila pred dvajsetimi, morda tridesetimi leti povsem nedotaknjena,

prvič zato, ker je bilo divjadi v okolici še malo, drugič pa zato, ker je bila meja močno zastražena in se ji z madžarske strani ne ljudje ne živali niso približevali. Med takrat in danes je velika razlika, saj se divjad zdaj prehranjuje že na vrtovih ob hišah:

Tu gor, čisto pri šumi, smo imeli krompir, pa koruzo, pa kaj jaz vem kaj vse in nihče se ni niti dotaknil tistega. [...]

Tu pa tam si videl kakšno srno in jelena. Čisto gor, tu pri šumi. Zdaj, pravim, tu doma, pri hiši ne moreš imeti brez ograje, da pride pa te gleda notri v spalnico. [...] Dobesedno pride do okna.

Ko je Madžarska mejo upravljala z raznimi tehnologijami in ko sta madžarska in jugoslovanska vojska stalno marširali ob meji, česar se ljudje še živo spominjajo, tudi živali niso hodile v obmejni pas, menijo sogovorniki. Šele pozneje, ko so železno zaveso v 80. letih omehčali, predvsem pa po letu 1989, se je vpliv divjadi na kmetijstvo povečeval in sčasoma postal za kmete neznosen. O meji tako pripovedujejo kot o materialni entiteti, ki je imela z vidika kmetovanja zgodovinsko pozitivno zaščitno vlogo, dokler je niso spremenili v prepustno mejo, v prizorišče gibanja (prim. Cunningham in Heyman 2004). Velika parkljasta divjad danes stalno šviga čez mejo, zato so po mnenju številnih kmetov najbolj obremenjeni kmetje tik ob meji (to so mi zaupali ne le obmejni, ampak tudi kmetje, oddaljeni od slovensko-madžarske meje, celo na zahodnem Goričkem, kjer nimajo težav z jeleni). Od meje bolj oddaljeni kmetje pa menijo, da je k njim divjad prišla postopoma, kar ponovno (v veliki meri⁹) povezujejo z mejo: ko se je meja rahljala, so postopoma živali širile svoj bivanjski prostor od Madžarske proti notranjosti Goričkega.

Takšno pripovedovanje je eden od načinov lokalnega izdelovanja meje, saj mejo na specifičen način pripelje v zavest ljudi. Posebno vlogo dobi, ko se kmetje pogajajo z lovci. Splošno je prepričanje, da bi lovci lahko uplenili več živali in tako zmanjšali njihov škodljiv vpliv na poljedelstvo. Ko takšne pritožbe dosežejo lovce, ti odgovarjajo s poznano razlago, da se živali »tukaj hranijo, tam pa živijo«. Lovci se s kmeti, ki opažajo enako, torej povsem strinjajo, ukrepati pa ne morejo, saj bi težavo morali reševati madžarski lovci onstran meje. Vse, kar lahko naredijo, je, da na

problem Goričancev opozarjajo svoje lovske sosede, kar, kakor trdijo lovci, tudi počnejo. Nekaterih kmetov ta razlaga ne prepriča, v njej pa vidijo lovsko izdelovanje meje, v njem pa tudi neko strategijo. Dvomljivci trdijo, da je razlaga z mejo postala predvsem priročen izgovor za nezadostno ukrepanje lovcev.

Omenjena sogovornika na kmetiji blizu meje sta bila prav takšnega mnenja. Povedala sta, da lovci stalno kažejo na mejo, češ da je problem zaradi meje tako rekoč nerazrešljiv, čeprav se je v resnici parkljasta divjad na Goričkem že tako razširila, da o meji kot vstopni točki težavne divjadi danes že skoraj ni več smiselno govoriti. Po njunem mnenju divjad resda stalno prehaja mejo in izkorišča razliko med gozdom in obdelanimi površinami, toda tudi Goričko je vse bolj zaraščeno in divjad ima tam stalni prostor. Zato so problem lovci, ker streljajo preveč selektivno; zanima jih donosna trofejna divjad, druge, manj atraktivne jelene in divje prašiče pa prepuščajo same sebi. V očeh nekaterih kmetov, in ne prav redkih, lovci torej govorijo o meji, da bi se opravičili in otrsli odgovornosti. Tako so kmetje do lovcev še nezaupljivejši.

Kmete to pelje v še eno obliko angažiranja z mejo. Nekateri menijo, da je krajinska razlika med slovensko in madžarsko stranjo pomemben element goričke lovske ekonomije. Po eni strani se namreč lovci lahko sklicujejo na mejo, ker da je ta njihov skrajni domet. Po drugi strani pa ravno zaradi na razliki temelječe ekološke niše ustvarjajo dobiček, saj se živali mirno razmnožujejo onstran meje, po hrano pa hodijo na gorička polja, kjer jih lahko enostavno uplenijo. Lovsko izdelovanje meje je v takšni kmetovi perspektivi strateško, saj meja funkcionira hkrati kot izgovor in uporabna ekološka niša. Še več, prav zaradi hranljivosti goričkih polj in mirnega zaledja se živali lahko razvijejo do trofejnih primerkov, ki so v lovskega interesu. Po tem mnenju se torej lovci z izgovarjanjem na mejo izognejo odgovornosti, hkrati pa je meja pomemben dejavnik donosnega lovskega turizma.

Kmetje v svoje premisleke o lokalnih razmerjih vključijo tudi »državo«. V očeh kmetov so lovci z njo v boljšem razmerju. Država namreč dovoljuje neenako in nepravično distribucijo družbene moči in dostopa do virov, in sicer tudi zato, ker naj bi tudi sama imela od določenih dejavnosti več dobička kakor od drugih. Lovska

ekonomija se je na Goričkem uveljavila v socialistični Jugoslaviji, ko je bil lov pomemben vir turističnih deviz. Tuji in v očeh domačinov premožni lovci pa na Goričko še vedno prihajajo na komercialni lov. V nasprotju z njihovo »bleščečo« podobo imajo kmetje občutek, da je njihova dejavnost v krizi in zatonu ter da je država pozabila na samooskrbno kmetijstvo Goričkega. Ena ekonomija torej še vedno prinaša dobiček, druga pa kaže znake zanemarjenosti. Poleg tega je kmečka ekonomija lovski na videz podrejena, saj so v primeru škode od divjadi kmetje prepuščeni volji lovcev. Gospa iz vasi ob meji je strnila: »*Mi krmimo državo!*« Izjavo je pojasnila z verigo ekoloških in ekonomskih razmerij: kmetje ustvarjajo državi dobiček, vendar ne neposredno s prodajo pridelkov, temveč posredno – ko sejejo, krmijo divjad, trofejne primerke pa lovci prodajo v odstrel in tako namesto kmetijstva državno blagajno polni lov. Po mnenju sogovornice in drugih morajo kmetje v teh okoliščinah preživeti, kakor vedo in znajo, njihovo delo pa se prek posrednih zaslužkov preliva navzgor k »državi«.

Na državo se kmetje sklicujejo tudi na osnovi historične izkušnje tega območja: »država« je bila za te kraje vseskozi geografsko oddaljena. Njen sedež je bil že prej v oddaljenih prestolnicah in prav tako je danes. V uradih prestolnice ljudje niso seznanjeni z lokalnimi razmerami, a odločajo o njihovih zadevah. Državo si ljudje zamišljajo kot entiteto, kateri so podrejeni, kateri bolj pripadajo, kot bi jim pripadala. Država reprezentira moč, ki je sicer dostopna prek političnih strank, zato so nekateri kmetje aktivni tudi na strankarskem prizorišču in to poskušajo uporabiti v svoj prid. Toda država je za večino navzoča predvsem ekonomsko – ko pobira davke. Hkrati ne zagotavlja enakosti državljanov: že zaradi geografske lege ob meji, pa tudi specifične zgodovine območja, ki je bilo v zadnjem stoletju del štirih držav, se mnogi kmetje počutijo drugorazredni državljani. Tudi takšna občutja prihajajo na dan, ko ljudje govorijo o težavni divjadi in kmetovanju ob meji.

V eni od obmejnih vasi je pripoved o zgodovinski obstranosti kmetov še posebej izrazita in dramaturgizirana. Večkrat sem poslušal, da je njihova usoda izginiti z lastne zemlje, kjer bodo nato zavladaale živali. Natančneje rečeno: domačini ponavljajo, da ima

divjad pri tem aktivno vlogo, ker jih sili k opuščanju kmetovanja, k prepuščanju zemlje gozdu in zapuščanju vasi. Bojijo se scenarija izpraznjene vasi, kakor se je zgodil v sosednjem Porabju, v vaseh, s katerimi je imela vas v preteklosti tesne sorodstvene, sosedske, ekonomske in upravne vezi. Spet se lahko oprem na pogovor s kmetoma, ko je deževalo. Omenil sem jima, da me raziskovalno zanima tudi njun pogled na prihodnost tega območja. Odgovor je bil neposreden in nedvoumen: »*Prihodnost Goriškega je divjačina.*« Podobno kakor že omenjeno, sem ob pomanjkanju konteksta pri tej prvi izjavi pomislil, da gre za nepomembno pretiravanje, zato sem nadaljeval z drugimi vprašanji. Ko smo se čez čas dotaknili demografije in selitev, povezanih z vasjo, sta se vrnila k divjadi s trditvijo, da je pritisk divjadi na kmetovanje glavni razlog za odhajanje mladih:

Prvi: *Vzrok, da vse gre ven je, da nima tu kaj delati. Če ti divjačina vse požre, kaj?*

Drugi: *O, ja!*

[Je divjad tukaj takšen problem?]

Prvi: *To vse požre, celo njivo.*

Drugi: *Na primer, če zdaj vi, na primer, sredi dneva gre jih... včasih vidiš po dvajset, trideset komadov, cela tolpa [jelenov] gre in to vse za sabo pelje. Žice pa to [...] vse gre z njimi.*

Eden je vzel mobilni telefon in poiskal fotografijo, na kateri je bila čreda jelenov na njegovi njivi. »*To na eni njivi! To gor pride, nima kaj ostati.*«

Lokalno ponavljanje, da nič ne ostane, ne zadeva le pridelkov in njiv, temveč človeško življenje nasploh. Druga domačina, eden že izseljen, drugi prebivalec vasi, sta mi povedala, da so ljudje vedno odhajali iz vasi, a »*marsikatera družina bi verjetno ostala doma, če ne bi bilo toliko divjadi. Za to nimam dokazov, a zdi se že tako.*« Danes je to značilen domačinski pogled na moč divjadi. Dramatični scenarij sem med terenskimi obiski slišal večkrat. Celo ugleden predstavnik vasi je pripovedoval:

Ljudi v teh krajih nadomeščajo jeleni, košute, srne in tako naprej. One prevladujejo, tako da divje svinje in vse te živali poganjajo, izganjajo mladega človeka – saj je ni več skoraj

mladine – torej iz teh krajev. [...] Divjačina je nadomestila človeka.

Neki kmet pa je najin pogovor sklenil: »Zaradi divjadi se bodo vsi izselili. Pridi čez pet ali deset let, [v vasi] ne boš več našel ljudi, vse bo zaraščeno. Tu ima prihodnost le divjad.«

Izraz brezupa pripisuje divjadi ogromno moč. Lahko bi ga interpretirali kot običajen kmetov pogled na svet, češ da je divjad že njegov star sovražnik, ker si je od nekdanj preživetje iskala na poljih. Čeprav je to načeloma res, pa ni dovolj za razumevanje izjave, da ima lokalno prihodnost le divjad. Izjava je preveč povezana z lokalno ekologijo, da bi jo jemali le za kmetovo napihovanje svoje ranljivosti. Izraža močan občutek pozabljenosti na robu države in posledično vdanost v usodo. Ko pravijo, da mladi odhajajo, se ljudje zavedajo, da k temu ne prispeva (le) divjad, temveč so za to (še) drugi razlogi, kot so možnosti zaposlitve, z izobrazbo povezane kariere, partnerstva itn. A ko demografsko šibkost in slabe slutnje za prihodnost vasi povežejo z divjadjo, želijo predvsem opozoriti na realen problem, pri katerem se počutijo nemočni in osamljeni, pri katerem jih »država« ne sliši. Pogled čez mejo, v gozdnato in marsikod zaraščeno Porabje, je viden dokaz, kaj se zgodi, ko država nekaterim državljanom obrne hrbet, in kako hitro lahko potem živali zavzamejo od ljudi zapuščen prostor. Tudi s to naracijo strahu, da se njim ne bi zgodilo kaj podobnega kot sosedom za mejo, izdelujejo mejo, tokrat kot kraj ranljivosti.

OD AKTERJEV-MREŽ »NAZAJ« V SOCIOLOGIJO IN POLITIKO MEJE

Ko je Stef Jansen (2013) raziskoval mejo v Sarajevu, je opozoril na teoretsko in metodološko dilemo. Ugotovil je, da danes številni antropologi mej promovirajo preusmeritev od mej-kot-črt k praksam izdelovanja meje. Hkrati s tem se je po njegovem okrepilo teoretiziranje, da si »nečloveški 'aktanti' zaslužijo enak analitični status« kot ljudje, da je torej težnja akter-mrežno prepoznavanje »'ploske' družbenosti, ki vključuje človeške in nečloveške entitete« (nav. delo: 24). Želel je odgovoriti na oba izziva, zato je skušal hkrati

upoštevati aktivnosti izdelovanja meje in »zares« jemati tvornost predmetov, ki sestavljajo mejo. Vendar je ob tem analitičnem poskusu uvidel razcep: ugotovil je, da ni zmožen hoditi po obeh poteh hkrati, da torej ne more *hkrati* upoštevati obeh postulatov, marveč mora izbrati eno samo pot. Zapisal je, »določilno razhajanje, ki je tvegano, najbolje parafraziramo takole: naj začnemo z *analitično distinkcijo* med ljudmi in neljudmi ali ne?« (prav tam). Bodisi jo sprejmemo ali pa zanikamo, ne moremo pa sprejeti obojega hkrati. Po Jansenu sta pristopa nezdružljiva. Lahko bi dodali, da sta tudi nesomerna, saj eden upošteva specifično človeško simboliziranje sveta, drugi zahteva priznanje, da so neljudje sotvorci ekologije, katere del so ljudje in neljudje. Eden je osredinjen na svet ljudi, drugi na svet »tam zunaj«. Zato mora raziskovalec meje izbrati med fokusoma materialnosti in izdelovanja meje. Toda čeprav sta mogoča oba analitična pristopa, pa je ravno zato, ker gre za meje, ki obstajajo izključno za ljudi, v zadnji instanci bistveno priznati, da je tvorec mej človek.

Človeških praks ni mogoče razumeti, ne da bi sledili temu, kako se zgoščajo okoli stvari (min, barikad, simulatorjev letenja), toda *navsezadnje* nobena od teh posamičnih stvari ni bila *nujni* pogoj v izdelovanju te meje, medtem ko je človeško izdelovanje meje bilo. (Jansen 2013: 35)

Nečloveški akterji torej res sprožajo izdelovanje meje, toda o meji lahko govorimo le pod pogojem, da govorimo tudi o njenem izdelovanju, kar pa je človeška praksa.

Jansen se je ukvarjal z neživimi aktanti meje, primer z Goričkega pa so živali. Med stvarmi in živalmi je vsekakor velika razlika. Živali počnejo stvari z nekim namenom, česar za predmete ne moremo reči (mino je moral nekdo postaviti, Gell 2006 [1998]: 34). Jansenov argument pa ostaja enako smiseln, tudi ko gre za živali. Živali so mejo sicer avtonomno uporabljale kot specifičen materialni prostor. A po drugi strani je bil ta prostor poseben (v smislu, da spodbuja določena ravnanja živali) prav zato, ker je tam potekala meja. In tudi ljudje vidijo živali na specifičen način ravno zaradi meje. Ker brez ideje meje ne bi bilo vseh ekoloških procesov »tam zunaj« na meji, je torej neogibno ugotoviti, kaj si o njej mislijo ljudje in kako z njo živijo.

In končno: osrednjega pomena je tudi ugotoviti, kako se med ljudi razporeja odgovornost za njeno funkcioniranje in življenje ob njej. Razgrnjena so bila nekatera mnenja, občutja in razmerja, ki so politično pomembna. Govorijo, da bi nekdo moral bolje poskrbeti za stvari, ki so povezane z mejo. Kmetje, ki govorijo o divjadi, s tem pogosto izražajo svojo nemoč in včasih strah zaradi slabih slutenj o prihodnosti. Živalim ne pripisujejo odgovornosti, ker izkoriščajo ekološko nišo obmejnega prostora; kot pravi eden, živali ravnajo povsem »normalno«. K odgovornosti kličejo druge ljudi, nedvomno lovce, a tudi tiste, ki jih opisujejo z besedo »država«, torej ljudi z bistveno več družbene moči, kakor jo imajo sami. In čeprav lahko mnenja o »krmljenju države« in ozemeljski prevladi divjadi razumemo kot del kmetove politike v boju za lastne interese, je tudi izraz ranljivosti, je pogled, ki ga je treba jemati zares. Ko trdijo, da divjad dobiva preveč prostora, se pravzaprav pogajajo za lastni prostor na Goričkem. Bojijo se, da kot kmetje izgubljajo pomembno vlogo v tem prostoru, da država njihovega malega, statistično nepomembnega kmetovanja ne potrebuje več, razen morda zaradi ohranjanja agrarne kulturne krajine v Krajinskem parku Goričko.

Tatiana Bajuk Senčar In Miha Kozorog

DOI: https://doi.org/10.3986/9789610505501_07

SKLEP

Antropologija mej in bogato intelektualno izročilo v etnologiji in antropologiji, na katero se opirajo raziskave mej, omogočata pomembne uvide v to, kako meje in prakse, povezane z mejami, oblikujejo vsakdanje življenje. Knjiga bralcem ponuja temeljni uvod v antropologijo mej in predstavlja sodobni primer slovenskega obmejnega območja. Prva poglavja zarišejo glavne smeri raziskovanja, ki so vplivale na antropološke raziskave mej, raziskave mej na izbranih obmejnih območjih in sodobne probleme, ki oblikujejo antropološke raziskave v interdisciplinarnem polju raziskav mej (angl. *border studies*). Drugi del knjige je namenjen predstavitvi raznoterih aspektov slovensko-madžarske meje na Goričkem. Poglavja razgrinjajo temeljno razumevanje načinov, kako so se meje in mejni režimi spreminjali v zadnjem stoletju, kako so te spremembe na različne načine vplivale na obmejno območje in kako akterji meje doživljajo in se odzivajo nanje z množico lastnih, z mejo povezanih praks.

Ta meja na več načinov pritrjuje frazi, da so evropske meje v nenehnem spreminjanju. Kakor pokažeta Katalin Munda Hirnök in Ingrid Slavec Gradišnik, je bilo to območje v zadnjem stoletju deležno številnih, celo surovih sprememb, ki so jih akterji na obeh straneh meje doživljali in se jih spominjali na raznovrstne načine ter s tem ustvarjali posebno mejno dinamiko, ki je sooblikovala njihovo dnevno življenje. Tatiana Bajuk Senčar in Miha Kozorog osredinjata svoji analizi na sodobne probleme, ki jih uokvirja sedanji mejni režim, posebej tiste, ki poudarjajo podobo Evrope kot

»Evropo brez mej«. Prva z izkustvene perspektive različnih skupin akterjev ob meji preučí čezmejne programe EU in pobude, ki so namenjeni krepitvi takšne podobe Evrope. Kozorogova raziskava obravnava načine, kako kmetje in drugi akterji ob meji doživljajo in opisujejo čezmejno gibanje živali – gibanje, ki ga spodbujata obmejna krajina in odstranitev skoraj neprehodnega mejnega režima.

Antropološke raziskave mej prispevajo k razumevanju, da so meje in ločnice integralni del vsakdanjega življenja in načina, kako družbeni akterji doživljajo svet. Ta aksiom se ne spreminja, čeprav so ekonomske, politične, tehnološke idr. spremembe v zadnji polovici stoletja obsežno prispevale, da je svet videti bolj povezan. Možica tokov tke raznotere vezi, preoblikuje razmerja v času in prostoru, da se zdi, da so meje in ločnice postale brezpredmetne. Vendar so številni izvedenci za meje opozorili, da takšni procesi globalizacije in deteritorializacije ne odstranjujejo mej. To dokazujeta rastoče število držav in njihova vloga v vzdrževanju državne teritorialnosti z mejami. Podobno številni specialisti za raziskave evropskih mej menijo, da procesi odmejevanja in ponovnega razmejevanja predstavljajo »trajno dvojnost v EU« (Yndigegn 2011), da prvih ni brez drugih. Procesi razmejevanja – bodisi postavljanja, krepitve, kršenja, demontiranja, preseganja, priklicevanja ali kapitaliziranja mej – so stalnica družbenega življenja, čeprav se meje in mejni režimi le od časa do časa menjajo in spreminjajo. Razumevanje mej in razmejevalnih procesov ter njihovega družbenega pomena na podlagi terenskih raziskav je lahko produktivno izhodišče, ko preučujemo razmere, za katere so značilni skrajni mejni režimi in prakse, kakor na primer med koronavirusno pandemijo.

Kakor je bilo omenjeno v uvodu, leto 2020 ne bo ostalo v spominu le kot čas izbruha koronavirusne pandemije, temveč tudi leto, ko je vpliv mej in mejnih praks opazno narasel. Posledice uvedbe in prilagajanja različnih mejnih režimov več valovom okužb s covidom-19 so še v teku. Nenehno postavljanje, utrjevanje in sproščanje vrste mej je na vsakdanje življenje vplivalo v tolikšni meri, da je težko določiti kak vidik družbenega življenja, ki se ga meje ne bi dotaknile. Različne stopnje karantene, uveljavljene po svetu, so vplivale celo na vzorce selitev živali in ravni izpustov ogljikovega dioksida, prebivalci številnih mest, trpeči zaradi kroničnega

onesnaženja kot posledice čezmejnega dnevnega prometa, so naposled lahko videli nebo. Drugi so presenečeno opazili, kako so se v času splošnega zaprtja v navidez zapuščenih mestih pojavile različne živalske vrste. Dolga zgodovina antropološkega raziskovanja kulturnih, zgodovinskih in okoljskih posebnosti ob mejah ter procesov označevanja, krepitve, opuščanja in prečkanja mej daje trdno podlago za terenske in celostne preučitve vzajemno povezanih mejnih procesov, ki jih povzročijo tak dogodek. Poleg tega lahko celovit pristop obravnava in zaobjame druge ravni razmejevanja – posebej v zvezi z globalnimi, čezmejnimi političnimi procesi – ter prispeva uvide, kako so te ravni povezane, sovisne in vzajemno konstitutivne. V tej zvezi lahko omenimo nedavni dogodek, Brexit, ki je bil deležen pozornosti številnih antropologov.¹

Naslednji pomemben prispevek antropoloških analiz mej je v dolgotrajni pozornosti na obmejne lokalne skupnosti in kulturo ter v nedavnem poudarku raziskav mej kot izrazu državne moči in državne teritorialnosti. Večplastni pristop, ki dejansko povezuje prakse in izkušnje (pretežno lokalnih) družbenih akterjev in skupnosti v izdelovanje meje, prispeva širok pogled na niz praks in procesov, ki zaznamujejo dnevno življenje na skoraj vsakem obmejnem območju. Tak pristop je posebej pomemben v primeru evropskih mej, katerih raziskave so vodili politologi, njihov pristop k procesom razmejevanja in odmejevanja pa je pogosto omejen na pogled od zgoraj navzdol in osredinjen na sovplivanje nadnacionalnih, državnih in lokalnih zastopnikov države in državnih agencij. Ta prispevek je pomemben, vendar se le malo posveča oziroma si le omejeno prizadeva ugotoviti, kako skupnosti in družbeni akterji dnevno živijo s stvarnostjo mej. Namesto tega antropologija mej, za katero je značilen poudarek, kako meje oblikujejo, se o njih pogajajo in jih vidijo od spodaj navzgor, preučuje sovisnosti med državo in drugimi akterji meje s posebnim zanimanjem za lokalne posebnosti obravnavanega obmejnega območja in državo kot akterjem meje v vsakdanjiku ljudi. Takšen pristop je uporaben za analizo sodobnih, z mejami povezanih projektov in procesov, tudi na mejah Slovenije. Primer je skupno gostiteljstvo Evropske prestolnice kulture obmejnih mest Nove Gorice (Slovenija) in Gorice (Italija) v letu 2025. Program mest (“Go!Borderless”) izraža

načine, kako lokalne skupnosti načrtujejo preseganje meje, da bi okrepile vezi med mestoma.²

Kakor je omenjeno v uvodu, sta antropologa Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (2012) menila, da so nekatera vprašanja in problemi vidnejši ali izrazitejši na meji kakor drugod, vključno z migracijami, varnostjo in trgovanjem, če omenimo le te. Skladno s tem premislekom bi mogli reči, da lahko antropološke raziskave ob mejah in na obmejnih območjih služijo kot leča za izostritev pogledov, ki prispevajo k širšim razpravam v antropologiji. Eno takšnih vprašanj je omenjeno v prejšnjem odstavku: razvijajoče se sovisnosti med rastočimi ravnmi globalne povezanosti in prizemljenostjo družbene izkušnje. Ta problem, ki je eden temeljnih kamnov sodobnih raziskav mej, govori o vprašanjih, ki so v osrčju širših interdisciplinarnih razprav. Te vključujejo glokalizacijo kot dialektiko med globalnim in lokalnim (npr. Hannerz 1990, 1996; Robertson 1994, 1995) kakor tudi ekologijo, ki poudarja rastočo povezanost na planetarni ravni in (trans)lokalne ekološke aktivnosti – vključno z razmejevanjem – kot odgovorno dejanje (npr. French 2000; Fall 2011; Smart in Smart 2012). Analitične in empirične razprave o mejah lahko delujejo kot pomembno prizorišče za raziskovanje medigre globalnega in lokalnega kot integralnega vidika družbenega življenja in njegovega razvoja v primežu rastočih razsežnosti globalne sovisnosti in povezanosti.

Naslednje pomembno polje raziskav, h kateremu lahko prispevajo spoznanja raziskav mej, je antropologija države. To je kompleksen in zgodovinsko zahteven predmet antropoloških raziskav, ker se državna avtoriteta lahko kaže v zelo raznoterih in ambivalentnih oblikah (Abrams 1988) in ker je mogoče državo obravnavati kot abstraktno realnost, institucijo, obliko vladanja ali celo kulturno formacijo. Eden od prispevkov antropoloških raziskav mej – kakor tudi mejnih režimov, ki jih vzdržujejo (Heyman 1995) – se osredinja na meje kot izraz državne moči. Država lahko svojo moč na mejah izrazi na več načinov, najučinkoviteje s fizično demarkacijo državnega ozemlja in sredstvi nadzorovanja čezmejnega gibanja. Raziskovanje mej in državnih akterjev je pomembno očišče za analizo državne moči in njenega delovanja na meji, kar prispeva k boljšemu razumevanju države, njenega vpliva na vsakdanje življenje

in predstave o državi, ki jih imajo različno pozicionirani državljani oziroma akterji. Tako raziskovanje mej dopolnjuje raziskave države z njenih obrobij (npr. Asad 2004; Das in Pool 2004).

In naposled: poglobljene raziskave preučevalcev mej v praksi prinašajo pomembna spoznanja o obliki in funkciji mej in ločnic v vsakdanjem življenju ter kako so te bodisi označevalke ali katalizatorke različnih sistemov kategorizacije in razlik. Kakor je predstavljeno v poglavjih v tej knjigi, so meje kot predmet raziskave razumljene na številne in raznotere načine: kot prazni prostori ali prednje meje (angl. *frontiers*), kot geografske ovire, družbeni označevalci, državne formacije, družbeni procesi, ekonomski sistemi, diskurzivne oblike – če naštejemo le nekaj njihovih manifestacij. V večini primerov lahko na enem obmejnem območju opazimo prekrivanje niza omenjenih formacij. Živahne razprave med raziskovalci mej o konceptih in nastajanju mej se zgoščajo v razumevanju, ki priča o razčlenjeni in raznoteri razsežnosti mej kot konceptov, materialnih oblik in procesov (gl. npr. Green 2018). Takšne razprave pomembno osvetljujejo naravo in oblikovanje kategorij razločkov ter prispevajo kompleksno in iztanjšano razumevanje značaja mej kot temeljne razsežnosti družbenega življenja.

OPOMBE

Uvod

- 1 V etnologiji so nastale številne študije o Slovencih v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem (Keršič, Kremenšek in Židov 1991; Sketelj, Špeh in Umek 1999; Černelič Krošelj idr. 2006; Munda Hirnök in Ravnik 2006) ter italijanski in madžarski etnični manjšini v Sloveniji (Šarf 1985, 1988; Poljak Istenič, Hrobat Virloget in Habinc 2017; Hrobat Virloget 2021). Vsaj posredno se dotikajo tudi tematike mej.
- 2 Tudi s to mejo so se etnologi (vsaj posredno) že ukvarjali (Novak 1935a; Šarf 1985; Kozar-Mukič 1988, 2000; prispevki z znanstveno-kulturnih srečanj *Živeti z mejo* v izdajah Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane).

O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji

- 1 Za slovensko analizo takšnih tradicij gl. Šmitek 2019.
- 2 Za dodatno razpravo o procesih preoblikovanja kultur gl. poglavje »Ekologija meje«.
- 3 Premisleki o kulturni difuziji so usmerjali tudi bolj specifične raziskovalne smeri, npr. t. i. finsko šolo v folkloristiki. V tem krogu so s tem pristopom pokazali, da kulturni fenomeni, konkretno pripovedni motivi, niso avtohtoni, da elementi kulture potujejo, imajo transnacionalni značaj, njihove značilnosti pa se na specifičen način vraščajo v različna kulturna okolja. Tudi to pritrjuje podmeni o relativnosti mej med kulturami.
- 4 Meja med jugozahodnim in mezoameriškim kulturnim območjem, ki se na jugu razteza v Srednjo Ameriko, se v različnih virih razlikuje, v večini primerov pa trenutna meja med ZDA in Mehiko leži na jugozahodnem kulturnem območju.
- 5 Več o tem v poglavju »Ekologija meje«. Prim. Knežević Hočevar 2000.

- 6 Npr. North American Free Trade Agreement (NAFTA), The Southern Common Market (MERCOSUR), Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC).
- 7 Več o tem v poglavju »Ekologija meje«.
- 8 Avtor je uporabil kratico »ES« za Evropsko skupnost, predhodnico Evropske unije (EU), ki je nastala z Maastrichtsko pogodbo leta 1993.
- 9 Meje so veljale (in še vedno veljajo) za eno od številnih pomembnih prizorišč za razumevanje procesov evropeizacije (Borneman in Fowler 1997).

Ekologija meje

- 1 Ekološko misel je v ameriško antropologijo sicer vpeljal njen ustanovitelj Franz Boas; več o tem v poglavju »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji«.
- 2 Beseda »meja« se v knjigi pojavi le tu in tam, pravzaprav precej poredko.
- 3 Sarah Green, Stef Jansen, Cosmin Radu in Madeleine Reeves so bili v določenem obdobju svojih karier člani Univerze v Manchesteru, kjer je tematika mej očitno precej pomembna. Tamkajšnja univerzitetna založba izdaja tudi knjižno zbirko *Rethinking Borders*.

Od meje do meje: Biografija slovensko-madžarske meje

- 1 Več o tem v tej knjigi v poglavju »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji«.
- 2 O tem več v uvodnih treh poglavjih v tej knjigi in v uvodnikih temeljnih kompendijev o raziskavah mej (npr. Wastl-Walter 2011; Wilson in Donnan 2012b).
- 3 Splošno ugotovitev, kako ljudje praviloma kršijo meje oziroma mejne režime, relativizira opazovanje ravnanja ob (sovjetski) gruzijsko-turški meje, o kateri piše Mathijs Pelkmans (2012: 271–272), in pritrjuje potrebi po upoštevanju specifičnih lokalnih razmer, v katerih ljudje preverjajo prepustnost meje. V omenjem primeru so namreč ob železni zavesi prebivalci s sovjetske strani iz več razlogov mejo trdno vzdrževali.
- 4 Zgolj primera nemško-nizozemske meje (Knežević Hočevar 2000: 97) in albansko-grške po padcu železne zavesi (Green 2012a: 576).
- 5 Določitev, markacija na zemljevidu in nadzor so trije koraki pri postavljanju mej (Baud in van Schendel 1997: 215).
- 6 Gl. poglavje »Ekologija meje«.

- 7 Gre za koncept političnih mej, ki je v Evropi nasledil t. i. imperialne meje (te niso imele določ(e)nih robov, marveč središča in prehodne periferije); na podlagi razločevalne epistemologije, ki temelji na binarnih nasprotjih, poveže ljudi, ozemlje in oblast v jasno označenih in mednarodno priznanih mejah (Green 2012a: 577).
- 8 Gl. poglavje »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji«.
- 9 Sarah Green (2013) v različnih shemah integracije držav v EU vidi »relokacijo mej«, ki določajo njihov relativni status.
- 10 O tem v tej knjigi izčrpnjeje v poglavju »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji« in mestoma tudi v drugih poglavjih.
- 11 Na tem območju je bila opravljena najina raziskava v okviru raziskovalnega projekta *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji: Izzivi sodelovanja in trajnostnega razvoja (2017–2020)*. Zanj je bilo uporabljeno tudi gradivo, zbrano na terenu in v tisku, iz projekta *Mobilnost, integracija in adaptacija ob slovensko-madžarski meji*, ki sta ga v letih 2013–2015 podprli Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Madžarska akademija znanosti, pri katerem sva bili udeleženi (del ugotovitev je objavljen v Munda Hirnök in Medvešek 2016).
- 12 Gl. poglavje »Izdelovanje meje z divjadjo«.
- 13 Temu pritrjuje obsežno gradivo, ki so ga na območju Krajinskega parka Goričko za omenjeni raziskovalni projekt dokumentirali študentje Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- 14 Omenjeno ne velja le za mejo z Madžarsko, ampak tudi za meje z drugimi sosedskimi državami – Hrvaško, Italijo in Avstrijo, ki so v zadnjem stoletju ob omenjenih časovnih prelomnicah prav tako spreminjale svoj status.
- 15 Meja danes ne razmejuje le obeh držav, temveč tudi Krajinski park Goričko in Narodni park Őrség, ki sta z Naravnim parkom Raab (Naturpark Raab) na avstrijski strani od leta 2006 povezana v Trideželni park Goričko-Raab-Őrség. Institucija zavarovanega območja je z zunanjimi mejami, ki zarisujejo tudi obseg širšega obmejnega območja, mdr. pomembna zato, ker je eden od instrumentov, da z okrepi evropske regionalne politike in vzdržnega razvoja oživi obrobje obeh držav ter krepí čezmejno sodelovanje na podlagi vezi, ki so bile v preteklosti značilne za to območje (Just, Kuzmič in Vratuša 2008; Wilson 2012; v tej knjigi poglavje »Čezmejno sodelovanje in evropeizacija slovensko-madžarskega obmejnega območja«).
- 16 Gl. op. 11.
- 17 V objavljenih zbirkah (Pšajd 2007; Sedar 2018) so objavljene tudi spominske pripovedi pripovedovalk in pripovedovalcev, rojenih pred 2. svetovno vojno. Za območje Porabja pa neprecenljiva vira arhiv Radia Monošter in tednik *Porabje*, ki pogosto poročata tudi o dogajanju na slovenski strani meje.

- 18 Oznako »kolektivni« tu uporabljava v splošnem pomenu za oznako spomina skupine oz. skupnosti in ne tematizirava razločkov med različnimi oznakami spomina, ki so povezane tudi z različnimi disciplinarnimi tradicijami in preferencami (npr. socialni, kulturni, javni, popularni spomin), ki so se razvile, odkar je kolektivni spomin definiral Maurice Halbwachs (2001 [1925]) (gl. npr. Beiner 2008).
- 19 Tako je koncept (angl. *past presencing*) preveden v članku o odbiranju preteklosti v severovzhodnem Jadranu (Rogelja, Janko Spreizer in Bofulin 2020).
- 20 Viri s terena so označeni kot TZ (terenski zapis) in letnico zapisa.
- 21 Temu izrazu Sharon Macdonald daje prednost pred zgodovino in spominom in z njim označuje »zadeve, ki se jih udeleženci zavedajo, in daje prednost kognitivnim pred bolj izkušensjimi, utelešenimi in občutenimi vidiki, ki se nanašajo na preteklost in ki so bolj poudarjeni v etnografskem delu« (Macdonald 2012: 235, 2013: 15–17).
- 22 *Novine* 19 (17), 24. 4. 1932: 1.
- 23 Kako trdoživa je ostala oznaka Vend v madžarskem okolju še ob koncu 20. stoletja, kaže polemika, ki jo je sprožila izdaja knjige Tiborja Zsige *Muravidéktől Trianonig* [Od Pomurja do Trianona] (Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 1996), in na katero se je burno odzval zlasti Vilko Novak (2004, 2021).
- 24 Ogrski popisi so za ugotavljanje števila in strukture manjšin in etničnih skupin uporabljali različna merila. Od leta 1880 so popisane osebe povpraševali po maternem jeziku. Za prebivalce Slovenske krajine so v omenjenih popisih navajali vendski jezik oziroma kot »ostalo« s pripisom Vend.
- 25 Ogrski popisi 1890, 1900, 1910.
- 26 Za prelomno delo knjižne prekmurščine velja izdaja *Malega katekizma* Ferenc Temlina iz leta 1715.
- 27 Več o madžarizaciji v Prekmurju gl. Jerič 2001.
- 28 O dediščinjenju dogodka gl. Pisk 2020b.
- 29 Da gre vedno za specifične odzive, potrjuje primer Kanalske doline v današnji Italiji. Kakor je ugotovil Robert G. Minnich, tam državna meja ni povzročila identitetne zmede: starejši prebivalci so se jezikovno identificirali z narečjem (tj. narečjem slovenščine), po srcu so se počutili Korošci, usojeno pa jim je bilo živeti v Italiji (Minnich 1993: 92).
- 30 Več o tem tudi v poglavjih »Ekologija meje« in »Izdelovanje meje z divjadjo«.
- 31 Da so Slovenci šele pred stoletjem zares zvedeli, kje in kaj je Prekmurje, je bilo ob obletnici leta 2019 velikokrat slišati. Konkretno se je to kazalo, na primer, celo pri zbiranju ljudskih pesmi: (osrednje)slovenske zbirateljske akcije se namreč Prekmurja – razen izjemoma – niso dotaknile (Klobčar 2014).

- 32 Izhodišča za mejo med Kraljevino SHS in Avstrijo so bila postavljena z mirovno pogodbo v Saint Germainu 10. 9. 1919. Na Štajerskem je bil pod vodstvom generala Maistra obranjen slovenski del Štajerske; v Avstriji je ostalo nekaj Slovencev na območju Radgone. Določitev meje na Koroškem pa se je dokončno oprla na izid koroškega plebiscita (10. 10. 1920).
- 33 Najstrožji režim in najvplivnejši z vidika vsakršnih dnevnih komunikacij in kroženja ljudi in dobrin je bil postavljen leta 1948–1949 s t. i. železno zaveso, materializirano v bodeči žici, nadzornih stolpih in v preoranem pasu zemljišča ob njej, v njem so bile ponekod tudi mine. – Več o tem v nadaljevanju. – Koncepti razmejevanje, odmejevanje in ponovno razmejevanje so podrobneje obravnavi v poglavju »Čezmejno sodelovanje in evropeizacija slovensko-madžarskega obmejnega območja«; prim. Bajuk Senčar 2020.
- 34 Za zgled z jugoslovansko-avstrijske meje gl. Fikfak 1990.
- 35 Ugotovitev Jugoslovansko–Madžarske državne meje. *Prekmurski glasnik* 2 (20), 31. 7. 1921: 1.
- 36 Druga obletnica. *Prekmurski glasnik* 2 (22), 14. 8. 1921: 1.
- 37 Spremna nota. *Prekmurski glasnik* 2 (28), 25. 9. 1921: 2.
- 38 Pitanja za obmejne občine. *Prekmurski glasnik* 2 (28), 25. 9. 1921: 2.
- 39 V poročilu je navedeno, da so ubili komandanta žandarjev in nekaj oficirjev, pa francoskega oficirja itn. Pred nasiljem madžarskih tolp v zahodni Ogrski so celo Madžari bežali v Prekmurje: »V logi pri Tvrdkovi jeste puno máre pa kmetov, šteri so odbežali pred madžarskimi bandami iz Madžarske. Nam se ti ljudjé milijo, pa bi Madžarom radi prekdáli tukajšnje madžarone, a one poštene ljudi od tam k nam vzéli. Túdi pošteni človek ne ostáne zdaj na Madžarskem, tam so samo morilci in tolvaji, tisti pošteni pa, šteri so ešče tam, so internirani ali zapreti z komunisti vréd« (Zapádna Ogrska. *Prekmurski glasnik* 2 (25), 4. 9. 1921: 3).
- 40 Madžari bodo izročili Zapádna Ogrsko Avstriji. *Prekmurski glasnik* 2 (20), 31. 7. 1921: 3.
- 41 Razmejitev v Prekmurju. *Prekmurski glasnik* 2 (26), 11. 9. 1921: 2.
- 42 Slovenci na Madžarskem prosijo za sprejem v Jugoslavijo. *Prekmurski glasnik* 2 (28), 25. 9. 1921: 2; prim. Kozar 2017: 24.
- 43 Meje. *Prekmurski glasnik* 2 (40), 18. 12. 1921: 3.
- 44 Drugi del izjave se nanaša na ponovno madžarsko okupacijo med 2. svetovno vojno.
- 45 O tem je najti podrobnejše podatke v muzeju v Števanovcih. Gl. op. 63.
- 46 Osebni promet blúzi demarkacijske črte. *Novine* 7 (40), 3. 10. 1920: 3. Prim. prispevek o tem, kako so Prekmurci doživljali omejevanje gibanja: Položaj v Prekmurju. *Novine* 7 (40), 3. 10. 1920, 1.
- 47 Mišljena je poinformbirojevska meja.

- 48 Vasi Verica in Ritkarovci sta se leta 1951 združili v naselje Verica-Ritkarovci z madžarskim imenom Kétvölgy (Kozar-Mukič 1984: 3), Slovenska ves je bila leta 1983 upravno priključena Monoštru.
- 49 Zaradi ukinitve železniške povezave Murska Sobota–Körmend in Lendava–Zalaegerszeg (središče županije Zala, 45 km vzhodno od Hodoša) je bila pokrajina odrezana od ostalega sveta.
- 50 Sezonsvo in razlogi zanj so močne sledi pustili tudi v književni ustvarjalnosti tistega in poznejšega časa (Just 2003; Avsenik Nabergoj 2014), ki je v literaturo preslikovala resničnost.
- 51 Hetés je značilna etnografska pokrajina, je del zgodovinske županije Zala in ima precej skupnih potez s sosednjima območjema Göcsej in Órség.
- 52 1. svetovna vojna je namreč ustavila izseljevanje prek oceana, ki pa se je po letu 1920 nadaljevalo manjšem obsegu, ker je ameriški kongres leta 1921 omejil število priseljencev. Prednost pri sprejemu so izrabili tisti, ki so že imeli sorodnike v Ameriki.
- 53 10. aprila 1941 je bila ustanovljena Neodvisna država Hrvaška, kar je Slovenijo odrezalo od Jugoslavije.
- 54 Primerljivo te procese dokumentirajo tudi druge raziskave razmer ob železni zavesi. Gl. npr. Paasi (1996, 1999) o finsko-ruski meji, Borneman (1992, 1998) in Berdahl (1999) o meji med Nemčijama, Green (2005, 2012a) o albansko-grški meji, Pelkmans (2012) o sovjetsko-turški meji v Gruziji.
- 55 Več o demografskih procesih v Prekmurju gl. Malačič 1999.
- 56 Več o tem v poglavju »Ekologija meje«.
- 57 Pri tem mimogrede lahko opozorimo na neenako podporo tako obeh držav kakor privilegiranje določenih območij prav na primeru obmejne zavarovane krajine, kjer sta podpora in promocija Narodnega parka Órség precej močnejši kakor v Krajinskem parku Goričko, v Órségu pa je severnozahodni del parka (območje Porabja) deležen precej skromnejše pozornosti kakor osrednji del, ki je, tudi na podlagi historične identitete, postal na Madžarskem paradna reprezentacija kulturne in naravne dediščine (Ispán idr. 2018; Fikfak in Mészáros 2019: 13–14).
- 58 Tihotapljenje, pogosto že leta 1944, se je z romunske meje širilo tudi proti jugoslovanski in avstrijski meji: »Tihotapske bande, oborožene tudi s težkim orožjem, ki so s seboj peljale 10-15 vozov, so tihotapile na črni trg z goljufigo pridobljene stvari, ki so bile namenjene za javno porabo, ukradeno blago iz vojaških skladišč, stroje iz tovarn in sestavne dele« (Határőr Emlékely Apátistvánfalva, razstavni pano V03).
- 59 Iz Martinja je bil, na primer, prehod mogoč po cesti proti Gornjemu Seniku.
- 60 Prim. poglavje »Izdelovanje meje z divjadjo«.
- 61 En sogovornik je omenil usnje.
- 62 O teh so nekateri povedali, da jih proti jugoslovanski strani ni bilo.

- 63 Uradno ime: Határőr Emlékhely Apátistvánfalva, slov. Stražarji ob meji - muzejska zbirka Števanovci, kjer je na prostem in v stavbi nekdanje karavle od leta 2007 razstava o življenju stražarjev ob železni zavesi. Za to zbirko uporabljajo tudi poimenovanji »muzej železne zaves« in »soudački muzej«. To je, mimogrede, tudi edini madžarski muzej o mejnih stražarjih (Pojbič 2019).
- 64 Tako je, na primer, domačinka iz Števanovcev takoj po končani šoli hodila v Sakalovce sadit »flance« pa na »granico«, kjer so čistili 50 metrske jarke, ki so jih najprej zorali, potem pa še »povlačili, ka bi vidli stopnje, če bi šau što prej« (Sedar 2018: 51).
- 65 Podobno komunikacijo, tudi s petjem, oprto na nerazumevanje jezika pri obmejnih stražarjih, s sovjetsko-turške meje omenja Mathijs Pelkmans (2012: 272).
- 66 Sogovornik iz Ritkarovcev. Arhiv Radia Monošter.
- 67 Takrat so bili povezani v Demokratično zvezo južnih Slovanov, ustanovljeno na Madžarskem leta 1947, ki je skrbela za kulturno-politično-organizacijsko in informativno-vzgojno delo ter spodbujanje uveljavitve pravic narodnih manjšin.
- 68 To je v angleškem jeziku ponazorjeno s terminom *b/ordering* (Houtum, Kramsch in Zierhofer 2005).
- 69 Več o teh relacijskih razmerjih oz. izdelovanju meje gl. v poglavju »Ekologija meje«.
- 70 V času terenske raziskave je bila to zadnja sprememba, ki so jo ljudje sprejeli za novo stalnico v svojem življenju. In bi tudi bila stalnica, ko ne bi bila spomladi 2020 tudi na Madžarskem in v Sloveniji razglašena epidemija koronavirusne bolezni covid-19.
- 71 Gl. podrobnosti na: https://en.wikipedia.org/wiki/Pan-European_Picnic.
- 72 Organizirale so ga Domovinska ljudska fronta in tri obmejne občine Körmend, Murska Sobota in Sv. Martin.
- 73 Tromejnik/Dreiländerecke/Hármashatár je hrib v bližini Trdkove, kjer je mejni kamen, postavljen leta 1924 na stičišču mej med Avstrijo, Madžarsko in Kraljevino SHS. Spomenik v obliki tristrane piramide z državnimi grbi označuje smer omenjenih držav. Za obiskovalce urejeno območje Tromejnika je del Krajinskega parka Goričko (<https://kraj.eu/slovenija/tromejnik/slo>).
- 74 Najin sogovornik je menil, da so organizatorji zagotovo imeli dovoljenje, ker so imeli več informacij (TZ 2018).
- 75 Pozneje se je uresničila tudi želja organizatorjev, da bi to regionalno srečanje postalo tradicionalno; tako je 25. maja 2019 na Tromeji potekala 30. jubilejna proslava (-dm- 2019: 2-3).
- 76 Več o tem gl. Harminc éve kezdték lebontani a vasfüggöny, <https://www.hirado.hu/belfold/belpolitika/cikk/2019/05/02/harminc-eve-kezdtek-lebontani-a-vasfuggonyt>, 1. 8. 2019.

- 77 Slovenci na Madžarskem so Demokratično zvezo južnih Slovanov zapustili in leta 1990 in ustanovili Zvezo Slovencev na Madžarskem (sedež v Monoštru). Od leta 1995 deluje še Državna slovenska samouprava (sedež na Gornjem Seniku, predstavništvo v Budimpešti), ki je politična in gospodarska vez z madžarsko državo.
- 78 Na slovensko-madžarski meji je sedem cestnih in en železniški prehod: poleg omenjenih dveh, odprtih v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja, so leta 1992 odprli prehoda Pince–Tornyiszentmiklós in Martinje–Gornji Senik (leta 2005 je bil prekvalificiran v mednarodni prehod), leta 1997 prehoda Kobilje–Nemesnép in Prosenjakovci–Magyarszombatfa in nazadnje leta 2002 mejni prehod Čepinci–Verica.
- 79 Prav tako pa ostaja tudi vizija 21. stoletja o »svetu brez mej« iluzija (Wielgoths in Lechevalier 2013: 10) zaradi različnih interesov in različnih konceptualizacij državnih mej, ki so učinek mnogih in različnih biografij posamičnih mej. O razločilih med t. i. notranjimi in zunanji mejami EU in mejah v Evropi zunaj teh – pri slednjih historični spomin utemeljuje pripadnost Evropi pri prizadevanju za vključitev v EU. Gl. tudi Zhurzhenko 2011: 70–71.
- 80 Da to ni posebnost tega območja je razvidno iz poučnih primerjalnih prispevkov v monografiji o mejah in obmejnih pokrajinah (Wielgoths in Lechevalier 2013).
- 81 V tem prispevku se odrekava poučnim primerjavam, ki jih omogoča plodovita znanstvena produkcija, tudi etnološka in antropološka, o evropskih mejah, posebej tistih, ki jih je ustvarila železna zavesa, življenju ob njih in spominih nanjo (gl. npr. Meinhof 2002; Rose 2004; Spalová in Grygar 2006; Zhurzhenko 2011; Green 2012a, 2012b, 2013; Straczuk 2012; Lechevalier in Wielgoths 2013; Kozorog 2014, 2019b; Komska 2015; Macdonald 2013; Oates-Indruchová in Blaive 2015; Donnan, Hurd in Leutloft-Grandits 2017; Laine, Liikainen in Scott 2018b; Mód 2019). Gl. tudi op. 54.
- 82 Za madžarsko-slovensko mejo gl. npr. Ispán idr. 2018; Ispán 2019; Mód 2019.
- 83 Határőr Emlékhely Apátistvánfalva, razstavni panoji V04–V07.
- 84 Za spremembe mejnega režima v času epidemije (2020–2021) je bilo gradivo zbrano v okviru raziskovalnega programa *Manjšinske in etnične študije ter slovensko narodno vprašanje* (P5-0081) Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Terensko delo je bilo opravljeno v letih 2020 in 2021. Gl. Munda Hirnök 2020, 2021 (v tisku).
- 85 Madžari spet zaprli prehod. *Vestnik*, 17. 4. 2020, <https://vestnik.si/clanek/aktualno/madzari-spet-zapri-prehod-771511>.
- 86 V angeškem jeziku termin *past presencing* posrečeno ujame oboje – sedanost kot časovnost in navzočnost kot modalnost.
- 87 V primeru slovensko-madžarskih obmejnih zadev lahko navedeva že omejeno oživljanje t. i. vendstva. Gl. op. 23.
- 88 Temu pritrjujejo tudi pripovedi, ki so jih na širšem območju Goričkega zbrali študenti, ki so sodelovali v našem projektu.

Čezmejno sodelovanje in evropeizacija obmejnega območja

- 1 O tem v tej knjigi več v poglavju »Raziskave mej v antropologiji in etnologiji«.
- 2 O tem več v poglavju »Od meje do meje«.
- 3 Poglavje obravnava določen niz z mejo povezanih praks oz. procesov, ki potekajo v okviru integracije EU, zlasti tiste, ki opredeljujejo mejo, jo razrahljajo, presegajo ali okrepijo. Za povezave in razlike med omenjenimi procesi uporabljamo naslednje izraze: razmejevanje (angl. *bordering*), odmejevanje (angl. *debordering*) in ponovno razmejevanje (angl. *rebordering*).
- 4 Moj pogled na opredelitve in ločevanje med normativnimi in analitičnimi pristopi k integraciji temelji na pristopu, ki ga je razvil Abdelmalek Sayad (2004 [1999]).
- 5 Njegove raziskave mej na Irskem so omenjene v poglavju »O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji«.
- 6 Več o konceptu gl. v poglavjih »Ekologija meje« in »Izdelovanje meje z divjadjo«.
- 7 Veliko pogovorov, navedenih v tem poglavju, sva opravili na začetku leta 2019 z dr. Marjeto Pisk, sodelavko pri raziskovalnem projektu *Zavarovana območja ob slovensko-madžarski meji*.
- 8 Trilateralni park sicer obstaja predvsem na papirju, vendar je financiranje projekta Phare zagotovilo glavno podporo za ustanovitev Krajinskega parka Goričko na slovenski strani obmejnega območja. Več o tem Pisk 2020a.
- 9 Za več informacij o dokončanih slovensko-madžarskih programih Interreg gl. Služba Vlade RS za razvoj in kohezijo 2015; Žvokelj Jazbinšek, Raskó in Premelč 2015.
- 10 Slovenija in Madžarska sta sodelovali in sta trenutno udeleženi v številnih transnacionalnih in medregionalnih projektih EU kot partnerki širših mednarodnih projektnih skupin, vendar v tej analizi obravnavamo le dvostransko čezmejno sodelovanje in čezmejne projekte EU.
- 11 Usposabljanje je seglo tudi k partnerjem projektov EU (ne glede na njihov položaj), ki so se morali naučiti, kako programi delujejo, kako so strukturirani, kakšne vrste partnerstva imajo prednost pri financiranju in kako se programi razvijajo.
- 12 Več kot 75 % financiranja iz sredstev EU se upravlja v partnerstvu z nacionalnimi in regionalnimi upravami prek sistema »deljenega upravljanja«, večinoma v okviru strukturnih in investicijskih skladov: Evropski sklad za regionalni razvoj, Evropski socialni sklad, Kohezijski sklad, Evropski kmetijski sklad za razvoj podeželja in Evropski sklad za pomorstvo in ribištvo. Preostanek neposredno zagotovi EU prek vrste programov.
- 13 Green Exercise. Interreg V-A Slovenia-Hungary, Green Exercise Project, <http://www.si-hu.eu/en2/green-exercise/>.

- 14 Za več informacij o projektu gl. uradno spletno stran: <http://www.si-hu.eu/en2/green-exercise/>.
- 15 https://www.czr.si/index.php/projekti_reader/green-exercise.html.

Izdelovanje meje z divjadjo

- 1 Prim. v tej knjigi poglavje »Ekologija meje«.
- 2 Koncepti črta, sled in nivo so povzeti po Sarah Green (2018); več o tem v poglavju »Ekologija meje«.
- 3 Gl. npr. Pomurec 2019.
- 4 Gl. poglavje »Od meje do meje«.
- 5 To gradivo sem že interpretiral (Kozorog 2020) in se študentom poimensko zahvalil, v tem prispevku pa analiziram lastno gradivo. Še enkrat se jim zahvaljujem anonimno in kolektivno.
- 6 Zatiranje manjšin, ki so bile jezikovno povezane z narodi Jugoslavije, je potekalo tudi v drugih sosednjih državah (za Romunijo gl. Radu 2010; za Italijo gl. Kozorog 2014).
- 7 Za natančnejši opis tehnologij in njihove selektivne rabe na različnih odsekih meje gl. Schubert 2011: 52–82.
- 8 Gl. op. 2.
- 9 Na tem mestu ni prostora, da bi opisal še en, po mnenju kmetov, pomemben dejavnik, ki je poleg prepustne meje vplival na povečan vpliv divjadi na kmetijstvo, tj. ustanovitev Lovišča s posebnim namenom Kompas v Peskovcih. Upoštevanje zgodovine lova na območju bi za namene tega poglavja preveč zapletlo podobo lokalnih razmerij, zato se omejujem na vprašanje meje.

Sklep

- 1 Gl. tematski zvezek revije *Ethnologia Europaea* 50 (2), 2020, posvečen Brexitu, <https://ee.openlibhums.org/issue/304/info/>.
- 2 Gl. uradno spletno stran Evropske prestolnice kulture, <https://www.go2025.eu/>.

Borders: Anthropological Insights

- 1 The 2020 issue of *Ethnologia Europaea* 50 (2) dedicated to Brexit, <https://ee.openlibhums.org/issue/304/info/>.
- 2 See the official web page of the cities' European Capital of Culture program, for more information: <https://www.go2025.eu/>.

LITERATURA

- Abélès, Marc. 2004. *Identity and Borders: An Anthropological Approach to EU Institutions*. University of Wisconsin – Milwaukee (Twenty-First Century Papers: On-Line Working Papers, Center for 21st Century Studies, 4). <https://minds.wisconsin.edu/handle/1793/28962> (1. 7. 2019).
- Abrams, Philip. 1988. Notes on the Difficulty of Studying the State (1977). *Journal of Historical Sociology* 1 (1): 58–89. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.1988.tb00004.x>.
- Althusser, Louis. 2018 (1970). *Ideologija in ideološki aparati države in drugi spisi*. Ljubljana: Založba *cf.
- Altshul, Katarina. 2008. Lines in the Sand: Movement as a Practice of Spatialization and Wildernization: A Case Study of the Cabeza Prieta Wilderness, Arizona. *Anthropological Notebooks* 14 (1): 5–25.
- Alvarez Jr., Robert R. 1995. The Mexican–US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands. *Annual Review of Anthropology* 24: 447–470. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.002311>.
- Andreas, Peter. 2001. *Border Games: Policing the US–Mexico Divide*. Ithaca: Cornell University Press.
- Anzaldúa, Gloria. 1987. *Borderlands: The New Mestiza = La Frontera*. San Francisco: Spinsters/Aunt Lute.
- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota
- Asad, Talal. 2004. Where are the Margins of the State? V: Veena Das in Deborah Poole (ur.), *Anthropology in the Margins of the State*. Santa Fe: School of American Research Press, 279–288.
- Avsenik Nabergoj, Irena. 2014. Intima in migracije: Podobe prekmurskih sezonskih delavk v izbranih delih Miška Kranjca. V: Maja Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. Ljubljana in Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 31–46.

- Az 1920. évi népszámlálás. 1923. Az 1920. évi népszámlálás: Első rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budimpešta: Központi Statisztikai Hivatal, 1923, 48-49.
- Bajuk Senčar, Tatiana. 2014. *European Integration as Cultural Practice: The First Generation of Slovene Eurocrats*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Bajuk Senčar, Tatiana. 2019. Cross-Border Cooperation and the Europeanization of the Slovenian-Hungarian Border Region. *Traditiones* 48 (1): 213–231. DOI: 10.3986/Traditio2019480109.
- Bajuk Senčar, Tatiana, 2020. Revisiting the Concept of Debordering: The Case of the Slovenian-Hungarian Border Region. *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (2): 399 – 441. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2020.00017>.
- Bal, Mieke, Jonathan Crewe in Leo Spitzer (ur.). 1998. *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. Chicago: Chicago University Press.
- Balázs, Pál idr. 2012. *A táj átalakulásának feltárása történeti térképelemzés és kérdőíves felmérés alapján az Őrségben és a Vendvidéken* [Exploring Landscape Transformation through Historical Map Analysis and Questionnaire Survey in the Őrség and Vendvidék]. TransEcoNet project, project report (WP4, WP6). Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó.
- Barad, Karen. 1996. Meeting the Universe Halfway: Realism and Social Constructivism without Contradiction. V: Lynn Hankinson Nelson in Jack Nelson (ur.), *Feminism, Science, and the Philosophy of Science*. Dordrecht, Boston in London: Kluwer Academic Publishers, 161–194.
- Barth, Fredrik (ur.). 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Baskar, Bojan. 2002. *Dvourni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vhodnojadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Baskar, Bojan. 2014. Alpe antropologov: Od evolucije k zgodovini. V: Pier Paolo Viazzo, *Alpske skupnosti: Okolje, prebivalstvo in družbena struktura*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 435–457.
- Baud, Michiel in Willem van Schendel. 1997. Toward a Comparative History of Borderlands. *Journal of World History* 8 (2): 211–242. <https://www.jstor.org/stable/20068594>.
- Beiner, Guy. 2008. In Anticipation of a Post-Memory Boom Syndrome. *Cultural Analysis* 7. https://www.ocf.berkeley.edu/~culturalanalysis/volume7/vol7_discuss1.html.
- Bellosics, Valentin. 2016 (1896). Vendi v Zalski in Železni županiji. V: Monika Krojež Telban in Ingrid Slavec Gradišnik (ur.), *Avstro-ogrška monarhija v*

besedi in podobi: Slovenci 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje, Založba ZRC, ZRC SAZU, 83–99.

- Berdahl, Daphne. 1999. *Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*. Berkeley: University of California Press.
- Berliner, David. 2013. New Directions in the Study of Cultural Transmission. V: Lourdes Arizpe in Cristina Amescua (ur.), *Anthropological Perspectives on Intangible Cultural Heritage*. Cham idr.: Springer, 71–77. DOI: 10.1007/978-3-319-00855-4_6.
- Bewildering Boar. 2018. Bewildering Boar: Changing Cosmopolitics of Hunt in Europe and Beyond. <https://boar.hypotheses.org/about>.
- Bibič, Bratko. 2018a. Daljša opomba k angleškemu izrazu »frontier«. V: Neil Smith, *Nova urbana meja: Gentrifikacija in revanšistično mesto*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 385–387.
- Bibič, Bratko. 2018b. Na pregibih lokalnega in globalnega: Neil Smith in politično-ekonomska geografija ameriške meje. V: Neil Smith, *Nova urbana meja: Gentrifikacija in revanšistično mesto*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 431–467.
- Boas, Franz. 1938 (1911). *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan.
- Bohannon, Paul and Fred Plog (ur.). 1967. *Beyond the Frontier: Social Process and Cultural Change*. Garden City, NY: The Natural History Press.
- Boissevain, Jeremy. 1975. Introduction: Towards a Social Anthropology of Europe. V: Jeremy Boissevain in John Friedl (ur.), *Beyond the Community: Social Process in Europe*. The Hague: Department of Educational Science of the Netherlands.
- Borneman, John. 1992. *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Borneman, John. 1998. Grenzregime (Border Regime): The Wall and Its Aftermath. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press, 162–190.
- Borneman, John in Nick Fowler. 1997. Europeanization. *Annual Review of Anthropology* 26 (1): 487–514. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.26.1.487>.
- Brković, Čarna in Andrew Hodges. 2015. Rethinking World Anthropologies through Fieldwork: Perspectives on “Extended Stay” and “Back and Forth” Methodologies. *Anthropological Notebooks* 21 (1): 107–120.
- Brumen, Borut. 1992. Na sončni stran Alp in drugi strani reke Mure. V: Borut Brumen (ur.), *Etno delavnica Markovci 91*. Ljubljana: ZOTKS, Gibanje Znanost mladini, 5–23.

- Brumen, Borut. 2000. *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Brumen, Borut. 2001. Pozabljeni od boga in prekleti od zgodovine: Tuaregi in njihov boj za preživetje. *Časopis za kritiko znanosti* 29 (204, 205, 206): 141–168.
- Bužinkić, Emina in Marijana Hameršak (ur.). 2017. *Kamp, koridor, granica: Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije in Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (Centar za istraživanje etničnosti, državljanstva i migracija).
- Calavita, Kitty. 1992. *Inside the State: The Bracero Program, Immigration and the I.N.S.* New York in London: Routledge.
- Camara, Fernando in Robert Van Kemper (ur.). 1979. *Migration across Frontiers: Mexico and the United States*. Albany: Institute of Mesoamerican Studies, State University of New York Press.
- Candea, Matei. 2011. Endo/Exo. *Common Knowledge* 17 (1): 146–150. DOI: <https://doi.org/10.1215/0961754X-2010-046>.
- Coeuré, Sophie in Sabine Dullin (ur.). 2007. *Frontières du Communisme: Mythologies et réalités de la division de l'Europe de la révolution d'Octobre au mur de Berlin*. Paris: La Découverte.
- Cole, John W. 1977. Anthropology Comes Part-Way Home: Community Studies in Europe. *Annual Review of Anthropology* 6: 349–378.
- Cole, John W. in Eric R. Wolf. 1974. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York in London: Academic Press.
- Cole, John W. in Eric R. Wolf. 1999 (1974). *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley. With a New Introduction*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.
- Connerton, Paul. 2008. Seven Types of Forgetting. *Memory Studies* 1 (1): 59–71. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>.
- Connerton, Paul. 2009. *How Modernity Forgets*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511627187>.
- Cunningham, Hilary. 2016. Permeabilities, Ecology and Geopolitical Boundaries. V: Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, in Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 371–386. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch21>.
- Cunningham, Hilary in Josiah McC. Heyman. 2004. Introduction: Mobilities and Enclosures at Borders. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 11: 289–302.

- Černelič Krošelj, Alenka idr. (ur.). 2006. *Mesto in trg na meji: Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Da Col, Giovanni in David Graeber. 2011. Foreword: The Return of Ethnographic Theory. *HAU* 1 (1): vi–xxxv. DOI: <https://doi.org/10.14318/hau1.1.001>.
- Darwin, Charles. 2013 (1860). *Dnevnik raziskovanj s področja prirodoslovja in geologije v deželah, obiskanih med plovbo ladje Nj. V. Beagle okoli sveta*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Das, Veena in Deborah Poole (ur.). 2004. *Anthropology in the Margins of the State*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Del Sarto, Raffaella A. 2010. Borderlands: The Middle East and North Africa as the EU's Southern Buffer Zone. V: Dimitar Bechev in Kalypso Nicolaidis (ur.), *Mediterranean Frontiers: Borders, Conflicts and Memory in a Transnational World*. London: I. B Tauris, 149–167.
- Descola, Philippe. 2018 (2005). *Onstran narave in kulture*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Dešnik, Stanka in Gregor Domanjko. 2011. Goričko-Raab-Örség – Developing with Nature in a Trilateral Park. V: Tomasz Pezold in Maja Vasiljević (ur.), *Crossing Borders for Nature: European Examples of Transboundary Conservation*. Gland, Switzerland, in Belgrade, Serbia: IUCN Programme Office for South-Eastern Europe, 39–41.
- dm- [Dušan Mukič]. 2019. »Želeli smo sožitje in sodelovanje v Evropi«. *Porabje* 29 (23), 6. 6.: 2–3.
- Donnan, Hastings in Dieter Haller. 2000. Liminal no More. *Ethnologia Europaea* 30 (2): 7–22. DOI: <https://doi.org/10.16995/ee.902>.
- Donnan, Hastings in Thomas M. Wilson. 1994. *Border Approaches: Anthropological Perspectives on Frontiers*. Lanham: University Press of America.
- Donnan, Hastings in Thomas M. Wilson. 1999. Introduction: Borders, Nations and States. V: Hastings Donnan in Thomas M. Wilson (ur.), *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford in New York: Berg, 1–17.
- Donnan, Hastings, Madeleine Hurd in Carolin Leutloff-Grandits (ur.). 2017. *Migrating Borders and Moving Times: Temporality and the Crossing of Borders in Europe*. Manchester: Manchester University Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1wn0rz3.7>.
- Donnan, Hastings, Bjørn Thomassen in Harald Wydra. 2018. The Political Anthropology of Borders and Territory: European Perspectives. V: Harald Wydra in Bjørn Thomassen (ur.), *Handbook of Political Anthropology*. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar Publishing, 344–359.

- Driessen, Henk. 1992. *On the Spanish-Moroccan Frontier: A Study in Ritual, Power and Ethnicity*. Oxford: Berg.
- Driessen, Henk. 2002. The Centrality of Borders: Euro-Mediterranean Instances. V: Bojan Baskar in Irena Weber (ur.), *MESS: Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, Pirano, 1999 and 2000, Vol. 4*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 27–34.
- Ellis, Larry. 1993. Trickster: Shaman of the Liminal. *Studies in American Indian Literatures* 5 (4): 55–68. <https://www.jstor.org/stable/20736767>.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1993. In Which Sense do Cultural Islands Exist? *Social Anthropology* 1(1b): 133–147. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.1993.tb00246.x>.
- Erl, Astrid in Ansgar Nünning (ur.). 2010. *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin in New York: De Gruyter.
- European Commission. 1996. *The Phare Programme Annual Report 1995 Brussels*. 23.07.1996 Com (96) 360 final. [http://aei.pitt.edu/33801/1/COM_\(96\)_360_final.pdf](http://aei.pitt.edu/33801/1/COM_(96)_360_final.pdf).
- European Court of Auditors. 2021. *Special Report: Interreg Cooperation: The Potential of the European Union's Cross-Border Regions Has Not Yet Been Fully Unlocked*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_14/SR_cross-border_EN.pdf.
- Fall, Juliet J. 2011. Natural Resources and Transnational Governance. V: Doris Wastl-Walter (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 628–641.
- Favell, Adrian idr. 2011. The Europeanisation of Everyday Life: Cross-Border Practices and Transnational Identifications Among EU and Third-Country Citizens. State of the Art Report. EUCROSS Working Paper # 1. https://pure.au.dk/ws/files/53643017/EUCROSS_D2.1_State_of_the_Art.pdf.
- Fernandez Kelly, María Patricia. 1983. *For We are Sold, I and My People: Women and Industry in Mexico's Frontier*. Albany: State University of New York Press.
- Fikfak, Jurij. 1990. Zgodbe o meji. *Traditiones* 19: 211–226.
- Fikfak, Jurij. 2009. Cultural and Social Representations on the Border: From Disagreement to Coexistence. *Human Affairs* 19 (4): 350–362. DOI: <https://doi.org/10.2478/v10023-009-0049-1>.
- Fikfak, Jurij. 2015. Political Rituals and Discourses: The Case of Carinthia. *Folklore* 60: 51–72. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2015.60.fikfak>.

- Fikfak, Jurij in Csaba Mészáros. 2019. Protected Areas on the Slovenian-Hungarian Border: A Place and Space of Nature and Culture. *Traditiones* 48 (1): 7–26. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480101>.
- Fletcher, John. 2011. *Gardens of Earthly Delight: The History of Deer Parks*. Oxford: Windgather Press.
- Follis, Karen. 2012. *Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Foucault, Michel. 2015 (2004). *Rojstvo biopolitike: Kurz na Collège de France, 1978–1979*. Ljubljana: Krtina.
- French, Hilary. 2000. *Vanishing Borders: Protecting the Planet in the Age of Globalization*. New York in London: W. W. Norton.
- Fuentes, Augustín. 2010. Naturalcultural Encounters in Bali: Monkeys, Temples, Tourists, and Ethnoprimatology. *Cultural Anthropology* 25 (4): 600–624. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01071.x>.
- Fujs, Metka. 1991. Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. *Kronika* 39 (1/2): 63–69.
- Fujs, Metka. 1992. Ko je bilo Prekmurje republika. *Stopinje* 1992: 86–90.
- Fujs, Metka. 2000. Prekmurci v dvajsetem stoletju. V: Janez Blažič in Metka Fujs (ur.), *Prekmurje na obrobju ali v središču evropskih komunikacij: Zbornik referatov z Znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 65–75.
- Fujs, Metka. 2008. V valovih zgodovine. V: Franci Just, Franc Kuzmič in Anton Vratuša (ur.), *Goričko: Na zelenem otoku presahlega morja: Vodnik po znamenitostih občin z območja Krajinskega parka Goričko*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, 19–28.
- Fujs, Metka. 2019. Z obrobja na mednarodno prizorišče. V: Žiga Zwitter (ur.), *»Mi vsi živeti ščemo«: Prekmurje 1919: Okoliščine, dogajanje, posledice: Povzetki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 10–11.
- Ganster, Paul. 1986. Review: Ecology and Development of the Border Region: Second Symposium of Mexican and United States Universities on Border Studies, edited by Stanley R. Ross. *Pacific Historical Review* 55 (2): 318–320.
- Gell, Alfred. 2006 (1998). *Umetnost in delovanje: Antropološka teorija*. Ljubljana: Študentska založba.
- Girtler, Roland. 1992. *Schmuggler - von Grenzen und ihren Uberwindern*. Linz: Veritas.

- Goddard, Victoria A., Josep R. Llobera in Cris Shore (ur.). 1994. *The Anthropology of Europe: Identity and Boundaries in Conflict*. Oxford, UK, in Herndon, VA: Berg.
- Göncz, László. 2000. Svojevstveni dogodki ob Muri leta 1919. V: László Göncz (ur.), *Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba*. Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti, 51–72.
- Gönter, Peter, Marijan Kotar in Miha Adamič. 2007. Škoda od parkljaste divjadi v kmetijskem prostoru na območju Gojitvenega lovišča Kompas - Peskovci na Goričkem. *Gozdarski vestnik* 65 (4): 187–202.
- Graebner, Fritz. 1903. Kulturkreise and Kulturschichten in Ozeanien. *Zeitschrift für Ethnologie* 37: 28–53.
- Gráfik, Imre. 2001. Tromeja: Od srednjeevropske nacionalne travme do stičišča narodov. V: *Etnologija Slovencev na Madžarskem = A Magyarországi szlovének néprajza* 3. Budimpešta: Madžarsko etnološko društvo, 9–32.
- Green, Sarah. 2005. *Notes from the Balkans: Localizing Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Green, Sarah. 2012a. A Sense of Border. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, in Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 573–592. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch33>.
- Green, Sarah. 2012b. Reciting the Future: Border Relocations and Everyday Speculations in Two Greek Border Regions. *HAU* 2 (1): 111–129. DOI: <https://doi.org/10.14318/hau2.1.007>.
- Green, Sarah. 2013. Borders and the Relocation of Europe. *Annual Review of Anthropology* 42: 345–361. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155457>.
- Green, Sarah. 2018. Lines, Traces, and Tidemarks: Further Reflections on Forms of Border. V: Olga Demetriou in Rozita Dimova (ur.), *The Political Materialities of Borders: New Theoretical Directions*. Manchester: Manchester University Press, 67–83.
- Gregorič Bon, Nataša. 2017. Silenced Border Crossing and Gendered Material Flows in Southern Albania. V: Hastings Donnan, Madeleine Hurd in Carolin Leutloff-Grandits (ur.), *Migrating Borders and Moving Times: Temporality and the Crossing of Borders in Europe: Rethinking Borders*. Manchester: Manchester University Press, 140–156.
- Greverus, Ina Maria. 1969. Grenzen und Kontakte: Zur Territorialität des Menschen. V: Gerhard Heilfurth (ur.), *Kontakte und Grenzen: Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung: Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co., 11–26.

- Guille-Escuret, Georges. 1998 (1989). *Družbe in njihove narave*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hage, Ghassan. 2016. État de Siége: A Dying Domesticating Colonialism? *American Ethnologist* 43 (1): 38–49. DOI: <https://doi.org/10.1111/amet.12261>.
- Hannerz, Ulf. 1990. Cosmopolitans and Locals in World Culture. *Theory, Culture & Society* 7 (2–3): 237–251. DOI: <https://doi.org/10.1177/026327690007002014>.
- Hannerz, Ulf. 1996. *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London in New York: Routledge.
- Hann, Chris M. 2009 (1980). *Tázlár: A Village in Hungary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Edward. C. 1977. *Rural Catalonia under the Franco Regime: The Fate of Regional Culture since the Spanish Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haraway, Donna. 2003. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Harminc éve kezdtek lebontani a vasfüggönyt. <https://www.hirado.hu/belfold/belpolitika/cikk/2019/05/02/harminc-eve-kezdték-lebontani-a-vasfuggonyt> (1. 8. 2019).
- Harvey, David 1989. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Harvey, David. 2011 (2009). *Kozmopolitstvo in geografije svobode*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Határór Emlékhely Apátistvánfalva. [Slovenski prevod razstavnih panojev V01–V10. Arhiv ISN, ZRC SAZU.]
- Henare, Amiria, Martin Holbraad in Sari Wastell (ur.). 2007. *Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*. London: Routledge.
- Heyman, Josiah McC. 1994. The Mexico-United States Border in Anthropology: A Critique and Reformulation. *Journal of Political Ecology* 1: 43–65. DOI: <https://doi.org/10.2458/v1i1.21156>.
- Heyman, Josiah McC. 1995. Putting Power in the Anthropology of Bureaucracy. *Current Anthropology* 36 (2): 261–287. <https://www.jstor.org/stable/2744108>.
- Heyman, Josiah McC. 1998. State Effect on Labor Exploitation: The INS and Undocumented Immigrants at the Mexico-United States Border. *Critique of Anthropology* 18: 157–180. DOI: <https://doi.org/10.1177/0308275X9801800203>.

- Heyman, Josiah McC. 2001. Class and Classification at the US–Mexico Border. *Human Organization* 60 (2): 128–140. <https://www.jstor.org/stable/44126890>.
- Heyman, Josiah McC. 2012. Culture Theory and the US–Mexico Border. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, and Oxford, UK: Blackwell Publishing, 48–65. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch3>.
- Heyman, Josiah M. in John Symons. 2012. Borders. V: Didier Fassin (ur.), *A Companion to Moral Anthropology*. Malden, MA: Wiley Blackwell, 540–557.
- Higgins, Rylan, Emily Martin in Maria D. Vesperi. 2020. An Anthropology of the COVID-19 Pandemic. *Anthropology Now* 12 (1): 2–6. DOI: <https://doi.org/10.1080/19428200.2020.1760627>.
- Hirsch, Eric. 1995. Introduction: Landscape: Between Place and Space. V: Eric Hirsch in Michael O’Hanlon (ur.), *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press, 1–30.
- Holmes, Doug. 2000. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- Horsman, Mathew in Andrew Marshall. 1995. *After a Nation-State: Citizens, Tribalism and the New World Disorder*. London: HarperCollins.
- Howell, Signe. 1996. Nature in Culture or Culture in Nature?: Chewong Ideas of ‘Humans’ and Other Species. V: Philippe Descola in Gisli Pálsson (ur.), *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. London in New York: Routledge, 128–144.
- Hrobat Virloget, Katja. 2021. *V tišini spomina: »Eksodus« in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Hrobat Virloget, Katja in Nevena Škrbić Alempijević. 2021. Ethnographies of Silence: Introductory Notes. *Cultural Analysis* 19 (1): 1–6.
- Huber, Ivanka. 2014. Družinsko življenje na Goriškem v 20. stoletju. V: Maja Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. Ljubljana in Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 171–184.
- Hunt, Robert. B. n. l. Ecology, Biodiversity and Biopolitics of the US-Mexico Border Wall: Draft. https://www.academia.edu/35125275/Ecology_Biodiversity_and_Biopolitics_of_the_US-Mexico_Border_Wall (10. 10. 2019).
- Ilešič, Svetozar. 1935. Geografski pregled Slovenske krajine. V: Vilko Novak (ur.), *Slovenska krajina: Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 5–12.
- Ingold, Tim. 1994. Introduction. V: Tim Ingold (ur.), *What is an Animal?* London in New York: Routledge, 1–16.

- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment*. London: Routledge.
- Ingold, Tim. 2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge, and Description*. London: Routledge.
- Ispán, Ágota Lída (idr.). 2018. Complex Ethnographic Research Methods for the Study of Protected Areas and Border Communities at the Slovenian-Hungarian Border. *Acta Ethnographica Hungarica* 62 (2): 471–500. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2018.63.2.12>.
- Ispán, Ágota Lída. 2019. Transformation of a Strictly Controlled Border Area into a Tourist Destination: Making Heritage in Communist Hungary. *Traditiones* 48 (1): 77–100. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480103>.
- Jameson, Frederic in Misao Miyoshi (ur.) 1998. *The Cultures of Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Jansen, Stef. 2013. People and Things in the Ethnography of Borders: Materialising the Division of Sarajevo. *Social Anthropology* 21 (1): 23–37. DOI: <https://doi.org/10.1111/1469-8676.12001>.
- Jenko, Miha. 1995. Evropa pomaga Dolgi vasi. *Delo*, 2. 8.: 1.
- Jerič, Ivan. 2001. *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju*. Murska Sobota: Stopinje.
- Jerman, Katja. 2008. *Dve Gorici – eno mesto?: Konstrukcija urbanega*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Josipovič, Damir. 2016. Porabski Prekmurci in meje Prekmurja. *Anali PAZU HD* 2 (1): 15–26.
- Judson, Pieter M. 2018 (2016). *Habsburški imperij: Nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
- Just, Franci. 2003. Sezonsko in izseljenstvo v delih panonskih literarnih ustvarjalcev – pesem preseljevanj. V: Marina Lukšič Hacin (ur.), *Sezonsko in izseljenstvo v panonskem prostoru: Sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije: Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 367–385.
- Just, Franci, Franc Kuzmič in Anton Vratuša (ur.). 2008. *Goričko: Na zelenem otoku presahlega morja: Vodnik po znamenitostih občin z območja Krajinskega parka Goričko*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci.
- Kalamar, Srečko. 2020. Misli ob zaprti meji: Ostanimo zdravi, veselimo se novih srečanj. *Porabje* 30 (16), 16. 4.: 4.
- Kallius, Annastiina, Daniel Monterescu in Prem Kumar Rajaram. 2016. *Immobilizing Mobility: Border Ethnography, Illiberal Democracy, and*

- the Politics of the "Refugee Crisis" in Hungary. *American Ethnologist* 43 (1): 25–37. DOI: <https://doi.org/10.1111/amet.12260>.
- Kavanagh, William. 2000. The Past on the Line: The Use of Oral History in the Construction of Present-Day Changing Identities on the Portuguese-Spanish Border. *Ethnologia Europaea* 30 (2): 47–56. DOI: <https://doi.org/10.16995/ee.905>.
- Kearney, Michael. 1991. Borders and Boundaries of the State and Self at the End of Empire. *Journal of Historical Sociology* 4 (1): 52–74. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.1991.tb00116.x>.
- Keck, Frédéric. 2018. Avian Preparedness: Simulations of Bird Diseases and Reverse Scenarios of Extinction in Hong Kong, Taiwan, and Singapore. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24: 330–347. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12813>.
- Keršič, Irena, Slavko Kremenšek in Nena Židov (ur.). 1991. *Vzprednice slovenske in hrvaške etnologije* 7. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Kim, Eleana J. 2016. Toward an Anthropology of Landmines: Rogue Infrastructure and Military Waste in the Korean DMZ. *Cultural Anthropology* 31 (2): 162–187. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca31.2.02>.
- Kirchhof, Astrid Mignon. 2018. East-West German Transborder Entanglements through the Nuclear Waste Sites in Gorleben and Morsleben. *Journal for the History of Environment and Society* 3: 145–178. DOI: <https://doi.org/10.1484/J.JHES.5.116797>.
- Kirksey, S. Eben, in Stefan Helmreich. 2010. The Emergence of Multispecies Ethnography. *Cultural Anthropology* 25 (4): 545–576. DOI: [10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x](https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01069.x).
- Kiss, Mária. 1981. Gazdasági - társadalmi és politikai viszonyok 1918 és 1945 között. V: Lajos Kuntár in László Szabó (ur.), *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szombathely: Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, 221–286.
- Klemenčič, Vladimir. 1991. Prekmurje kot nerazvito obmejno območje v Sloveniji. *Dela* 8: 108–124. DOI: <https://doi.org/10.4312/dela.8.108-124>.
- Klobčar, Marija. 2014. Pesemsko izročilo Prekmurja: Obzorja spreminjanja in refleksije dediščine. V: Maja Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. Ljubljana in Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 11–30.
- Knežević Hočevar, Duška. 1996. Nekatere dileme oblikovanja konceptov meje in mejnosti. *Teorija in praksa* 33 (1): 7–17.
- Knežević Hočevar, Duška. 1999. *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe: Domačinska zamišljanja nacije in lokalitete*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- Knežević Hočvar, Duška. 2000. Studying International Borders in Geography and Anthropology: Paradigmatic and Conceptual Relations. *Geografski zbornik* 40: 85–98.
- Knežević Hočvar, Duška. 2007. Ideologies of 'Fortress Europe' in two Slovenian-Croatian borderlands: Case studies from Žumberak and Bela Krajina. V: Warwick Armstrong in James Anderson (ur.), *Geopolitics of European Union Enlargement: The Fortress Empire*. London in New York: Routledge, 206–222.
- Kohn, Eduardo. 2013. *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley, LA, in London: University of California Press.
- Komska, Yuliya. 2015. *The Iron Curtain: The Cold War's Quiet Border*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Köresaar, Ene. 2014. Concepts around Selected Pasts: On 'Mnemonic Turn' in Cultural Research. *Folklore* 57: 7–28. DOI: <https://doi.org/10.7592/FEJF2014.57.koresaar>.
- Kosi, Jernej. 2018. The Imagined Slovene Nation and Local Categories of Identification: "Slovenes" in the Kingdom of Hungary and Postwar Prekmurje. *Austrian History Yearbook* 49: 87–102. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237818000103>.
- Košič, Jožef. 1992 (1824). *Življenje Slovencev med Muro in Rabo*. Budimpešta: [s. n.].
- Koštric, Sandra. 2011. *Od »slovenske Sibirije« do čarobne pokrajine neskončnih ravnin: Prekmurje v kontekstu slovenske nacionalne identitete*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Kovács, Attila. 2000. O zgodovini Lendave. V: Boris Jesih in Albina Nečak Lük (ur.), *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru: 2. Urejanje medetničnih odnosov v Lendavi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 23–44.
- Kovács, Attila. 2006. Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju. *Razprave in gradivo* 48–49: 6–37.
- Kovács, Attila. 2007. Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama. *Razprave in gradivo* 53–54: 68–97.
- Kovács, Attila. 2011. A magyarországi szlovének a magyar-jugoszláv kapcsolatok tükrében. V: Enikő A. Sajti (ur.), *Magyarország és a Balkán a XX. században: Tanulmányok*. Szeged: JATE Press.
- Kovács, Attila. 2013. Represija v Prekmurju med drugo svetovno vojno – primer internacije kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v Sárvár. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53 (1): 186–200. <http://sistory.si/11686/34914>.

- Kovács, Attila. 2016. Demografsko praznjenje obmejnega, narodnostno mešanega območja v Prekmurju v dvajsetem stoletju – primer dvojezičnih naselij v občini Moravske toplice. V: Danijel Grafenauer in Katalin Munda Hirnök (ur.), *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: Izbrani pogledi*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 100–118.
- Kozar, Ciril. 2017. *Martinje: Vas pod Srebrnim bregom*. Martinje: GOR-STOR d.o.o.
- Kozar-Mukič, Marija. 1984. *Slovensko Porabje / Szlovénvidék*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerza Edvarda Kardelja; Szombathely: Savaria Múzeum.
- Kozar-Mukič, Marija. 1988. *Felsőszölnök - Gornji Senik*. Szombathely in Ljubljana: Muzej Savaria in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- Kozar-Mukič, Marija. 2000. Vpliv trianonske meje na način življenja Slovencev v okolici Monoštra. V: László Göncz (ur.), *Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba*. Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti, 95–96.
- Kozar-Mukič, Marija. 2003. Arhivski podatki o izseljevanju porabskih Slovencev po drugi svetovni vojni. V: Marina Lukšič Hacin (ur.), *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22.-25. oktober 2002*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 111–118.
- Kozorog, Miha. 2009. *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Kozorog, Miha. 2013a. Poskusno o Benečiji s konceptom odročnosti: Migracije in konstrukcija kraja. *Ars & humanitas* 7 (2): 136–149. DOI: <https://doi.org/10.4312/ars.7.2.136-149>.
- Kozorog, Miha. 2013b. Predstave o mestu kraja, monopolna renta in geografija lokalnih razlik na primeru Strumice v Makedoniji. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53 (1, 2): 88–95.
- Kozorog, Miha. 2014. The Ritual of Change in a Remote Area: Contemporary Arts and the Renewal of the Post-Cold War Place. V: Dobrinka Parusheva in Lina Gergova (ur.), *The Ritual Year 8: Migrations*. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies, Bulgarian Academy of Science, 43–62.
- Kozorog, Miha. 2019a. On the Border: Perspectives on Memory Landscapes between Slovenia and Italy. V: Uroš Košir, Matija Črešnar in Dimitrij Mlekuž (ur.), *Rediscovering the Great War: Archaeology and Enduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*. London in New York: Routledge, 63–76.

- Kozorog, Miha. 2019b. "They Feed Here and Live There": Borderwork with Wildlife in Slovenia's North-East Corner. *Traditiones* 48 (1): 191–211. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480108>.
- Kozorog, Miha. 2020. The Asymmetric Wildlife in the Goričko Nature Park: Protecting (from) Species. *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (2): 513–532. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2020.00022>.
- Kozorog, Miha in Saša Poljak Istenič. 2013. Triglavski narodni park v horizontu rekreacijskega avanturizma. *Traditiones* 42 (2): 105–126. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2013420206>.
- KP Goričko. 2019. Krajinski park Goričko. <https://www.park-goricko.org/go/879/JAVNI-ZAVOD> (9. 10. 2019).
- Kroeber, Alfred L. 1923. *Anthropology*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Kroeber, Alfred. L. 1939. *Cultural and Natural Areas of Native North America: Vol. 38*. University of California Press: Berkeley and Los Angeles.
- Kuzmič, Franc (ur.). 2012. *Jožef Klekl ml.: Zbornik*. Dolenci: Župnija.
- Laine, Jussi P, Ilkka Liikanen in James W. Scott. 2018a. Introduction – Post-Cold War Borders and Borderscapes. V: Jussi P. Laine, Ilkka Liikanen in James W. Scott, *Post-Cold War Borders: Reframing Political Space in the EU's Eastern Europe*. London: Routledge, 1–12.
- Laine, Jussi P, Ilkka Liikanen in James W. Scott (ur.). 2018b. *Post-Cold War Borders: Reframing Political Space in the EU's Eastern Europe*. London: Routledge.
- Latour, Bruno. 1993 (1991). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Lechevalier, Arnaud in Jan Wielgoths (ur.). 2013. *Borders and Border Regions: Changes, Challenges and Chances*. Bielefeld: Transcript Verlag. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1fxhcq>.
- Lévi-Strauss, Claude. 1994 (1962). *Rasa in zgodovina. Totemizem danes*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Lokar, Metka. 2014. Primorci in Istrani v Prekmurju - prišleki, ki niso več. V: Maja Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 211–227.
- Lorenčič, Aleksander. 2019. Oris gospodarskega razvoja Prekmurja od priključitve do danes. V: Žiga Zwitter (ur.), »Mi svi živeti ščemo«:

- Prekmurje 1919: Okoliščine, dogajanje, posledice: Povzetki.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 67–68.
- Lowenhaupt Tsing, Anna. 2015. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins.* Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- Lugo, Alejandro. 2008. *Fragmented Lives, Assembled Parts.* Austin: University of Texas Press.
- Luthar, Oto. 2008. Meja kot sindrom!?: Multi- in interkulturalnost ter diferenciacija kultur v Prekmurju skozi 20. stoletje. V: Vera Klopčič in Anton Vratuša (ur.), *Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejeh: Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v Murski Soboti 9.–11. novembra 2007.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Inštitut za narodnostna vprašanja, 33–40.
- Macdonald, Sharon. 2012. Presencing Europe's Past. V: Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe.* Malden, MA: Wiley-Blackwell, 233–252. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118257203.ch14>.
- Macdonald, Sharon. 2013. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today.* London in New York: Routledge.
- Maguire, Mark. 2009. The Birth of Biometric Security. *Anthropology Today* 25 (2): 9–14. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8322.2009.00654.x>.
- Malačič, Janez. 1999. Demografski razvoj v Prekmurju v drugi polovici 20. stoletja. V: Janez Balažič in Metka Fujs (ur.), *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij: Zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999.* Murska Sobota: Pokrajinski miuej, 237–248.
- Malkki, Liisa. 1992. National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees. *Cultural Anthropology* 7 (1): 24–44. <https://www.jstor.org/stable/656519>.
- Mandel, Ruth. 1994. "Fortress Europe" and the Foreigners Within: Germany's Turks. V: Victoria Goddard, Josep R. Llobera, in Cris Shore (ur.), *The Anthropology of Europe: Identities and Boundaries in Conflict.* Oxford in Washington, DC: Berg, 113–124.
- Martínez, Oscar J. 1994a. *Border People: Life and Society in the US-Mexico Borderlands.* Tuscon: University of Arizona Press.
- Martínez, Oscar J. 1994b. The Dynamics of Border Interaction: New Approaches to Border Analysis. V: Clive H. Schofield (ur.), *World Boundaries: Volume 1, Global Boundaries.* London: Routledge, 1–14.
- Masey, Doreen B. 2005. *For Space.* London: Routledge.

- Mason, Otis T. 1896. *Influence of Environment upon Human Industries or Arts*. Government Printing Office: Washington.
- Maturana, Humberto R. in Francisco J. Varela. 2005 (1987). *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Maučec, Jože in Vilko Novak. 1945. *Slovensko Porabje*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod OF.
- McCall, Cathal. 2012. Debordering and Rebordering the United Kingdom. V: Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith, in Jonas Frykman (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe*. Chichester, UK in Malden, MA: Wiley-Blackwell, 214–229. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch12>.
- McDonald, Maryon. 1997. Identities in the European Commission. V: Neill Nugent (ur.), *At the Heart of the Union: Studies of the European Commission*. New York: St Martin's Press, 51–72.
- Meinhof, Ulrike H. (ur.). 2002. *Living (with)Border: Identity Discourses on East-West Borders in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Mészáros, Csaba. 2019. Flexible Boundaries at the Slovenian Raba Region: The Story of Two Infrastructure Developments. *Traditiones* 48 (1): 233–250. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480110>.
- Mikluho-Maklay, Nikolaj Nikolaevič. 2017 (1846–1888). *Popotovanja: O življenju Papuancev pred prihodom zahodnih civilizacij*. Šmarješke Toplice: Stella.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. 2018. National Marking of Slovenian Mountains before World War I. *Igra ustvarjalnosti* 6: 22–29. DOI: <https://doi.org/10.15292/IU-CG.2018.06.022-029>.
- Miller, Daniel. 2016 (2010). *Materialna kultura*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Minnich, Robert Gary. 1993. *Socialni antropolog o Slovencih: Zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: SLORI in Amalietti.
- Minnich, Robert Gary. 2002. From 'Culture Area' to Collective Identity: On the Ecology of Identity Formation in the Three Border Region. V: Bojan Baskar in Irena Weber (ur.), *MESS: Mediterranean Ethnological Summer School, Vol. 4*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 115–133.
- Minnich, Robert Gary. 2006. Some Reflections over Inter-Disciplinary Cooperation in the Study of an Inter-State Region: The Austro-Italian-Slovene Borderland. *Acta Historica Universitatis Klaiipedensis* 12 / *Studia Antropologica* 1: 19–28.
- Mód, László. 2019. "A Border that Divides and Connects": Monuments and Commemorations on the Slovenian–Hungarian Border. *Traditiones* 48 (1): 101–116. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480104>.

- Mozer, Alfred. 1973. Entwicklungspolitik zu Hause V: Claus Schönöbube (ur.), *Entwicklungsregionen in der EWG: Ursache und Ausmaß der wirtschaftlichen Benachteiligung*. Bonn: Osang Verlag, 14–25.
- Munda Hirnök, Katalin. 2003. Sezonsvo med porabskimi Slovenci v 19. in 20. stoletju. V: Marina Lukšič Hacin (ur.), *Sezonsvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: Zbornik razširjenih razprav mednarodne konference. Radenci, Slovenija, 22.-25. oktober 2002*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 119–128.
- Munda Hirnök, Katalin. 2009. Porabski Slovenci in čezmejno kulturno sodelovanje – stanje in perspektive. V: Irena Novak-Popov (ur.), *Slovenski mikrokozmosi – medetnični in medkulturni odnosi*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 307–323.
- Munda Hirnök, Katalin. 2013. Represija nad Slovenci v Porabju v času Rákosijevega režima (1948–1956). *Prispevki za novejšo zgodovino* 53 (1): 201–212. <http://sistory.si/11686/34915>.
- Munda Hirnök, Katalin. 2016. Življenje porabskih slovenskih deportirancev po zaprtju delovnih taborišč. *Etnolog* 26: 81–101. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-ZAGDKX7L>.
- Munda Hirnök, Katalin. 2020. Impact of the Covid-19 Coronavirus Disease Pandemic on Slovene Organisations and Institutions in the Raba Region. *Razprave in gradivo* 85: 165–179.
- Munda Hirnök, Katalin. 2021. Delovanje slovenskih organizacij in institucij v Porabju v času pandemije covida-19. V: Katalin Munda Hirnök in Sonja Novak Lukanović (ur.), *Svet je postal drugačen: Vpliv covida-19 na etnične manjšine in obmejni prostor v Slovenji in sosednjih državah*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja (v tisku).
- Munda Hirnök, Katalin in Mojca Medvešček. 2016. Čezmejna mobilnost porabskih Slovencev. *Traditiones* 45 (3): 91–111. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2016450305>.
- Munda Hirnök, Katalin in Mojca Ravnik (ur.). 2006. *Slovenci na Hrvaškem: Dediščina in sedanjost*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Munda Hirnök, Katalin in Ingrid Slavec Gradišnik. 2019. Meje in spomini nanje. *Traditiones* 48 (1): 27–75. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480102>.
- Munda Hirnök, Katalin in Ingrid Slavec Gradišnik. 2020. The Slovenian-Hungarian Border: A Historical Outline. *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (2): 333–354. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2020.00013>.
- Murdoch, Jonathan. 1997. Inhuman/Nonhuman/Human: Actor-Network Theory and the Prospects for a Nondualistic and Symmetrical Perspective on Nature and Society. *Environment and Planning D: Society and Space* 15 (6): 731–756. DOI: <https://doi.org/10.1068/d150731>.

- Navaro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-Believe Space: Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham in London: Duke University Press.
- Nemeš, Damjana. 2018. Peterloug – na idiličnem kraju, daleč od vrveža vsakdana. *Vestnik*. <https://vestnik.si/clanek/aktualno/peterloug-ndash-na-idilicnem-kraju-dalec-od-vrveza-vsakdana-719914> (4. 8. 2019).
- Newman, David. 2011. Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview. V: Doris Wastl-Walter (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 33–47. DOI: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315612782.ch2>.
- Newman, David. 2012. Borders and Conflict Resolution. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, in Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 249–265. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch14>.
- Novak, Vilko (ur.). 1935a. *Slovenska krajina: Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij.
- Novak Vilko. 1935b. Slovstveno delo Slovenske krajine. V: Vilko Novak (ur.), *Slovenska krajina: Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 34–39.
- Novak, Vilko. 1976. *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.
- Novak, Vilko (ur.). 1988. *Števan Kühar, Ljudsko izročilo Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Novak, Vilko. 2004. *Zgodovina iz spomina: Polemika o knjigi Tiborja Zsige Muravidéktől Trianonig = Történelem emlékezetből. Polémia Zsiga Tibor Muravidéktől Trianonig című könyvéről*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Novak, Vilko. 2021. *Zgodovinski spomin slovenskega Prekmurja: Druga izdaja polemike o knjigi Tiborja Zsige Muravidéktől Trianonig = A szlovén Muravidék történelmi emlékezete: Polémia Zsiga Tibor Muravidéktől Trianonig c. könyvéről. Második kiadás*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Oates-Indruchová, Libora in Muriel Blaive. 2015. Border Visions and Border Regimes in Cold War Eastern Europe. *Journal of Contemporary History* 50 (3): 656–659. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022009415592687>.
- O'Dowd, Liam. 2002. The Changing Significance of European Borders. *Regional & Federal Studies* 12 (4): 13–36.
- Olas, Ludvik in Božidar Kert. 1993. Vpliv državnih meja na družbenogeografski razvoj Prekmurja. V: *Dela* 10: 135–142. Dostopno na: <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=65731&lang=slv>.
- Paasi, Anssi. 1996. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*. New York: John Wiley & Sons.

- Paasi, Anssi. 1999. Boundaries as Social Practice and Discourse: The Finnish-Russian Border. *Regional Studies* 33 (7): 669–680. DOI: <https://doi.org/10.1080/00343409950078701>.
- Paasi, Anssi. 2011. A Border Theory: An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Scholars? V: Doris Wastl-Walter (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 11–31.
- Pelkmans, Mathijs. 2012. Chaos and Order Along the (Former) Iron Curtain. V: Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, in Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 269–282. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223>.
- Peña, Devon G. 1997. *The Terror of the Machine*. Austin: University of Texas Press.
- Perovšek, Jurij. 2016. Delegacija SNOS v Prekmurju leta 1945. *Studia Historica Slovenica* 16 (2): 419–436.
- Pina-Cabral, João de. 2014. World: An Anthropological Examination (Part 1). *HAU* 4 (1): 49–73. DOI: <https://doi.org/10.14318/hau4.1.002>.
- Pisk, Marjeta. 2020a. Challenges of Cross-Border Cooperation: The Initiative of Trilateral Goričko–Raab–Órség Nature Park. *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (2): 415–432. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2020.00018>.
- Pisk, Marjeta. 2020b. Dediščinjenje Trianonske pogodbe. *Heriskop* 1. Ljubljana: ZRC SAZU. <https://dediscina.zrc-sazu.si/sl/2020/09/dediscinjenje-trianonske-pogodbe>.
- Pojbič, Jože. 2019. Spomini z obeh strani železne zavese. *Delo*, 27. 6. <https://www.delo.si/magazin/zanimivosti/spomini-z-obe-strani-zelezne-zavese-199137.html> (30. 8. 2019).
- Poljak Istenič, Saša, Katja Hrobat Virloget in Mateja Habinc (ur.). 2017. *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in ospredjem*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Pomurec. 2017. V Martjancih odprli rekreacijski park namenjen gibanju v naravi Martjanci. https://www.pomurec.com/vsebina/45021/FOTO_V_Martjancih_odprli_rekreacijski_park_namenjen_gibanju_v_naravi (1. 10. 2019).
- Pomurec. 2019. Tri prometne nestreče in enajst primerov povoženja divjadi. https://www.pomurec.com/vsebina/51852/Tri_prometne_nestrece_in_enajst_primerov_povozenja_divjadi__?fbclid=IwAR3hedixcf2O3N8ype9kW955dCABB8CiOF1stu2Dw4UNkDJ2U4HNSp_vIBM (21. 3. 2019).
- Popescu, Gabriel. 2008. The Conflicting Logics of Cross-Border Territorialization: Geopolitics of Euroregions in Eastern Europe. *Political Geography* 27: 418–438. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2008.03.002>.

- Prinčič, Jože. 2008. Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja. V: Jurij Fikfak, Jože Prinčič in Jeffrey David Turk (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 205–258.
- Pšajd, Jelka. 2007. *Če klonkaš, sa ti opre: Življenjske zgodbe iz Porabja*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej Murska Sobota.
- Radu, Cosmin. 2010. Beyond Border-“Dwelling”: Temporalizing the Border-Space Through Events. *Anthropological Theory* 10 (4): 409–433. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499610386664>.
- Rappaport, Roy A. 1968. *Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*. New Haven in London: Yale University Press.
- Ravnik, Mojca. 1999. Družina in sorodstvo v slovenskem Porabju, Prekmurju in slovenski Istri. *Traditiones* 28 (1): 331–342. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-PJFNW2ND>.
- Ravnik, Mojca. 2006. Vstop v Evropsko Unijo v dolini Idrije. *Traditiones* 35 (1): 167–182. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2006350109>.
- Reeves, Madeleine. 2014. *Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Ricœur, Paul. 2004 (2000). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.
- Roberston, Roland. 1994. Globalization or Glocalization? *Journal of International Communication* 1 (1): 33–52. DOI: <https://doi.org/10.1080/13216597.1994.9751780>.
- Robertson, Roland. 1995. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. V: Michael Featherstone, Scott Lash in Robert Robertson (ur.), *Global Modernities*. London: Sage, 25–44.
- Rogelja, Nataša in Alenka Janko Spreizer. 2017. *Fish on the Move: Fishing between Discourses and Borders in the Northern Adriatic*. Cham: Springer.
- Rogelja, Nataša, Alenka Janko Spreizer in Martina Bofulin. 2020. Morje mnogih rib: Odbiranje preteklosti v severovzhodnem Jadranu. *Traditiones* 49 (3): 17–34. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2020490302>.
- Rojht, Ksenija. 2010. Prekmurska Gospoda na začetku 20. stoletja. *Zgodovina za vse* (1): 39–50.
- Romero, Fernando. 2008. *Hyperborder: The Contemporary US–Mexico Border and Its Future*. Princeton: Princeton University Press.
- Rosaldo, Renato. 1989. *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon.
- Rose, Brian. 2004. *The Lost Border: The Landscape of the Iron Curtain*. Princeton: Princeton Architectural Press.

- Rumford, Chris. 2006. Theorizing Borders. *European Journal of Social Theory* 9 (2): 155–169. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368431006063330>.
- Sahlins, Peter. 1989. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.
- Sahlins, Peter. 1998. State Formation and National Identity in the Catalan Borderlands during the Eighteenth and Nineteenth Centuries. V: Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (ur.), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–61.
- Salzinger, Leslie. 2003. *Genders in Production: Making Workers in Mexico's Global Factories*. Berkeley: University of California Press
- Sayad, Abdelmalek. 2004 (1999). *The Suffering of the Immigrant*. Cambridge in Malden, MA: Polity Press.
- Schmidt, Wilhelm. 1937. *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie*. Münster (Westf.): Aschendorff.
- Schneider, Jane C. in Peter T. Schneider. 1976. *Culture and Political Economy in Western Sicily*. New York: Academic Press.
- Schubert, Frank N. 2011. *Hungarian Borderlands: From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union*. London in New York: Continuum.
- Schuman, Robert. 1950. *The Schuman Declaration*. https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en (12. 5. 2020).
- Scott, James C. 2009. *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven in London: Yale University Press.
- Scott, James Wesley. 2011. Borders, Border Studies and EU Enlargement. V: Doris Wastl-Walter (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 123–142.
- Scott, James Wesley. 2012. European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation. V: Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, and Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 83–99. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch5>.
- Sedar, Klauđija. 2014. Cerkvena ureditev Prekmurja skozi čas. V: Maja Godina Golija (ur.), *Prekmurje – podoba panonske pokrajine*. Ljubljana in Petanjci: Založba ZRC, ZRC SAZU, 141–154.
- Sedar, Klauđija (ur.). 2018. *Fajn je bilou: Zgodbe iz življenja Porabk in Porabcev*. Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica.

- Selwyn, Tom. 2004. Zapiski o vzdušju s terena: Razmišljanja o poteh mitoiskateljstva. *Monitor ZSA* 6 (3–4): 50–63.
- Sevastianov, Sergei V., Jussi P. Laine in Anton A. Kireev (ur.). 2015. *Introduction to Border Studies*. Vladivostok: Dalnauka.
- Shore, Chris. 2000. *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. London in New York: Routledge.
- Simonič, Peter. 2019. Social and Spatial Adjustments in Domanjševci. *Traditiones* 48 (1): 137–165. DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2019480106>.
- Sketelj, Polona, Nives Špeh in Duša Krnel Umek (ur.). 1999. *Etnološko delo pri Slovencih v zamejstvu: Posvetovanje o etnološkem delu pri Slovencih v Avstriji, Italiji, Na Madžarskem in Hrvaškem*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Slavec Gradišnik, Ingrid in Katalin Munda Hirnök. 2020. "Eyes Have No Border": Presencing the Slovenian-Hungarian Border in Goričko and the Rába Valley. *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (2): 355–378. DOI: <https://doi.org/10.1556/022.2020.00015>.
- Slavič, Matija. 1921. *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza.
- Slavič, Matija. 1935a. Narodnost in osvoboditev Prekmurcev. V: Vilko Novak (ur.), *Slovenska krajina: Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 46–82.
- Slavič, Matija. 1935b. Prekmurske meje v diplomaciji. V: Vilko Novak (ur.), *Slovenska krajina: Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*. Beltinci: Konzorcij, 83–107.
- Slavič, Matija. 1999. *Naše Prekmurje: Zbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Slovenija in evropski standardi varstva narodnih manjšin. 2002. Ljubljana: Informacijski dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK, Inštitut za narodnostna vprašanja, Avstrijski inštitut za jugovzhodno Evropo.
- Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko. 2015. *Operativni program Čezmejno sodelovanje Slovenija – Madžarska 2007-2013: Zbornik sofinanciranih projektov*. Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko, Ljubljana. <http://www.si-hu.eu/download/Zbornik-sofinanciranihprojektov-OP-SI-HU-2007-2013.pdf>.
- Smart, Alan in Josephine Smart. 2012. Biosecurity, Quarantine and Life Across the Border. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, in Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 354–370.
- Smith, Anthony D. 1999. *Myths and Memories of the Nation*. New York: Oxford University Press.

- Smith, Grafton Eliot. 1928. *In the Beginning: The Origin of Civilization*. New York: Morrow.
- Smith, Laurajane, Margaret Wetherell in Gary Campbell (ur.). 2018. *Emotion, Affective Practices, and the Past in the Present*. London in New York: Routledge.
- Smith, Neil. 2003. *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.
- Smith, Neil. 2005. *The Endgame of Globalization*. New York: Routledge.
- Smith, Neil. 2018 (1996). *Nova urbana meja: Gentrifikacija in revanšistično mesto*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Sohn, Christophe. 2014. Modelling Cross-Border Integration: The Role of Borders as a Resource. *Geopolitics* 19 (3): 587–608. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650045.2014.913029>.
- Spalová, Barbora in Jakub Grygar (ur.). 2006. *Anthropology at Borders: Power, Culture, Memories*. Praga: FHS UK a MKC Prague.
- Spicer, Edward H. in Raymond H. Thompson (ur.). 1972. *Plural Society in the Southwest*. New York: Interbook.
- Stewart, Kathleen. 2007. *Ordinary Affects*. Durham: Duke University Press.
- Stipkovits, Ferenc. 1994. *Porabski Slovenci: Dodatki k zgodovini porabskih Slovencev 1945-1949*. Celldömölk: Módszertani Szakcsoport.
- Stoddard, Ellwyn R. 1986. Border Studies as an Emergent Field of Scientific Inquiry: Scholarly Contributions of US–Mexico Borderlands Studies. *Journal of Borderlands Studies* (1): 1–33. DOI: <https://doi.org/10.1080/08865655.1986.9695315>.
- Stojić Mitrović, Marta in Ela Meh. 2015. The Reproduction of Borders and the Contagiousness of Illegalisation: A Case of a Belgrade Youth Hostel. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 63 (3): 623–639.
- Straczuk, Justyna. 2012. Local Practices of European Identity on the New Eastern Borders of the EU. V: Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 199–211. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118257203.ch12>.
- Strathern, Marilyn. 2018. Relations. V: *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*. <https://www.anthroencyclopedia.com/entry/relations>.
- Svašek, Maruška. 2000. Borders and Emotions: Hope and Fear in the Bohemian-Bavarian Frontier Zone. *Ethnologia Europaea* 30 (2): 111–126. DOI: <https://doi.org/10.16995/ee.910>.

- Szilágyi, Imre. 2000. Trianonska mirovna pogodba in njen vpliv na oblikovanje madžarske narodne identitete. V: Metka Fujs (ed.), *Prekmurje na obrobje ali v središču evropskih komunikacij: Zbornik referatov z Znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 27–43.
- Šarf, Fanči. 1985. *Občina Murska Sobota*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- Šarf, Fanči. 1988. *Občina Lendava*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerza Edvarda Kardelja.
- Šmitek, Zmago. 2019. *Šešest divjine: Zeleno dno našega kozmosa*. Ljubljana: Beletrina.
- Šumi, Irena. 2000. *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Turner, Victor. 1967. Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. V: Victor Turner, *The Forest of Symbols*. Ithaca: Cornell University Press, 93–111.
- Ustava SRS. 1974. Ustava Socialistične republike Slovenije. *Uradni list SRS* 6/74.
- van Gennep, Arnold. 1909. *Les Rites de Passage: Étude Systématique des Rites*. Paris: Uitg. E. Nourry.
- van Houtum, Henk. 2002. Borders of Comfort: Spatial Economic Bordering Processes in and by the European Union. *Regional & Federal Studies* 12 (4): 37–58. DOI: <https://doi.org/10.1080/714004772>.
- van Houtum, Henk. 2010. Waiting Before the Law: Kafka on the Border. *Social & Legal Studies* 19 (3) 285–297. DOI: 10.1177/0964663910372180.
- van Houtum, Henk. 2011. The Mask of the Border. V: Wastl-Walter, Doris (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 49–61.
- van Houtum, Henk, Olivier Kramsch in Wolfgang Zierhofer (ur.). 2005. *B/Ordering Space*. Aldershot, UK, in Burlington, VT: Ashgate.
- van Houtum, Henk, Jussi Laine in James Scott. 2016. EUBORDERSCAPES: Potentials and Challenges of Evolving Border Concepts. V: James Scott (ur.), *Cross-Border Review: European Crisis and its Consequences for Borders and Cooperation*. Budapest: European Institute of Cross-Border Studies, 135–152.
- van Schendel, Willem. 2002. Geographies of Knowing, Geographies of Ignorance: Jumping Scale in Southeast Asia. *Environment and Planning D: Society and Space* 20 (6): 647–668. DOI: <https://doi.org/10.1068/d16s>.
- Viveiros de Castro, Eduardo. 1998. Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 4 (3): 469–488. <https://www.jstor.org/stable/3034157>.

- Vodopivec, Nina. 2021. *Tu se ne bo nikoli več šivalo: Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Vranješ, Matej. 2007. O teritorialnosti v antropologiji, pa tudi geografiji. *Annales* 17 (1): 207–220.
- Vratuša, Anton. 2008a. Panonski prostor in ljudje med dvema tromejama. V: Vera Klopčič in Anton Vratuša (ur.), *Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejeh: Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v Murski Soboti 9.–11. novembra 2007*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Inštitut za narodnostna vprašanja, 18–32.
- Vratuša, Anton. 2008b. Prekmurski človek nekdanj in zdaj. V: Mitja Slavinec (ur.), *Zgodovinska identiteta sveta ob Muri: 6. Znanstvena konferenca PAZU. Murska Sobota 5. in 6. december 2008*. Murska Sobota: Pomurska akademsko znanstvena unija, 6–8.
- Vrbnjak, Viktor. 2007. Prekmurje po prvi svetovni vojni. V: Franc Kuzmič (ur.), *Zbornik soboškega muzeja*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 71–116.
- Vršič, Nataša. 2004. Kulturno približevanje Prekmurja Sloveniji 1919–1941. *Kronika* 52 (1): 73–90.
- Wastl-Walter, Doris (ur.). 2011. *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge.
- Weaver Thomas in Theodore E. Downing (ur.) 1976. *Mexican Migration*. Tuscon: University of Arizona Press.
- Whiteford, Linda M. 1979. The Borderland as an Extended Community. V: Fernando Camara in Robert Van Kemper (ur.), *Migration Across Frontiers: Mexico and the United States*. Albany: Institute of MesoAmerican Studies, State University of New York, 127–137.
- Wielgohs, Jan in Arnaud Lechevalier. 2013. Introduction. V: Arnaud Lechevalier in Jan Wielgohs (ur.), *Borders and Border Regions in Europe: Changes, Challenges and Chances*. Bielefeld: Transcript Verlag, 9–18. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1fxhcq.3>.
- Willerslev, Rane. 2007. *Soul Hunters: Hunting, Animism, and Personhood among the Siberian Yukaghirs*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press.
- Wilson, Thomas M. 1993a. An Anthropology of the European Community. In: Thomas M. Wilson and M. Estellie Smith (ur.), *Cultural Change and the New Europe: Perspectives on the European Community*. Boulder: Westview Press, 1–23.
- Wilson, Thomas M. 1993b. Frontier Go but Boundaries Remain: The Irish Border as a Cultural Divide. In: Thomas M. Wilson and M. Estellie Smith (ur.), *Cultural Change and the New Europe: Perspectives on the European Community*. Boulder: Westview Press, 167–187.

- Wilson, Thomas M. 2012. The Europe of Regions and Borderlands. V: Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (ur.), *A Companion to the Anthropology of Europe*. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 163–180.
- Wilson, Thomas M. in Hasting Donnan. 1998a. Nation, State and Identity at International Borders. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–30.
- Wilson, Thomas M. in Hastings Donnan (ur.). 1998b. *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Thomas M. in Hastings Donnan. 2012a. Borders and Border Studies. V: Thomas M. Wilson in Hastings Donnan (ur.), *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, and Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 1–25.
- Wilson, Thomas M., and Hastings Donnan (ur.). 2012b. *A Companion to Border Studies*. Malden, MA, and Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Wissler, Clark. 1917. *The American Indian*. New York: Douglas C. McMurtrie.
- Wolf, Eric R. 1998 (1982). *Evropa in ljudstva brez zgodovine*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Worster, Donald. 2008. *A Passion for Nature: The Life of John Muir*. Oxford in New York: Oxford University Press.
- Wulf, Andrea. 2017 (2015). *Iznajdba narave: Pustolovščine Alexandra von Humboldta, izgubljenega junaka znanosti*. Ljubljana: UMco.
- Yndigeñ, Carsten. 2011. Between Debordering and Rebordering Europe: Cross-border Cooperation in the Øresund Region or the Danish-Swedish Border Region. *Eurasia Border Review* 2 (1): 47–59. <https://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/handle/2115/50851>.
- Zelko, Ivan. 1996. *Zgodovina Prekmurja: Izbrane razprave in članki*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Zhurzhenko, Tatiana. 2011. Borders and Memory. V: Doris Wastl-Walter (ur.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. London: Routledge, 63–84.
- Živojinović, Dragoljub R. 2017. Douglas Wilson Johnson. *Balkanica* 48: 219–228. DOI: <https://doi.org/10.2298/BALC1748219Z>.
- Žvokelj Jazbinšek, Karin, Géza Raskó in Matevž Premelč. 2015. *Evaluation of the Operational Programme Cross-border Cooperation Slovenia-Hungary 2007–2013*. (Prepared by MK projekt, d.o.o.). <http://www.si-hu.eu/download/Zakljucna%20evalvacija%20OP%20SI-HU%202007-2013%20-%20kopija.pdf> (30. 3. 2019).

IMENSKO IN STVARNO KAZALO

A

- afekt 50, 56
Afrika 11, 16, 36
Alpe 37, 41, 45, 47
Alvarez, Robert 22, 23
antropologija 10, 11, 12, 14, 156, 192
  ameriška 18, 21, 195
  države 192
  ekološka 13, 41, 45, 51
  mej 9, 10, 11, 12, 13, 14, 32, 34, 35,
    41, 42, 46, 50, 51, 73, 167, 189
  regionalna 11, 29, 42, 63, 160
Anzaldúa, Gloria 25
Avstralija 37
Avstrija 87, 88, 91, 92, 95, 97, 98, 101,
  102, 108, 109, 110, 111, 113,
  115, 127, 198
Avstro-Ogrska 38, 77, 83, 92, 98, 147,
  162, 163
Azija 39, 65

B

- Babai, Dániel 161
Bajuk Senčar, Tatiana 12, 13, 189
Barad, Karen 59
Barth, Fredrik 20, 21, 74
Baskar, Bojan 11
Beneška Slovenija 12
Berdahl, Daphne 30
biopolitika 66, 78

- bioterorizem 65
biovarnost 8, 64, 65, 67, 119
Boas, Franz 18, 195
Borneman, John 33, 130
Brumen, Borut 11
Burns, Robert K. 45

C

- Carter, Paul 37
Churchill, Winston 99
Cœuré, Sophie 100
Cole, John W. 29, 42, 44, 47, 167
Cunningham, Hilary 70, 167, 169

Č

- Černobil 70
Češkoslovaška 28, 31
čezmejno sodelovanje 13, 27, 116,
  123, 129, 131, 133, 135, 136,
  138, 140, 141, 147, 148, 149,
  155, 183, 196

D

- dediščina 48, 58, 80, 81, 117, 118,
  148, 199
demografija 162
Demokratska zveza južnih Slovanov
  200, 201
difuzija 21. Glejte difuzionizem

- difuzionizem 17, 18
 finska šola 194
 heliocentrična difuzija 17
 kulturna območja 18, 22
 procesi preoblikovanja 18
 teorija kulturnih krogov 17
 Donnan, Hastings 10, 15, 32, 192
 dovolilnica 94, 104, 105, 108, 111, 163
 država 22, 30, 32, 33, 35, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 55, 57, 58, 61, 64, 66, 76, 88, 103, 104, 119, 124, 127, 132, 137, 142, 143, 144, 145, 148, 153, 154, 158, 162, 167, 172, 176, 183, 184, 186, 188, 191, 192, 193
 ogrska 82
 Državna slovenska samouprava 126, 201
 Dullin, Sabine 100
- E**
- ekologija 11, 12, 13, 39, 62, 78, 169, 177, 192
 historična 166
 krajevna 35, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 56, 63, 67, 156, 167, 186
 obmejna 165
 politična 42, 47, 62
 Epir 51
 etničnost 167, 174
 etnologija 11, 12, 14, 160, 162, 194
 Evropa 9, 66, 78, 99, 136
 brez mej 8, 9, 80, 115, 116, 131, 134, 135, 140, 190
 evropeizacija 11, 13, 26, 29, 135, 195
 integracija 12, 26, 27, 30, 76, 116, 130, 132, 133
 trdnjava 9, 66, 135
- Evropska skupnost 14, 30
 Evropska skupnost za premog in jeklo 27
 Evropska unija 9, 10, 13, 27, 29, 66, 76, 78, 116, 119, 130, 132, 135
 čezmejni programi 27, 133, 137, 138, 144, 155, 190
 čezmejni program Interreg 140, 144
 čezmejni program Phare 138, 140
 čezmejni projekti 131, 137, 141, 142, 144, 146, 147, 152, 153, 154, 155
 integracija 131, 132, 133, 134, 137, 196, 202
 selokacija mej 196
 ustanove 130, 141, 142
 Evropski sklad za regionalni razvoj 140
 Evropski zeleni pas 70
- F**
- Fall, Juliet J. 69
 Ferganska dolina 60
 Fernandez Kelly, María Patricia 24
 Fikfak, Jurij 11
 Fowler, Nick 130
- G**
- Gell, Alfred 58
 geografija 17
 politična 36
 geopolitična ureditev 10, 24, 38, 46, 52, 61, 67, 68, 162
 globalizacija 28, 30, 31, 63, 65, 69, 70, 124, 133, 134, 190
 glokalizacija 192
 Göcsej 199
 Goričko 11, 12, 13, 77, 78, 79, 84, 85, 86, 92, 95, 96, 98, 102, 104,

- 120, 126, 127, 137, 156, 163,
172, 175, 187, 189, 201
gospodarstvo 84, 85, 96, 98, 101,
102, 152
čezmejno 24, 40, 46
socialistično 103
Gradiščanska 91, 97
Graebner, Fritz 18
Gráfik, Imre 164
Green, Sarah 35, 41, 50, 51, 52, 53,
56, 59, 60, 75, 120, 135, 136,
195, 196, 203
Gregorič Bon, Nataša 11
Greverus, Ina-Maria 15
- H**
- Halbwachs, Maurice 197
Haller, Dieter 15
Hetés 98, 199
Heyman, Josiah 25
- I**
- identiteta 15, 16, 20, 21, 25, 32, 34,
80, 87, 92, 129, 133, 197
dinamika 23, 25
etnična 20, 31, 44, 54, 127, 162, 163
Evropske unije 133
historična 199
kolektivna 135
kulturna 29, 30, 36, 128
lokalna 11, 30, 45, 51
nacionalna 11, 31, 33, 128, 161
narodna 30, 54, 128, 162
obmejna 23, 24, 52, 117, 163
relacijski koncept 20
teritorialna 87
industrializacija 97, 101, 102
transacionalna 24
industrija 85, 98, 102, 174, 175
Informbiro 99, 104
- Ingold, Tim 62
Irska 30
Istra 11
Italija 12, 42, 45, 95, 197, 203
Ivanocy, Franc 83
Izrael 38, 67
izseljevanje 85, 92, 97, 98, 103, 167,
185, 199
- J**
- Janko Spreizer, Alenka 11
Jansen, Stef 50, 60, 160, 169, 186, 195
Jerman, Katja 11
jezik 96, 127, 147, 148, 162. Glejte
tudi narečje
Johnson, Douglas W. 95
Jugoslavija 10, 28, 31, 90, 93, 99, 101,
107, 108, 110, 111, 113, 127,
128
- K**
- Kanalska dolina 197
Katalonija 29
Kim, Eleana J. 56, 58, 59
Kirgizija 60
Kitajska 56
Klekl, Jožef 83
kmetijstvo 158, 182, 184, 203
lokalno 158, 181
kmetovanje 42, 45, 57, 59, 66, 68,
156, 158, 165, 166, 172, 175,
180, 182, 185, 188
Knežević Hočevar, Duška 11, 31
Kolpa 8, 9, 11, 31
Koreja 56, 63
Koščič, Jožef 83
Kozar-Mukič, Marija 172
Kozorog, Miha 12, 13, 189
krajina 36, 37, 39, 47, 48, 52, 55, 58,
64, 68, 87, 103, 128, 159, 165,

- 166, 168, 169, 171, 172, 175,
176, 177, 181, 183, 184, 188,
190
- obmejna 165, 167
- Krajinski park Goričko 12, 70, 77,
131, 148, 157, 175, 177, 188,
196, 199, 200
- Kraljevina Italija 44
- Kraljevina Jugoslavija 98, 162
- Kraljevina Madžarska 74, 162
- Kraljevina Srbov, Hrvatov in
Slovencev 74, 87, 88, 92, 95,
97, 98, 126, 162
- Kroeber, Alfred 22
- kronologija 77, 80
- kultura 17, 41
- dinamika 25
- hibridna 25
- lokalna 30
- obmejna 23, 24, 25, 46, 162, 191
- kulturna ekologija. Glejte antro-
pologija, ekološka
- kulturna transmisija 80
- L**
- Latour, Bruno 58, 167, 178
- ločnica 76, 82, 119, 127, 190
- družbena 20, 21, 23, 29, 42, 43, 74,
167, 179, 182, 184, 188
- etnična 20, 77
- kulturna 20, 30
- politična 29
- skupnosti 74
- lokacija 51, 52
- relativna 135
- lov 66, 68, 158, 161, 172, 175, 176,
177, 179, 182, 183, 188, 203
- M**
- Macdonald, Sharon 197
- madžarizacija 84, 88, 98
- Madžarska 87, 88, 91, 92, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 101, 103, 106, 111,
113, 115, 116, 120, 121, 122,
138, 153, 158, 199
- Maister, Rudolf 198
- manjšina 76, 82, 96, 116, 197, 200,
203
- etnična 33, 162
- italijanska v Sloveniji 194
- madžarska v Prekmurju 77, 96, 111
- madžarska v Sloveniji 194
- slovenska na Hrvaškem 194
- slovenska na Madžarskem 163
- slovenska v Avstriji 194
- slovenska v Italiji 194
- slovenska v Porabju 77, 96, 97, 111,
116, 126, 127, 152
- maquiladoras 24
- Martínez, Oscar J. 25, 128
- Masey, Doreen B. 75
- Maučec, Jože 83
- Maull, Otto 36
- McCall, Cathal 134
- meja 63, 71, 75, 168, 187
- albansko-grška 11, 51, 195, 199
- ameriška 38, 39
- avstro-ogrska 88
- bolgarsko-turška 70
- črta 24, 35, 51, 52, 55, 73, 74, 75,
87, 123, 177
- črta, sled, nivo 35, 54, 156, 177, 186
- družbena 75, 154
- državna 8, 9, 11, 12, 39, 40, 42,
46, 69, 79, 87, 131, 159, 162,
164, 167
- ekološka 169
- etnična 29, 42, 45, 75, 87, 162, 167
- finsko-ruska 199
- francosko-španska 33
- institucija 74, 76
- irska 30, 202

- katastrska 97
 koncept 15
 kulturna 15, 17, 29, 30
 madžarsko-avstrijska 110, 111,
     122, 162, 164
 madžarsko-jugoslovanska 164
 mehiško-ameriška 12, 14, 21, 26,
     28, 69, 194
 nacionalna 38
 na Cipru 54
 naravna 36, 37, 75, 167
 narodna 75
 nemško-nizozemska 195
 nevidna 36, 54
 nivo 53, 55, 60, 71
 notranja 39, 52
 politična 29, 44, 45, 196
 prednja 22, 37, 38, 193
 prepustnost 203
 regionalna 11, 29, 44, 134, 135
 romunska 199
 rusko-norveška 70
 sled 52, 53, 54, 55, 61, 71, 78, 147
 slovensko-avstrijska 196
 slovensko-hrvaška 11, 31, 68, 196
 slovensko-italijanska 11, 12, 196
 slovensko-italijansko-avstrijska 103
 slovensko-madžarska 11, 13, 66,
     72, 120, 131, 137, 166
 slovensko-madžarsko-avstrijska 78
 sovjetsko-turška 195, 199, 200
 teritorialna 72
 trianonska 82, 85, 87, 88, 92, 95,
     97, 98, 99, 103, 116, 126, 127
   v Berlinu 33
   v Piranskem zalivu 11, 53, 68
   v Sarajevu 186
 meje 190
   aplikativne raziskave 23, 26
   bivše Jugoslavije 9, 14
   časovnost 36, 42, 45, 48, 52, 53, 55,
     58, 59, 60, 61, 75, 78, 80, 161
   določanje 75
   doživljanje 55, 75, 77, 78, 79, 113,
     116, 129, 189
   Evrope 34, 135
   Evropske unije 127, 136, 201
   funkcije 16, 30, 32, 40, 101, 119
   imperialne 37, 39, 196
   izdelovanje 13, 45, 47, 48, 50, 51,
     53, 59, 62, 117, 137, 156, 159,
     169, 187, 191, 200
   kultiviranje 165
   materialnost 30, 39, 41, 47, 50, 51,
     52, 54, 59, 60, 70, 74, 75, 78,
     79, 104, 119, 159, 167, 168,
     187
   nadzor 25, 40, 48, 52, 54, 55, 56, 58,
     64, 66, 67, 93, 94, 104, 106,
     107, 108, 109, 112, 115, 124,
     134, 163, 164, 167, 172, 182
   nevidne 79, 119
   notranje 108, 135, 136, 163
   občutenje 8, 47, 50, 51, 53, 54, 55,
     56, 60, 75, 78, 112, 118, 158,
     159, 165, 171, 180, 182, 184,
     186
   odprte 27, 30, 79, 119, 120, 132,
     133, 182
   prepustnost 54, 61, 68, 74, 75, 78,
     94, 99, 101, 131, 195
   raziskave 10, 11, 12, 14, 17, 26, 34,
     36, 41, 47, 51, 64, 71, 72, 76,
     137, 156, 186, 189, 192, 199
   reprezentacije 39, 47, 48, 52, 54,
     57, 75, 78, 112, 159, 168, 177,
     179, 180, 182
   Slovenije 10, 11, 14, 31, 45, 189,
     191
   v Evropi 8, 9, 12, 14, 26, 29, 33,
     44, 51, 69, 76, 132, 162, 189,
     191, 201
   v Evropski uniji 34, 132
   zarisovanje 15, 35, 36, 46, 135, 167

zgodovina 12, 13, 26, 33, 36, 58,
65, 75, 77, 78, 127, 137, 161,
167, 189
zunanje 135
mejne osebe 16, 17
šamani 16
triksterji 16
mejni režim 8, 9, 25, 27, 28, 29, 30,
31, 61, 65, 66, 76, 78, 87, 88,
93, 94, 98, 104, 105, 107, 112,
119, 134, 171, 189, 190, 192,
195
mejnost 21, 60, 78
migracije 8, 9, 10, 23, 24, 52, 65, 66,
102, 103, 151, 192
ilegalne 134
migranti 9, 23, 53, 61, 66
Minnich, Robert Gary 45, 46, 197
mobilnost 20, 25, 78, 144, 148
čezmejna 23, 24, 46, 61, 79, 144,
148, 157, 163, 168, 176, 179,
182, 191, 192
Mol, Annemarie 61
molk 80, 112, 113, 117, 125
Muir, John 68
Munda Hirnök, Katalin 12, 13, 189
Mura 36, 83, 86, 95, 96, 117
tekstilna tovarna 102

N

narava 38, 39, 62, 64, 69, 70, 71, 103
in kultura 50, 58, 63
Naravni park Raab 131, 196
narečje 42, 79, 126, 127, 197
Narodni park Őrség 12, 77, 131, 148,
177, 196, 199
Navaro-Yashin, Yael 54, 55, 56, 59, 60
Nova Gorica 11
Nova Gvineja 42
Novak, Vilko 83, 197

O

obmejnost 12
območje
čezmejno 12, 73, 103
izolirano 102
kulturno 18, 21, 22
obmejno 14, 15, 21, 23, 31, 32,
35, 73, 74, 76, 103, 120, 122,
128, 131, 137, 142, 144, 152,
189, 196
obmejno, tipologija 25, 75, 128
obrobno 84, 117
zavarovano 11, 40, 58, 68, 69, 70,
77, 78, 103, 131, 149, 157,
177, 196, 199
obredi prehoda 15
liminalna stopnja 16, 112
obrobnost 46, 51, 82, 103, 119, 128,
131, 142, 143, 153, 167, 184,
186, 188
Oceanija 18
odmejevanje 61, 69, 71, 88, 117, 118,
123, 131, 132, 133, 134, 135,
137, 138, 152, 154, 155, 163,
182, 190, 191, 202
Olas, Ludvik 174
Őrség 97, 199

P

Pakistan 20
pandemija covid-19 8, 9, 78, 119,
190, 200, 201
Panevropski piknik 113, 114
Papua Nova Gvineja 41
Pelkmans, Mathijs 195, 200
Pireneji 33
pokrajina 74
večetnična 82
Poljska 138
ponovno razmejevanje 8, 61, 71, 88,

- 120, 123, 124, 134, 135, 152,
155, 190, 202
- Porabje 12, 82, 83, 84, 91, 92, 95, 96,
97, 99, 102, 106, 120, 127,
161, 163, 172, 174, 177, 185,
186. Glejte tudi Slovensko
Porabje
- Porabje, časopis 126, 196
- posthumanizem 48, 50, 54, 56, 58,
63, 71, 160, 167, 178, 186
- pozaba 80, 101, 122, 125, 126
- Prekmurje 11, 47, 66, 82, 83, 84, 86,
87, 88, 90, 92, 95, 96, 98, 99,
101, 103, 111, 126, 162, 197,
198
- preteklost
ponavzočanje 80, 124
sedanja 81
sedanjenje 80, 124
- R**
- Raba 36, 83, 91, 95, 96, 117, 162,
172, 174
- Radio Monošter 126, 196
- Radu, Cosmin 60, 62, 195
- Rappaport, Roy A. 41
- Ratzel, Friedrich 36
- Ravnik, Mojca 11
- raziskave mej 190
- razmejevanje 74, 82, 88, 117, 123,
137, 152, 190, 191, 192, 202
- Reeves, Madeleine 60, 61, 62, 195
- regija 29, 31, 33
čezmejna 8, 46, 133, 135
etnografska 18
geografska 18
obmejna 27, 29
- relief 35, 36, 37, 39, 46, 50, 59, 63,
162, 167
- relokacija 52
- reteritorializacija 130
- Rogelja, Nataša 11
- Romunija 203
- S**
- Sahlins, Peter 33
- Sayad, Abdelmalek 202
- schengensko območje 27, 52, 78, 116,
119, 128, 131, 136
- Schmidt, Wilhelm 18
- Scott, James C. 39
- Scott, James Wesley 137, 154
- Selwyn, Tom 38, 67
- Severna Amerika 18, 22
- Severna Irska 30
- sezonsko delo 85, 92, 96, 97, 98, 199
- schengensko območje 8, 9
- Sicilija 29
- Simonič, Peter 161
- Slavec Gradišnik, Ingrid 12, 13, 189
- Slavič, Matija 36, 75, 89, 95
- Slovec, Mateja 161
- Slovenska krajina 82, 83, 89, 92, 95,
127, 128, 162
- Slovenska okroglina 81, 83
- Slovensko Porabje 12, 13, 77, 78, 79,
82, 83, 87, 125, 126, 127, 152,
162, 163
- Smart, Alan 64
- Smart, Josephine 64
- Smith, Grafton Elliot 17
- Smith, Neil 38
- Sovjetska zveza 28, 31, 99, 163, 164,
165
- spomenik 81, 126, 200
- spomin 12, 13, 77, 79, 80, 81, 82,
124, 127
družbeni, kolektivni 80
individualni 80
kolektivni 138
politika 100
posredovan 80

raziskave 80
 reprodukcija 80
 živ 80, 92
 spominske študije. Glejte spomin,
     raziskave
 spominski kraj 81
 Srednja Amerika 18, 22
 Steward, Julian H. 41, 45
 strah 82, 112, 113, 117
 Strathern, Marilyn 51

Š

Šumi, Irena 11

T

Tadžikistan 60
 teorija akterja-mreže 168, 176, 178
 teritorialnost 9, 11, 32, 34, 37, 51, 53,
     54, 63, 64, 67, 76, 133, 137,
     162, 180, 182, 190, 191
     državna 76
 tihotapstvo 10, 92, 94, 98, 105, 111,
     199
 Tirolska 29, 42, 44
 tradicija 81
 trajnostni razvoj 140, 141, 149, 196
 Tretji rajh 44
 Trianonska mirovna pogodba 80, 86,
     95, 96
 Trideželni park Goričko-Raab-Örség
     70, 140, 149, 196
 Tromejnik 113, 114, 200
 turizem 58, 59, 103, 117, 149, 150,
     152, 154
     čezmejni 148
     ekoturizem 148, 149, 151
     kulturni 151
     lokalni 150
     rekreacijski 38, 58, 151
 Turner, Victor 15, 16

U

Ulicsni, Viktor 161
 Uzbekistan 60

V

van Gennep, Arnold 15
 van Houtom, Henk 117
 van Schendel, Willem 39
 varnost 9, 10, 23, 28, 78, 105, 124,
     134, 164, 192
 Vend, Vendi 83, 84, 92, 96, 162, 163,
     197
 Vendvidék 82, 83, 162
 vojna 27, 122
     druga svetovna 26, 78, 79, 83, 94,
     97, 98, 99, 101, 104, 125, 196,
     198
     hladna 28, 76, 99, 113, 119, 167
     jedrska 100
     prva svetovna 77, 81, 82, 92, 95,
     127, 147, 199
 von Humboldt, Alexander 68
 Vranješ, Matej 11
 vsakdanje življenje 8, 9, 10, 16, 23,
     24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 40,
     44, 47, 50, 52, 55, 60, 73, 76,
     77, 88, 131, 156, 159, 170,
     179, 180, 189, 190, 191, 192,
     193

Vzhodna Nemčija 30, 199

W

Whiteford, Linda 23, 25
 Wilson, Thomas M. 10, 30, 32, 130,
     135, 192
 Wissler, Clark 18
 Wolf, Eric R. 29, 42, 44, 45, 47, 167

Z

- Zahodna Nemčija 30, 199
Zalska županija 83, 87, 199
Združene države Amerike 38, 39,
56, 65
Združeno kraljestvo 134
zgodovina 80, 86, 125, 172, 184
zgodovinopisje 80, 81, 124
Zhurzhenko, Tatiana 100
Zomia 39
Zsiga, Tibor 197
Zveza Slovencev na Madžarskem
126, 201
železna zavesa 27, 28, 30, 69, 78, 80,
86, 99, 100, 101, 108, 112,
113, 115, 116, 117, 118, 127,
128, 131, 164, 165, 171, 172,
182, 195, 198, 199, 201
muzejska zbirka Stražarji ob meji
Števanovci 107, 117, 126, 200
muzejska zbirka Varuhi meje
Čepinci 117

Ž

- Železna županija 83, 85, 87, 163,
166, 174
živali 40, 48, 58, 63, 64, 65, 66, 68, 69,
70, 156, 187, 190

BORDERS: ANTHROPOLOGICAL INSIGHTS

The anthropology of borders and the rich intellectual traditions in ethnology and anthropology upon which it builds can provide important insights into how borders and border practices shape everyday life. This monograph provides readers with a basic introduction to the anthropology of borders and presents a contemporary case of a Slovenian border region. The first chapters outlines many of the key lines of inquiry that have influenced anthropological research on borders, border studies localized at selected border regions, and contemporary issues shaping anthropological research within the interdisciplinary field of border studies. The second half of this book is dedicated to presenting diverse aspects of the case of the Slovenian-Hungarian border around Goričko. These chapters aim to provide a grounded understanding of the way that borders and border regimes have changed over the last decades, how these changes have informed the border region in diverse ways, and how border actors both experience and respond to these changes – through a myriad of their own border practices.

This border, in many ways, exemplifies the phrase employed to refer to European borders as being constantly in flux. As Katalin Munda Hirnök and Ingrid Slavec Gradišnik portrayed in their chapter, this region experienced numerous, even drastic changes in the last decades, which actors on both sides of the border experience and remember in diverse ways, thus informing the particular border dynamics that shape daily life there. Tatiana Bajuk Senčar and Miha Kozorog center their analyses on current issues

that have to a great extent emerged in against the backdrop of the present border regime, particularly those that underlie the EU's image of a "borderless Europe." Bajuk Senčar's study examines EU cross-border programs and initiatives meant to strengthen this formulation of Europe from the perspective of the experiences of varied groups of ground-level border actors. Kozorog's study centers on how farmers and other border actors experience and depict the cross-border movement of animals – movements facilitated by the border landscape and the dismantling of a virtually impermeable border regime.

Anthropological border research helps bolster the understanding that borders and boundaries are an integral aspect of everyday life and of the way we as social actors experience the world. This axiom does not change, even though developments in the last half-century – economic, political, technological – have contributed greatly to rendering the world ever more connected. Numerous flows help to forge diverse ties, reconfiguring relationships across time and space, seemingly rendering borders and boundaries useless. However, as many border specialists have pointed out, these sorts of globalization and deterritorialization processes do not supplant borders, a fact that is underscored by the growing number of states and their role in maintaining state territoriality through borders. In an analogous fashion, many who specialize in the study of European borders posit that debordering and rebordering processes represent a "continual duality in the EU" (Yndigegn 2011), with the former not existing without the latter. Instead, processes of bordering – creating, reinforcing, transgressing, dismantling, transcending, invoking, commodifying, or capitalizing on borders – are a constant of social life, even though borders and border regimes themselves may shift and change from time to time. A grounded understanding of borders and bordering processes as well as their social relevance serves as a productive starting point when examining situations characterized by new or extreme border regimes and practices, such as that of the Coronavirus pandemic.

As mentioned in the introduction, the year 2020 will not only be remembered as the year of the onset of the Coronavirus

pandemic but also the year when the influence of borders and bordering practices on daily life drastically increased. The implications of the imposition and adaptation of diverse border regimes due to multiple waves of COVID-19 infection are still unfolding. The continual imposition, fortification, and relaxation of a range of borders informed daily life to such a degree that it is hard to identify any aspect of social life unaffected by it. Varied levels of quarantining set in place across the world have even affected animal migration patterns and levels of carbon emissions, with inhabitants of many cities plagued with chronic smog due to excessive daily traffic finally able to see the sky. Others were surprised to observe how different animal species had begun to appear in seemingly abandoned cities and towns during periods of general lockdown. Anthropology's long history of studying the cultural, historical, and ecological specificities of borders – and the processes of demarcating, reinforcing, dismantling, and crossing them – offers a solid foundation for grounded and integrated examinations of interconnected bordering processes set in motion by such an event. Furthermore, such an integrated approach can also address and encompass other levels of bordering – particularly in the face of global, transborder political processes – studying how they are interconnected, interdependent, and mutually constitutive. A recent, unprecedented event of this kind that can be mentioned here is Brexit, which has attracted the attention of numerous anthropologists.¹

Another contribution of anthropological analyses of borders lies in anthropology's long-term focus on local communities and culture at borders and its more recent emphasis on borders as manifestations of state power and state territoriality. This multi-tiered approach, which incorporates the practices and experiences of (predominantly local) social actors and communities into border work, contributes a more broad-based look into the range of practices and processes that comprise daily life in any given border region. Such an approach is particularly important in the case of European borders, the research of which has historically been dominated by political scientists whose approach to bordering and debordering processes is often limited to the top-down perspective centered

on the interplay between supranational, national, and local state representatives and agencies. This perspective, while important, does little to examine or draw insights from how communities and social actors live with the reality of the border on a daily basis. Instead, the anthropology of borders, whose historical emphasis has been on how borders are constructed, negotiated and viewed from a bottom-up perspective, characteristically examines the interplay between the state and other border actors in any given border region, with a distinctive interest in the local specificities of any given border region and the state as an everyday border actor. Employing such an approach is useful for analyzing contemporary border-related projects and processes, even those on Slovenia's borders. One such example is the joint hosting of the European Capital of Culture on the part of the adjoining border cities of Nova Gorica (Slovenia) and Gorizia/Gorica (Italy), which will take place in 2025. The cities' program, "Go!Borderless", demonstrates the ways in which local communities plan to transcend the border in diverse ways to strengthen the links between both cities.²

As mentioned in the introduction, anthropologists Thomas M. Wilson and Hastings Donnan (2012) once stated that certain issues and problems are more evident or pronounced at the border than elsewhere – including migration, security, and trade, to name a few. Following this line of thinking, one could argue that anthropological research on borders and border regions can serve as a lens for gaining insights that contribute to broader discussions within anthropology. One such issue concerns the issue addressed in the previous paragraph: the evolving interplay between growing levels of global interconnection and the groundedness of social experience. This issue, which is one of the cornerstones of contemporary border research, addresses questions at the center of broader interdisciplinary discussions. They include discussions concerning glocalization, which focus on the dialectic between the global and the local (e.g., Hannerz 1990, 1996; Robertson 1994, 1995), as well as those concerning ecology, which highlights planetary interconnectedness and (trans)local ecological responses – including bordering – as responsible actions (e.g., French 2000; Fall 2011; Smart and Smart 2016). Analytical and empirical

discussions concerning borders may operate as significant fieldsites for researching the interplay between the local and the global as an integral facet of social life and how it evolves in the face of increasing levels of global interdependence and interconnection.

Another significant field of inquiry that insights of border studies can contribute to is centered around the anthropology of the state. A complex and historically difficult subject for anthropological study because state authority can take varied or ambivalent forms (Abrams 1988), the state can be addressed as an abstract reality, an institution, a mode of governance, or even a cultural formation. One of the contributions of anthropological research of borders – as well as the border regimes that maintain them (Heyman 1995) – centers on the emphasis on borders as expressions of state power. The state can exercise its power at the border in diverse ways, most importantly as the physical demarcation of state territory and the means for controlling movement into and out of a given territory. Approaching borders and state actors in this manner can serve as an important lens for analyzing state power and its operation at the border, thus contributing to a better understanding of the state, its influence on everyday life, and the imaginations of the state among differently positioned citizens or agents. In this manner, border research can contribute to those researching the state from its margins (e.g., Asad 2004; Das and Pool 2004).

Finally, scholars' in-depth studies of borders in practice can offer important insights into the form and function of borders and boundaries in everyday life and how they are either markers or catalysts of different systems of categorization and difference. As we have portrayed in these pages, borders as objects of research have been understood in numerous diverse ways: as empty spaces or frontiers, as geographical barriers, as social markers, as state formations, as social processes, as economic systems, and as discursive formations – to name only a few of their manifestations. In most cases, one can observe the overlapping of a range of the abovementioned formations in a single border region. The lively discussions among border scholars about the concepts and formations of borders center on elaborating an understanding of

borders that accounts for the different dimensions of borders as concepts, material formations, and processes (see, for example, Green 2018). These sorts of discussions can provide important insights into the nature and formation of categories of difference, offering a complex and nuanced understanding of borders as a basic dimension of social life.

Monografijo lahko beremo na več načinov: informiramo se o antropološkem raziskovanju in razumevanju mej, se seznanimo s partikularnostmi madžarsko-slovenske meje ali zasledujemo povezave med teorijami in etnografskimi primeri. [...] V času, ko je virus spodbudil ponovno postavljanje in krepitev mej, in v času, ko iz ekonomskih, eksistencialnih in drugih razlogov vse več ljudi potuje in se srečuje z ukrepi na mejah, postaja razumevanje mej vse pomembnejše tudi za različne odločevalce in širšo javnost.

Dr. Jernej Mlekuž

ISBN 978-961-05-0549-5 19 €

efka dela etnologije, folkloristike
in kulturne antropologije